

О, хто дасть голові моїй воду
Й очам моїм — джерело сліз!
Я плакав би день і ніч
Про уражених дочки народу мого.
Єремія, 9:1

ВАСИЛЬ ТКАЧЕНКО

РОСІЯ:
ІДЕНТИЧНІСТЬ
АГРЕСОРА

МОНОГРАФІЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР «АКАДЕМІЯ»
2016

УДК 327(470+571)
ББК 66.4(2Рос)
Т48

Рецензенти:

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України **О. П. Рєєнт**;
доктор філософських наук, професор **В. І. Кушерець**

Науковий редактор:

доктор політичних наук **П. В. Мироненко**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної установи
«Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
(Протокол № 6 від 29.10.2015 р.)*

Центральний мотив книги — агресивна сутність «путінізму», його соціальні та ідейні витоки, еволюція від ідеї європейського вибору до євразійства, плекання психотипу «совка» як соціального агента системи російської влади, дискредитація нового світового порядку і нав'язування «іншого світу». У ній також висвітлено агресивну сутність ідеологічної війни Росії проти України, практику масового цинізму, моральної деградації і зневаги до загальнолюдських цінностей.

Для науковців, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами українсько-російських відносин.

На обкладинці використано малюнок народного художника України Василя Перевальського.

ISBN 978-966-580-475-8

© Ткаченко В., 2015
© ВЦ «Академія»,
оригінал-макет, 2015

ЗМІСТ

АГРЕСІЯ. Замість передмови	7
1. УКРАЇНА — НЕ РОСІЯ: ВИПРОБУВАННЯ МАЙДАНОМ	19
1.1. Момент істини	20
1.2. У зоні «подвійної периферії»	28
1.3. Глобальне політичне пробудження	35
1.4. Цивілізаційний виклик	42
1.5. Примушування до «спільності долі»	50
1.6. Перспективи модернізації	58
1.7. Регіональний тренд	68
1.8. Національна ідентичність	74
1.9. Постмайдання	80
2. «ПУТІНІЗМ»: ШОВІНІЗМ ПОСТРАДЯНСЬКОГО РЕВАНШУ	85
2.1. Соціальні витоки «путінізму»	86
2.2. Ідейно-політична окрошка для чиновника «з органів»	94
2.3. «Лідер нації»: віртуальна реальність	101

2.4. Догмати розвинутого «путінізму»	109
2.5. Гримаси великодержавного мислення	121
2.6. «Совок» як соціальний агент «путінізму»	132
2.7. Новий світовий порядок та «інший світ» Путіна	145
2.8. Баланс сил: противники і прихильники України	158
3. ІНФОРМАЦІЙНА ІНТЕРВЕНЦІЯ ПО-РОСІЙСЬКИ	170
3.1. Що ж задумав Путін?	173
3.2. «Австралійський синдром»	179
3.3. Після «Мінська-2»	184
3.4. «Скажені пси війни»	189
3.5. «Чорні лебеді» 2015 року	194
3.6. Про благу вість російської національної ідеї	199
3.7. Перипетії конспірології	204
3.8. У «проміжному стані»	209
3.9. Росія: відступ... у майбутнє?	214
3.10. Російський вибір: стратегія з подвійним дном	219
ЗОНА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ. Замість висновків	225
ЛІТЕРАТУРА	239

*Присвячується поколінню міленіуму:
ровесникам моїх онуків — Романа, Миколая і Гліба —
із вірою у здобуття ними європейської України*

АГРЕСІЯ

Замість передмови

Хто каже: «я люблю Бога»,
а брата свого ненавидить,
той говорить неправду.

Іоанн, 4:20

21 квітня 2015 року Верховна Рада України прийняла Постанову за № 2332 «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”». За це рішення проголосувало 259 народних депутатів. У цьому документі вже визначено дату початку збройної агресії РФ проти України — 20 лютого 2014 року. А вперше український парламент визнав Росію державою-агресором 27 січня 2015 року.

Мимоволі виникають питання: невже потрібно було мало не рік, щоб установити й озвучити очевидний факт збройної агресії Росії проти України? Чи ж були тому вагомі причини внутрішнього і міжнародного характеру? Чи це взагалі характерно для перебігу «гібридних воєн», яких нині так багато в різних регіонах світу? І що з цього приводу думають вітчизняні і зарубіжні експерти-політологи? Як вони висвітлюють позицію не тільки України, а й США і Європи щодо приборкання російської інтервенції? І, врешті-решт, чи проглядається з боку наших противників у Росії якийсь оптимістичний вихід із цієї ситуації? Ці питання хвилюють громадськість, а однозначної й вичерпної відповіді на них не було і немає. А тому доводиться задовольнятися тими зернами істини, які вдається виокремити з аналітичних розвідок російських та західних авторів, часто-густо долаючи їх антиукраїнські упередження, а то й відверто цілеспрямовані ідеологічні диверсії.

Моментом істини в процесі дослідження стала згадана Заява Верховної Ради. У ній зазначено, що Верховна Рада України, діючи як представницький орган Українського народу, який є єдиним джерелом влади в Україні та має виключне право визначати й змінювати конституційний лад України, вимагає від Російської Федерації терміново вивести з території України всі військові формування Збройних сил Російської Федерації та припинити будь-яку підтримку терористичних організацій на сході України, а також притягнути до кримінальної відповідальності та покарати осіб, винних у плануванні, підготовці, початку, здійсненні агресії проти України, скоєнні воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Якщо Російська Федерація відмовиться покарати винних, Україна залишає за собою право звернутися до Міжнародного кримінального суду з клопотанням розпочати розслідування ситуації, яка була викликана збройною агресією Російської Федерації проти України і триває з 20 лютого 2014 року. У разі відмови Російської Федерації від припинення збройної агресії проти України Верховна Рада України звернеться до міжнародного співтовариства стосовно посилення санкцій щодо Російської Федерації як держави-агресора, прискорення надання Україні розширеної фінансової допомоги та постачання зброї, оскільки, протидіючи російській збройній агресії, Україна стала на захист об'єднаної демократичної Європи та всього вільного світу. Досягнутий в українському суспільстві консенсус щодо факту агресії заклав основу для відтворення послідовності етапів здійснення агресії.

Перша фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року. Саме тоді всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Росії були зафіксовані випадки порушення її Збройними силами порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки і використання підрозділів ЗС РФ (розташованих до цього на законних підставах у Криму) для протиправного блокування українських військових частин.

27 лютого 2014 року збройні підрозділи спеціального призначення Головного розвідувального управління Генерального штабу ЗС Російської Федерації захопили будівлі Ради Міністрів та Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Водночас відбулися створення й озброєння іррегулярних збройних формувань найманців з числа місцевих жителів, якими керували офіцери спецслужб і ЗС РФ. Чорноморський флот РФ заблокував українські порти, де знаходилися кораблі ВМС України.

За цих обставин лідер партії «Русское единство» С. Аксьонов у незаконний спосіб проголосив себе головою Ради Міністрів АРК і закликав президента Російської Федерації «забезпечити мир і спокій у Криму». У відповідь на цей заклик В. Путін, порушуючи міжнародне право і чинну українсько-російську договірно-правову базу, звернувся до Ради Федерації Російської Федерації, яка своєю постановою від 1 березня 2014 року, протиправно легалізуючи ці порушення, надала згоду на використання на території України Збройних сил РФ. Як наслідок — відбулися збройне захоплення і воєнна окупація невід'ємної частини України — Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Нелегітимно сформована в умовах російської воєнної окупації виконавча влада Автономної Республіки Крим 16 березня 2014 року провела псевдореферендум про входження АРК до складу Російської Федерації. Сумнівні результати «референдуму» не були визнані жодною країною світу, крім Російської Федерації. Це знаходить підтвердження в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 березня 2014 року «Територіальна цілісність України».

17 березня 2014 року ВР АРК, яка до того часу була вже розпущена постановою Верховної Ради України, проголосила Крим незалежною державою. 18 березня 2014 року самозвані представники Криму підписали з президентом РФ В. Путіним «Договір про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». У такий протиправний спосіб відбулася незаконна поспішна оборудка для того, щоб створити позірність правомірності збройного вторгнення Росії та незаконної анексії нею частини території України.

Друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася у квітні 2014 року. Тоді контрольовані, керовані та фінансовані спецслужбами Російської Федерації збройні бандитські формування проголосили створення Донецької народної республіки (7 квітня 2014 року) і Луганської народної республіки (27 квітня 2014 року).

Протягом травня 2014 року самозвані лідери ДНР і ЛНР, серед яких було багато громадян Російської Федерації, у неконституційний спосіб провели фіктивні референдуми про відокремлення цих нелегітимних утворень від України. З метою їх підтримки на територію України було заслано розвідувально-диверсійні групи, очолювані кадровими офіцерами Головного розвідувального управління Генерального штабу ЗС РФ. У їх підпорядкування додано парамілітарні формування російського козацтва і укомплектований чеченцями — громадянами Російської Федерації — батальйон «Восток». Було також задіяно й інші озброєні

групи найманців — «Російський сектор» та «Оплот». За їхньої активної участі захоплено адміністративні будівлі в багатьох населених пунктах Донецької та Луганської областей, організовано збройні напади на частини українських сухопутних сил і літаки Повітряних сил ЗС України.

Так, біля міста Слав'янськ 6 червня було збито літак АН-30, що виконував спостережувальний політ. Тоді загинуло 5 осіб екіпажу. 14 червня обстріляно військово-транспортний літак Іл-76 в аеропорту «Луганськ». На цей раз загинуло 40 десантників і 9 членів екіпажу. 17 липня 2014 поблизу міста Торез Донецької області за допомогою російського зенітно-ракетного комплексу «Бук» збито пасажирський літак Boeing-777 авіакомпанії «Малайзійські авіалінії», який здійснював переліт за рейсом Амстердам — Куала-Лумпур. Внаслідок катастрофи загинули 283 пасажирів і 15 членів екіпажу.

Іррегулярні збройні формування, задіяні Російською Федерацією в агресивній війні проти України, систематично підживлюються російськими найманцями з числа звільнених у запас військовослужбовців ЗС РФ. Здійснюється регулярне постачання зброї і військової техніки, в т. ч. танків, артилерійських систем, протитанкових засобів та сучасних зенітно-ракетних комплексів. У липні 2014 року підрозділи ЗС України почали зазнавати систематичних обстрілів з території Російської Федерації з використанням артилерійських систем і реактивних систем залпового вогню «Град». Були і напади регулярних підрозділів ЗС РФ, свідчення чого — численні затримання військовослужбовців ЗС РФ.

Третя фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 27 серпня 2014 року масованим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів російських Збройних сил. Серед них, зокрема, ті, що входили до складу 9 окремої мотострілецької бригади, 76 і 98 дивізій повітряно-десантних військ ЗС РФ. Агресивні дії регулярних військ РФ супроводжувалися поширенням серед населення України агітаційних листівок із заклик: «За жодних обставин не чинить перепон пересуванню російських військ (техніка та особовий склад)».

Вторгнення російських регулярних частин стало предметом розгляду на засіданні Ради Безпеки ООН 29 серпня. На ньому делегація України заявила: «Росія розпочала безпосереднє воєнне вторгнення на материкову Україну із застосуванням своїх регулярних збройних сил». Після надзвичайного засідання комісії «Україна—НАТО», скликаного 29 серпня 2014 року на прохання України, Генеральний секретар НАТО А. Расмунсен кваліфікував вторгнення Збройних сил РФ через

східний і південно-східний україно-російський державний кордон як «серйозну ескалацію збройної агресії Росії проти України».

Незважаючи на досягнення Мінських домовленостей (Мінський протокол від 5 вересня 2014 року, Мінський меморандум від 19 вересня 2014 року і Мінський «Комплекс заходів від 12 лютого 2015 року»), учасником яких є російська сторона і які спрямовані на припинення викликаного російською агресією збройного конфлікту, Російська Федерація з більшою або меншою інтенсивністю продовжує збройну агресію проти України. З моменту підписання 5 вересня 2014 року Мінського протоколу ЗС РФ та іррегулярні підрозділи російських найманців захопили Донецький аеропорт, Дебальцеве та інші населені пункти. У такий спосіб розширено контрольовану ними територію України в Донецькій і Луганській областях більш ніж на 500 кв. км.

Постачання російських окупаційних сил здійснюється за допомогою т. зв. «гуманітарних конвоїв», які регулярно скеровуються Російською Федерацією на територію України шляхом несанкціонованого перетину українсько-російського державного кордону — порушення міжнародних правил, встановлених Міжнародним Комітетом Червоного Хреста. Під виглядом виконання Мінського «комплексу заходів» від 12 лютого 2015 року російська сторона здійснює перегруповування своїх збройних підрозділів, важких озброєнь, концентрацію їх на Артемівському, Волноваському, Донецькому, Маріупольському напрямках. Одночасно біля українсько-російського кордону вона утримує численне угруповання регулярних російських військ.

Із цього погляду всі заяви російської сторони про непричетність Російської Федерації до збройної агресії проти України є необґрунтованими. Масштабна, тривала концентрація ЗС РФ поблизу державного кордону України, прискорена мілітаризація Кримського півострова, регулярні навчання ЗС РФ поблизу кордонів України та на території Кримського півострова з проведенням бойових стрільб є протиправними.

Більше того, Російська Федерація супроводжує збройну агресію проти України цинічними і протиправними вимогами щодо зміни конституційного ладу України та відмови України від обраного цивілізаційного курсу, орієнтованого на співпрацю з ЄС і НАТО з перспективою повного членства в цих організаціях.

А тим часом на захоплених українських територіях відбуваються незаконне привласнення державного майна України в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, тотальне знищення інфраструктури і промислових підприємств у Донецькій та Луганській областях. Україні

було завдано значних матеріальних збитків «націоналізацією» Російською Федерацією землі, державних і приватних об'єктів нерухомості. Крім того, Російська Федерація своїми протиправними діями завдала нематеріальної шкоди Україні, порушуючи права громадян України в АРК і місті Севастополі, в Донецькій і Луганській областях. Ідеться насамперед про такі права громадян України, як право на життя, право на повагу до честі й гідності, право не бути підданим катуванням, право на свободу і особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на свободу думки, совісті та віросповідання.

Ніякого виправдання немає тому, що жертвами збройної агресії Російської Федерації до весни 2015 року стало мирне населення, зокрема жінки і діти. Згідно з даними ООН, внаслідок збройної агресії Росії на той час було вбито 65 дітей, а 159 отримали поранення.

Україна як держава, що безпосередньо постраждала від збройної агресії, має право на повернення всіх анексованих та окупованих своїх територій, відшкодування всієї заподіяної їй шкоди та притягнення осіб, винних у здійсненні збройної агресії та скоєнні воєнних злочинів і злочинів проти людяності, до кримінальної відповідальності. І фактично, і юридично збройна агресія Російської Федерації проти України триває аж до повного відведення з території України всіх підрозділів Збройних сил Російської Федерації, включно з підтримуваними нею найманцями, та повного відновлення територіальної цілісності України.

Саме про це йдеться у рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року. За повідомленням прес-служби Президента України, «відповідно до даної стратегії основними напрямками державної політики у сфері національної безпеки є відновлення територіальної цілісності в рамках визнаного державного кордону України, створення ефективного сектору безпеки і оборони та підвищення обороноздатності країни, в тому числі завдяки поглибленню оборонно-промислового та військово-технічного співробітництва з державами — членами НАТО і ЄС і досягнення повної незалежності від Росії в питаннях виробництва озброєнь і військової техніки» [157].

Документом передбачено проведення реформи і розвиток розвідувальних, контррозвідувальних та інших силових органів, а також реформи системи держуправління і нову якість політики у сфері боротьби з корупцією. А 6 травня 2015 року Президент України Петро Порошенко заявив, що стратегія нацбезпеки нашої країни повинна включати положення про можливість набуття подальшого членства в НАТО.

Ця позиція України знаходить розуміння з боку США та інших країн Заходу. Так, згідно із заявою прес-секретаря президента США Джоша Ернеста у зв'язку із затвердженням стратегії національної безпеки України, «США підтримують своїх українських партнерів, які намагаються протистояти цій загрозі своїй безпеці. США не готові вирушати на війну заради України, і ми чітко про це заявили, але, водночас, у США і у наших партнерів по НАТО є можливості допомогти їм протистояти загрозі, з якою вони стикаються з боку Росії, що відкрито порушила їхню територіальну цілісність» [158].

Україна з розумінням ставиться до такої позиції. Тим більше, що керівництво США обговорює можливі поставки зброї. Так, 24 березня 2015 року Конгрес США закликав президента США Барака Обаму представити Україні летальне озброєння. А 1 травня в Конгресі США вирішили надати нашій країні зброї на 200 мільйонів доларів. Україна не виключає того, що можлива ескалація конфлікту в східних регіонах країни розблокує поставки і летальної зброї.

А тим часом загроза широкомасштабної війни Росії проти України наростала. Про це свідчила не лише агресивна риторика В. Путіна — її характер змінюється залежно від ситуації і тих цілей, які він переслідує в поточному моменті. Наприклад, виступаючи на урочистому прийомі на честь випускників вищих військово-навчальних закладів, Путін зовні миролюбно заявив: «У нас немає і не може бути агресивних планів. Ми нікому не загрожуємо, і будь-які спірні питання прагнемо вирішувати лише політичними засобами, з повагою ставимося до міжнародного права та інтересів інших країн».

Однак це було сказано після того, як 16 червня на церемонії відкриття Міжнародного військово-технічного форуму «Армія — 2015» В. Путін заявив, що ядерний арсенал Росії збільшується на 40 нових міжконтинентальних балістичних ракет. І в той самий день на прес-конференції за підсумками переговорів з президентом Фінляндії Саулі Ніністе він наголосив, що якщо «хтось ставить під загрозу» якісь російські території, то Росія націлить на них свої «Збройні сили, сучасні ударні засоби» [166].

У політичній софістиці щодо України Путін найчастіше використовує єзуїтсько-миролюбну риторiku, за якою завжди йдуть агресивні дії. Це виразно ілюструють його висловлювання під час прес-конференції на Петербурзькому економічному форумі (ПЕФ) у червні 2015 року:

«Ч. Роуз: Які прийнятні кордони для України, для Росії? Які кордони прийнятні для Вас?

В. Путін: Що Ви маєте на увазі, коли говорите про кордони — географічні межі, політичні кордони? Про що йдеться?

Ч. Роуз: Політичні кордони.

В. Путін: Що стосується співпраці, ми завжди говорили і продовжуємо говорити, що тут немає нічого нового, при всіх труднощах сьогоднішнього дня я вважаю, вважав завжди і продовжую вважати, що росіяни і українці — це один народ, один етнос, у всякому разі, зі своєю, звичайно, своєрідністю. Зі своєю, звичайно, своєрідністю, зі своїми культурними особливостями, але із спільною історією, із спільною культурою, із спільними духовними коренями. Що б не відбувалося, в кінцевому підсумку Росія і Україна, так чи інакше, приречені на спільне майбутнє».

Немає сенсу обговорювати цю тезу Путіна, оскільки для будь-якої грамотної людини вона звучить безглуздо. Однак, як звертає увагу колишній радник Путіна з економіки Андрій Ілларіонов, є три важливі обставини, які не дозволяють нехтувати аналізом цієї неадекватної заяви. Перше: ця теза була зустрінена бурхливими оплесками учасників ПЕФу, а тамтешня аудиторія досить інформована і значуща в російському суспільстві. Друге: пам'ятаємо, як слідом за подібними словами про єдиний народ, вимовленими 27 липня 2013 року, почалася антиукраїнська війна. Третє, найголовніше: з'явився відсутній раніше елемент — твердження про «приреченість Росії та України на спільне майбутнє». Тому цю заяву Путіна «важко інтерпретувати інакше, як оголошення про початок нового етапу антиукраїнської війни» [6].

У внутрішній політиці немає жодного чинника, який міг би стримати Путіна від подальших необачних кроків щодо України. Рівень схвалення росіянами його діяльності, за даними «Левада-Центру» (Москва), зріс у червні 2015 року до 89 %. Такого високого рівня підтримки російського лідера ще не було за 16 років. При цьому 64 % росіян вважає, що справи в країні йдуть у правильному напрямі. Переважна більшість росіян, як і раніше, підтримує рішення керівництва Росії про анексію Криму. І взагалі російське населення налаштоване агресивно: 46 % не відчувають особливих побоювань, що збройний конфлікт на сході України за участю громадян РФ може перерости у війну між Росією та Україною. При цьому 75 % росіян допускають, що збройний конфлікт між Росією і Україною може навіть перерости у світову війну.

Інфантильність російського населення просто зашкалює: 74 % опитаних вважають імовірним, що в разі війни із Заходом президент РФ

Путін дасть наказ першим застосувати ядерну зброю; 50 % схвалюють готовність Путіна почати ядерну війну; 33 % упевнені, що в разі війни між Росією і США або країнами НАТО переможцем вийде Росія; і тільки 5 % вірять у перемогу США або сил НАТО. Більшість росіян переконала, що для Росії важливіший порядок, ніж демократія, а 57 % відмовляються вважати Сталіна державним злочинцем. Одним словом — психологія орди. При тому, що Путін запевнює у своїх симпатіях до українців, населення Росії чудово розуміє, що він ненавидить Україну, а тому 59 % опитаних «Левада-Центром» заявили, що вони негативно ставляться до України. Недружно ставляться 59 % і до Європейського Союзу. Найбільшими ворогами росіяни вважають США, Україну, Латвію, Литву, Польщу і Велику Британію [182].

Зрозуміти причини такої загостреної реакції допоможе аналіз російського суспільства. На думку керівника «Левада-Центру» Льва Гудкова, в Росії після 1991 р. відбулася чергова невдала «абортивна модернізація», яка завдала величезної моральної травми російському суспільству. Модернізація не вдалася або була зірвана, що викликало підйом консерватизму в суспільному житті і нарощування агресивності в зовнішній політиці. Причини тому вельми традиційні. В історії Росії й раніше були подібні ситуації — виникали альтернативні варіанти розвитку, з'являлися відповідні люди, здатні реалізувати новачії, хоча їх було явно недостатньо і, як завжди, бракувало демократії (права, свободи, поваги до закону тощо). Тобто йдеться не про випадкові ексцеси, а про системні кризи Росії останніх півтора століть: «Наслідками потрясінь виявлялася редуція складності соціальної структури, реорганізація за спрощеною схемою, що набувала вигляду “повернення” до “національних традицій”, “особливого шляху” Росії. У таких ситуаціях припинялися запозичення більш розвинених, ефективних інституційних і культурних форм, відбувалося “відновлення”, “регенерація” набагато більш примітивних або архаїчних, найчастіше навіть варварських за своєю репресивністю і жорстокістю типів соціальної організації» [49, с. 5].

У різних сегментах російського суспільства постійно виникають і накопичуються ресурси, ідеї і стимули обмеження всевладдя неефективної держави. Однак ці потенційні можливості, по-перше, стерилізують ті, хто володіє монополією на примус. А по-друге, головна перешкода російській модернізації «полягає в самому типі радянської або пострадянської людини (*homo soveticus*), у його базовій недовірі до світу, в досвіді пристосування до насильства, які роблять його нездатним до

рецепції більш складних моральних уявлень і відносин, а це означає неможливість інституціоналізації, закріплення нових соціальних форм взаємодії. Специфічна нестямність російського суспільства пояснює періодичне блокування модернізації, придушення функціональних імперативів, що ведуть до ускладнення структури соціуму» [49, с. 7].

Із цього не випливає зумовленість «залежності від минулого шляху» як фатальної «долі Росії». Є підстави вважати, що в ослабленому тоталітаризмом пострадянському суспільстві бюрократія володіє значними перевагами перед населенням та умінням, застосовуючи найпростіші політтехнології, ретельно і систематично підтримувати аморфність, неорганізованість ослаблого суспільства. Це і є основним ресурсом відтворення теперішньої соціально-політичної системи.

Внутрішня політика Росії позначається на її політиці щодо України. Це підтверджують і міркування Л. Гудкова. Невдала «абортивна модернізація», на його думку, провокує «домінування масової заздрісної свідомості». У внутрішній політиці це спричиняє не просто систематичні зниження колективних уявлень, придушення або стерилізацію найближчих «своїх» у соціальному плані інноваційних і мобільних груп, а й загальну тенденцію до соціально-політичного консерватизму, підтримку центральної влади, що символізує пріоритет колективних значень над індивідуальними та приватними. У зовнішній політиці ця соціальна злоба і «заздрість, обурення спрямовані не лише на своїх співвітчизників, а й на інші країни, з якими Росія традиційно міряється, в першу чергу Америку», а іншим прикладом може слугувати «різко негативне ставлення до збіглих від Росії колишніх соцкраїн і республік СРСР» [49, с. 9].

Україна тут не самотня, а просто виявилася найослабленішою попереднім кримінальним режимом Януковича, а також найрадикальнішою і послідовнішою у виборі шляху євроінтеграції. А тому у ставленні до України тепер найбільш зримо проявляється загальна тенденція «соціальної заздрості», «тієї своєрідної спорідненості душ верхів і низів, що утворює морально-політичну єдність останніх років, розуміння і взаємодію, взаємовизнання і солідарність влади і населення» Росії [49, с.9].

Найсумніше те, що при владі Януковича російське керівництво незмінно наголошувало на своїх симпатіях до «братнього українського народу», а вже декілька місяців потому цей народ раптом був представлений на Майдані як збіговисько «бандерівців» і «екстремістів». І це в той час, коли український кордон з боку Росії перетинають не просто

бандитські формування, а регулярні частини Збройних сил РФ, які воюють самі та здійснюють постачання зброї сепаратистам південного сходу України.

Громадська думка Росії сприймає таке як належне, не відчуваючи за собою відповідальності за скоєне. І, що особливо важливо, це є стійкою тенденцією суспільно-політичного життя Російської Федерації: «Населення Росії в абсолютній більшості своїй вважає, що воно не може, а тому й не повинно відповідати або навіть думати про свою участь у колективних злочинах. Відсутність моралі або, точніше, моральна неспроможність російського суспільства стають передумовами репродукції репресивних інститутів і самої людини — мстиво-агресивної, скривдженої, заздрісної, і, разом з тим, лукавої і пластичної» [49, с. 12].

Дивлячись на все, що відбувається, громадяни України розуміють, що фактор Росії буде присутній у суспільному житті завжди — сусідів не вибирають. А тому наше ставлення до Росії та політика щодо неї мають бути адекватними викликам часу. Як зазначив в інавгураційній промові Президент України П. Порошенко, «всенародні вибори Президента поставили жирний хрест на міфі про нібито нелегітимність київської влади. Цей міф посіяний і вирощений російською пропагандою і кланом Януковича, який зрадив Донбас і пограбував його ще більшою мірою, ніж всю країну». Але народ повстав, а переможна Революція Гідності змінила не тільки владу — іншою зробилася країна, іншими стали люди. А тому «прийшов час невідворотних позитивних змін. Щоб ввести їх, нам необхідні насамперед мир, безпека та єдність». Завдання це першорядної важливості: «Громадяни України не зможуть відчувати блага миру і безпеки, доки ми не врегулюємо наші відносини з Росією» [68].

Реалізацію наміченого курсу на нормалізацію відносин з Росією важко уявити без належного пояснення громадянам України сутності запланованих суспільних перетворень і кроків з їх реалізації. Сила прихильників модернізації України на шляху до євроінтеграції полягає не тільки у глибокому опрацюванні плану реформ, а й у техніці його популяризації — гранично демократичної за суттю і формою, без чого не досягти широкого суспільного консенсусу щодо необхідності вмонтування української економіки у світове господарство.

Існують різні погляди щодо популяризації курсу реформ, схвалення його громадянським суспільством, великим капіталом і передусім — середнім класом. По-своєму правий лауреат Нобелівської премії Пол Кругман, який наполягає на радикальних заходах, що не завжди

знаходять відгук серед населення: якщо хочеш зробити людям добре — не треба жаліти їх і діяти напівзаходами. Треба придумувати і прагнути, намагатися робити правильні, а не тільки моральні речі [144].

Не можна не погодитися і з Фернанду Енріке Кардозу, бразильським інтелектуалом, автором понад 20 книг, який на посту президента держави (1994—2002) вивів свою країну в розряд напівпериферії капіталістичної світ-системи, змусивши світ говорити про «бразильську модель». Власне бачення проблеми він характеризував так: «Свого часу мені довелося довго переконувати колег-економістів у правильності мого рішення. Багато хто з них вважав його згубним і говорив, що не можна змусити народ свідомо вдатися до непопулярних заходів, неможливо розтлумачити суть складної і комплексної реформи для більшості населення. Але я наполіг на своєму і не помилився. Метод, який ми застосували, я називаю «демократичною педагогікою» і по сьогодні вірю в його ефективність. Дуже важливо не боятися знову і знову пояснювати народові свою політику... Це, зрозуміло, нелегко зробити, але ніколи не можна відмовлятися від спроби залучити виборця на свою сторону. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові надавати своєму народові всіляку інформацію і переконувати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас обов'язково прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради прийняття правильних рішень, то це — початок великих неприємностей. Та ви й не досягнете нічого такими методами — звичайно, якщо ми говоримо про відкрите суспільство» [86].

На жаль, ми часто не використовуємо знання, якими володіємо, оскільки занадто багато людей, наділених владою, — політики, чиновники, а також більш численний клас тих, що говорять і пишуть, формуючи громадську думку, — з різних причин воліють забути уроки історії. А тим більше примудряються ігнорувати і висновки кількох поколінь істориків, економістів, соціологів, політологів, намагаючись замінити знання, що далися з великими труднощами, ідеологічно і політично зручними упередженнями. Подібні бар'єри треба долати. А це є обов'язком науковців і освітян, усіх тих, хто має вплив на громадськість, задля усвідомлення громадянами України себе українською нацією, впевненою в європейському виборі.

1. УКРАЇНА — НЕ РОСІЯ: ВИПРОБУВАННЯ МАЙДАНОМ

Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Тарас Шевченко

Виборча кампанія Президента України 2014 р. проходила в обставині хаосу на сході країни та загрози дедалі інтенсивнішого російського втручання. У такому сприйнятті дійсності немає перебільшення. Логіка подій підказувала: якщо Росія виявилася здатною відірвати Крим, то чому б їй не застосувати обкатану модель і там?

Уже навесні-влітку 2014 року можна було стверджувати, що анексія Криму перетворилася на лінію вододілу в історії українсько-російських відносин. Сучасні покоління стали свідками «розпаду зв'язку часів» між Росією і Україною, того зв'язку, що складався між людьми століттями. Виникла загроза того, що більшість українців незабаром може перетворитися не тільки на недругів Росії як держави, а й росіян як етносу.

Свідчення того — зрушення в суспільній думці, що проявилися відразу ж після анексії Криму. Якщо, згідно із соціологічним опитуванням, у лютому 2013 року 85 % українців засвідчили своє позитивне ставлення до Росії, то в березні 2014 року вже близько 47 % були категорично негативно налаштовані щодо продовження будь-яких відносин з нею. Ще категоричніше ставлення висловили українці до політики В. Путіна: свої голоси «проти» нього віддали 77 % респондентів. На заході, півночі і в центрі на його підтримку висловилися лише 3 %. Навіть на півдні та сході України 60 % респондентів ставилися до рішень Путіна негативно, і тільки 31 % голосів — «за».

Чим далі тривало загострення становища на сході України, тим визначенішим ставало сприйняття Росії українцями. Так, наприкінці

квітня 2014 року вже 67,1 % засвідчили, що їхнє ставлення до Російської Федерації погіршилося (2,3 % — покращилося, а в 21,7 % — не змінилося). У регіональному аспекті це сприйняття погіршилося в 91,8 % жителів заходу України, 82,4 % — центру, 56,3 % — жителів півдня України [139]. Більш драматично ситуація склалася в Криму: тут ідею дружніх взаємин з Росією в березні 2014 року підтримали 88 % респондентів.

Соціологи на той час виявили не спалах «антиросійських» настроїв в Україні, а лише погіршення ставлення до реальної політики Росії. Згідно з опитуваннями від 9—16 квітня 2014 року, 59 % респондентів усе ще вважали, що Україна і Росія повинні бути незалежними, однак дружніми країнами, з відкритими кордонами і без віз. І тільки 4,8 % висловилися за об'єднання в одну державу. А ще 5,1 % взагалі не відповіли на запитання про бажаний характер відносин між ними [153].

Це свідчить про те, що вже означилася проблема асиметричності відносин між Україною та Росією: чи надовго в українців залишаться надії на їх «незалежний, але дружній» характер, коли, згідно з даними російських опитувань, «близько трьох чвертей росіян готові підтримати війну з Україною, якщо її почне керівництво Росії»? [56]. У владі і серед населення Росії вже тоді панувало цілковите взаєморозуміння щодо введення російських військ в Україну.

Правомірно постає запитання: які витоки такого тісного взаємопорозуміння народу і можновладців Росії? Чи справа лише в характері їхнього ставлення до України? Як з'ясувалося, все було набагато складніше. Так, соціологічні дослідження «Левада-Центру» (Москва) за 23—26 травня 2014 року визначили «головних ворогів» у громадській думці Росії: ворогами відтоді вважають США (69 %), Україну (30 %), Литву (34 %), Латвію (23 %), Естонію (21 %), Грузію (19 %) [174]. Тобто ворогами Росії вважають насамперед Америку, яка уособлює успішний шлях модернізації, а також ті держави пострадянського простору, що поставили перед собою завдання модернізації на шляху євроінтеграції, відмовившись від інтеграції в рамках Євразійського союзу з його ідеологією «русского мира». Саме факт європейської інтеграції України був сприйнятий Росією як історичний виклик, який заслуговує належного силового покарання.

1.1. МОМЕНТ ІСТИНИ

Один із центральних пунктів інавгураційної промови Президента України полягав у тому, що «на шляху колосальних можливостей, які з падінням тиранії відкрилися для європейської модернізації України,

стала справжня війна, спланована і втілена на українському Донбасі» [160]. Цей пункт відображає зрушення в громадській думці, які позначилися і на характері публіцистичних виступів українських медіа відразу ж після анексії Криму. Що й казати — путінські війська в Криму розчавили своїми чобітьми симпатії українців до Росії. Більш того, Кремль після Криму став закладати фундамент нових російсько-українських відносин, коли візаві бачать один в одному зовсім не доброго сусіда: «Національна травма, заподіяна українцям, може сформувати у них, як мінімум, відчуженість і антипатію до росіян. Інакше кажучи, духовне і політичне самопочуття українського народу поділяється на два періоди: до кримської кризи і після неї» [152].

Анексія території є передусім ударом по престижу Української держави, її Збройних сил та інших військових формувань. Не тільки серед українських військовослужбовців, а й у широких верствах населення щодо Росії стало домінувати почуття образи, змішане з огидою. Віроломство і підступність стали зримо, як ніколи раніше, «збагачувати» психологічний портрет Росії в очах громадян України.

На перспективу багато що залежить і від ставлення росіян до подій. У соціологічних дослідженнях «Левада-Центру» вже і російські громадяни починають критично оцінювати існуючий у Росії політичний режим, імідж своїх владних структур, панівні настрої щодо інших народів. Усвідомлення багатьма людьми власної приниженості і безпорадності, вразливості й залежності від влади призводить до того, що «в уявленні населення більшість російських політиків як були, так і залишаються жадібними, корумпованими, безсовісними, брехливими і нерозумними людьми, що ставлять себе над законом, не поважають звичайних громадян» [25, с. 72]. Однак показники схвалення Путіна (у січні 2014 — 50 %, на початку березня — 72 %, а наприкінці березня — 80 %), хоч як це парадоксально на перший погляд, стосувалися дій тільки щодо Криму. Пояснення аналітиків «Левада-Центру» таке: «Реанімація імперських настроїв, торжество сили, етична глухота стосовно України — це компенсаторна реакція на хронічний стан відсутності самоповаги людей, це перетворена свідомість, що так, звичайно, до них влада ставиться як до безсловесного ресурсу, але зате “Росія — велика держава”, і ми можемо змусити кого хочеш слухати нас і підкорятися нам». Тому, за даними опитування, приєднання Криму до Росії свідчить насамперед про «повернення її до традиційної ролі великої держави», яка утверджує свої інтереси на пострадянському просторі (так вважають 79 %!).

Ставлення до Майдану — різко негативне. Причому найбільш негативне серед освічених москвичів [25, с. 72].

Такі дані свідчать, що демократизм російського обивателя, навіть інтелігенції, закінчується на тому місці, де починається Україна. Йдеться не тільки про «одобрямс» мілітарних дій окупаційних військ. Дошкуляє ганебна поведінка офіційної російської пропаганди, що нахабно обманює своє населення і світову громадськість заявами, нібито в Криму спочатку були не російські війська, а лише якісь «невідомі» в російській формі без розпізнавальних знаків. І це в той час, коли достовірно були відомі навіть регіони, звідки прибули ці підрозділи, коли самі військові РФ простодушно не приховували перед телекамерами факт належності до Збройних сил Росії. У своєму інтерв'ю від 4 березня 2014 року президент В. Путін на питання «Були це російські солдати чи ні?», не кліпнувши оком, відповів: «Це були місцеві сили самооборони» [147]. Щоправда, 17 квітня — вже після анексії Криму — він визнав: «За спиною сил самооборони Криму стали наші військовослужбовці» [32]. Мовляв, чого вже там гріха таїти — переможців не судять!

У тій операції («Російська весна») інформаційна агресія постійно супроводжувала збройну агресію. Кремлівські «пропагандисти» деморалізували інформаційне поле, ідеологічно підтримували вал «політичних туристів» навесні-влітку 2014 року із сусідніх російських областей на Харків, Донецьк, Луганськ, Херсон, Миколаїв, Одесу.

Чи замислювалася російська сторона, що такими діями вона створює потужний антиросійський комплекс ментальності українців? Але ж історія мала б чомусь навчити. Варто згадати, як у 1914 р. царська армія, увірвавшись у Галичину, антиукраїнськими діями покінчила з поширенням у цьому регіоні москвофільством. Розгромивши в Галичині українські школи, розігнавши громадські організації і заборонивши уніатську церкву, російська влада проявила свою істинно імперську подобу. Підтримуючи цю політику, москвофільство викликало хвилю обурення серед населення й, ідеологічно деградувавши, згодом безслідно зникло як політична течія. Чи варто було після цього дивуватися спалаху антиросійських настроїв у Галичині, яка 600 років до цього не мала досвіду спілкування з росіянами? А отримавши такий досвід, різко відкинула його.

Насильницька русифікація українського населення неухильно підривала основи українсько-російських відносин на багато років уперед, закономірно провокуючи реакцію русофобії. Можна згадати й

інший факт, коли після поразки української революції 1917—1921 рр. і перемоги більшовизму була сформована УВО — Українська військова організація полковника Є. Коновальця. В її ідеологічній основі образ російської людини теж отримав негативне сприйняття, посилив тенденції до розриву існуючих до цього тісних емоційних зв'язків (літературних, наукових, сімейно-побутових), що сформувалися протягом 300-річного спільного перебування в Російській імперії.

І ось уже в ХХІ ст. своєю агресивною політикою В. Путін стимулює нові зрушення національно-духовної енергії українців у бік радикалізму і навіть політичного екстремізму. Він легко дає свої пояснення українського радикалізму. Проблема полягає, на його думку, у вродженому, закоріненому в підсвідомості комплексі жителів західних областей України: «Там, де процвітає націоналізм і навіть відроджується неонацизм — це західні частини України. Частково вони перебували в Чехословаччині, частково в Польщі, в Угорщині. І ніде і ніколи вони не були повноцінними громадянами цих країн. Це щось там всередині у людей дозрівало. Те, що вони були людьми другого сорту в цих державах, призабулося. Але в історичній пам'яті, під кіркою, десь у душі там закопано. І звідси витоки цього націоналізму».

Такий вердикт — не остаточний. На думку російського президента, вихід в українців є, і їх рятівником стане, звичайно ж, Росія: «Наша країна, як пілосос, втягувала в себе представників різних національностей... Наш генний код — одна з головних наших конкурентних переваг у світі, він дуже гнучкий... Російська людина, я б сказав навіть людина російського світу, ...більше відкрита назовні». У ситуації, коли НАТО підтримує Україну, «відкритим назовні» російським представникам «не потрібно боятися НАТО, ми самі всіх задушимо» [32].

Усе в цій конструкції чітко й однозначно: представники різних національностей для росіян — пил. Однак на шляху цих планів раптом виникла в Україні Революція Гідності.

Феномен Майдану потряс основи імперської ментальності. Як свідчать дослідження «Левада-Центру», на першому місці у формуванні громадської думки виявилися ті, хто підтримує гасла російських націоналістів: «зараз ця група зробила великий стрибок. Націоналізм, який так лаяли в Україні, у нас є не менш популярним. Пропаганда дала підтримку не стільки Путіну, скільки етнічному націоналізму, накрутивши і без того високий рівень фобій і тривожності» [25]. У суспільній думці Росії, яка звикла завжди бачити в українцеві щось невіддільне від себе, знову почав циркулювати вислів, повторюваний нині

міністром закордонних справ РФ С. Лавровим: «...не допустити відриву України від Росії». Свого часу щодо цього іронізував академік І. Дзюба: йдеться нібито про відрив гудзика від імперського віцмундира.

Звичайно, антитерористична операція українських силових структур на південному сході України внесла свої корективи. На кінець травня 2014 року, як показало опитування «Левада-Центру», все менше громадян РФ хотіли б бачити Донецьку та Луганську області у складі Росії. Так, на початку березня 2014 року 79 % росіян підтримало б приєднання південно-східних областей, якби тамтешнє населення висловилося на референдумі за вихід зі складу України і входження до складу Росії. А вже наприкінці травня таких росіян помітно поменшало — 51 %. Намітилася й інша тенденція: все більше росіян були за те, щоб ці регіони стали незалежною державою. У квітні так думало 25 %, а в травні — вже 36 %. При цьому 72 % вважали, що Росія повинна визнати незалежність ДНР.

Із березня до травня 2014 року зменшилася кількість громадян, переконаних, що Росія має право приєднувати території, де російськомовне населення заявляє про утиски (з 58 % до 41 %). Із 28 % до 42 % збільшилася кількість тих, хто вважав, що Росія не має на це права, хоча щодо Криму вчинила правильно. Погоджувалися з тим, що їх влада підтримує проросійськи налаштовані сили на південному сході України, 49 % росіян. Участь у збройних діях російських «добровольців» схвалював 61 % опитаних. У тому, що Росія мала надати їм пряму військову підтримку (введення військ), був упевнений 31 %, а що необхідно надавати військово-технічну (консультації, озброєння) — 58 % респондентів [177].

Експерти пояснюють такий перелом у настроях росіян трьома факторами. По-перше, військово-патріотична мобілізація за масової активної участі російських медіа почала себе вичерпувати. По-друге, змінився тон офіційної пропаганди, помітно потьмяніли картинки по телебаченню. По-третє, почали даватися взнаки прагматичні міркування — Росія стала входити в чергову смугу фінансової кризи, а приєднання завжди веде за собою істотні витрати. Свідчення того — посилення соціальної напруженості в Криму.

Тим часом в Україні вже навесні-влітку 2014 року відбувалася відчутна емансипація українських громадян — їх соціально-психологічне звільнення від орієнтації на «старшого брата». Як стверджують політологи, «активною стороною в цьому процесі остаточного розриву виступає саме РФ (незалежно від суб'єктивних намірів її еліти). Чим

довше перебувають окупаційні війська в Криму, тим більше поглиблюється цей розкол двох спільнот — української і російської — в самотійні сутності». Для українців настає великий момент істини, коли нація звільняється від забобонів лицемірної пропаганди «старшого і молодшого брата» і починає бачити світ у його справжніх вимірах. Цей процес є по-своєму болючим, за багатолітні ілюзії доводиться дорого платити. Крім того, історичні та ментальні тканини, які пов'язували дві нації, В. Путін розрубав надто грубо: «У дуже важкому стані буде тепер ідеологія “русского мира” і пропаганда братерства двох народів, тому що завжди будуть пам'ятати Крим. Саме він стане прірвою між націями, тому агресія РФ 2014 р. залишиться в анналах української історії. Надто болюча травма... Почне формуватися новий тип українця, підготовленого до суворих історичних випробувань, здатного протистояти національним і геополітичним викликам» [72].

Насамперед це стосується армії. Упродовж 22 років незалежності України сценарії бойових навчань Збройних сил навіть не припускали можливості агресії з боку Москви. Після анексії Криму перелом у свідомості стався майже миттєво: вперше в історії сучасної України чоловіків мобілізовано для захисту від зовнішнього ворога, армію переведено в повну бойову готовність. Мобілізаційні заходи оголили істотну проблему: протягом понад двадцяти років українське військо не було важливим чинником незалежності держави. Нині все стає на свої місця. Агресія Росії змусила державу згадати: і що значить армія, і які реформи необхідні Збройним силам України, і що потрібно зробити для захисту країни. За оцінкою П. Порошенка, «мир, якого ми сподіваємося досягти найближчим часом, не буде тривалим, якщо ми належним чином не зміцнимо нашу безпеку. Щоб мир став довготривалим, нам слід призвичаїтися до життя в умовах постійної бойової готовності. Ми повинні тримати порох сухим. Армія і її переозброєння зусиллями вітчизняного військово-промислового комплексу — це наш найголовніший пріоритет» [160].

Україні рано чи пізно доведеться визначитися зі своїм статусом: або позаблоковість і кругова самооборона, або членство в НАТО, або щось третє. На думку військового експерта Д. Тимчука, «це принциповий момент, що визначає всю сферу не лише воєнної, а й національної безпеки. Тільки після того як ми відповімо на питання — в НАТО чи ні — можна говорити про тактичні кроки, спрямовані на розвиток армії і підвищення її боєздатності» [198].

У своєму виборі доводиться враховувати той факт, що на європейському континенті найпоширеніший варіант захисту від агресії — колективний. Найвідоміші з таких колективних об'єднань — НАТО (Північноатлантичний альянс, 28 держав), а також ОДКБ (Організація договору про колективну безпеку), куди входять Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. У силу обставин після анексії Криму Україна не може розглядати ОДКБ як варіант колективної безпеки. І щодо НАТО в Україні навесні-влітку 2014 року ще не було однозначної позиції. На початку квітня 2014 року тільки 35,8 % мешканців погодилися б зі вступом до НАТО, приєднання до ОДКБ підтримали б 17,3 %, а 60,9 % — були би проти. Ще 44,8 % респондентів виступали за збереження позаблокового статусу України, 32 % — проти [201].

Населення на той час не усвідомлювало, що, маючи гарантії колективної безпеки в рамках НАТО, можна було б обмежитися порівняно нечисленною, але відмінно підготовленою та озброєною армією. Не було також розуміння того, що за позаблоковості необхідно буде витратити значні кошти на оборону, а також мати численну призовну армію. За цих умов логіка підказувала необхідність прийняття Україною третього варіанта розвитку двосторонніх відносин. Напевно, тому в інавгураційній промові Президента України ця ідея знайшла таку форму: «Все, від чого залежить забезпечення стійкого миру та безпеки України, ми повинні зробити своїми силами. Найнадійніші наші союзники і найкращі гаранти миру — армія, флот, Нацгвардія та професійні спецслужби! Ніхто нас не захищатиме, доки ми не навчимося оборонятися самі. Я використаю свій дипломатичний досвід, щоб забезпечити підписання міжнародного договору, який прийшов би на зміну Будапештському меморандуму. Такий договір має надати прямі та надійні гарантії миру та безпеки — аж до військової підтримки у разі загрози територіальній цілісності» [160]. За вдалого збігу обставин такий договір міг би бути укладений з ініціативи Києва між Україною та гарантами її безпеки за Будапештським меморандумом — з Великою Британією, Францією, США і Китаєм. Росію, яка грубо порушила меморандум, тепер навряд чи можна розглядати в означеному контексті [198].

Можлива і модель, подібна на систему відносин між США та Ізраїлем, яка передбачає обмін розвідданими, а також військово-технічну та матеріальну допомогу з боку США. В армії Ізраїлю служать як чоловіки, так і жінки; громадяни, яким не виповнилося 40 років, щорічно проходять кількатижневі військові збори. Альтернатива при звільнен-

ні від служби — волонтерська робота в лікарнях, школах та інших спецоб'єктах. Регулярна армія Ізраїлю — близько 200 тисяч, в резерві — півмільйона. Основні ідеї ЗС Ізраїлю — постійне підтримання бойових навичок резервістів і сучасне озброєння.

Те, що сталося в українсько-російських відносинах, було і не було несподіваним. Важко було припустити, що Росія піде на порушення принципу територіальної цілісності України, знехтувавши гарантіями Будапештського меморандуму. Однак те, що співвідношення сил у європейському регіоні складалося не на користь України, не було поза увагою. І необхідний дискурс довкола цих питань в українських медіа та науковій літературі був.

В умовах кризи однополярного світу посилюється вплив нових конкурентних центрів сили. Тут амбіції і Росії (у т. зв. «ближньому зарубіжжі»), і Франції (на півночі Африки), і Туреччини (на Близькому та Середньому Сході), які намагаються створити свої регіональні зони впливу. У реалізації цих планів багато що залежатиме від масштабів і ступеня диверсифікації економік цих країн; інтенсивності їх фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами сили; від масштабу і боездатності їх звичайних озброєнь (ядерний потенціал скоріше відіграє стримувальну роль), а також здатності і рішучості інтегрувати своє «близьке зарубіжжя». Перспективи для України за всіма цими показниками далекі від обнадійливих: «за всіма чотирма параметрами Україна програє Росії, а перспективи євроінтеграції все ще недостатньо чіткі. Отже, перед Україною у все більшій мірі вимальовується перспектива не просто периферії капіталістичної світ-системи, а “подвійної периферії”, де Росія буде периферією Європи, а Україна — периферією Росії» [93, с. 130].

Так і сталося, а ситуація після анексії Криму лише підтвердила ці побоювання. До того ж Росія стала більш відверто і зухвало позиціонувати себе щодо Євросоюзу, а тому доречніше вести мову про неї як «напівпериферію» сучасної світ-системи. Але те, що подальша доля України продовжує вирішуватися у форматі переговорів то «четвірки» (Україна, США, Євросоюз і Росія), а то і «трійки» (Україна, Євросоюз і Росія), свідчить, що статус України як «подвійної периферії» в 2014 р. продовжував багато в чому зберігатися. І не в останню чергу через позицію Європейського Союзу (в Женевських угодах навіть було знято питання про анексію Криму). Більше того, ця ситуація, ймовірно, може залишатися такою аж до вступу України в ЄС чи НАТО. До речі, якби темою референдуму на початку квітня 2014 року була проблема

інтеграційного вибору України, 54,5 % її громадян підтримали б вступ до Європейського Союзу, а приєднання до Митного союзу підтримали б 23,9 % [201]. Всі інші варіанти «фінляндизації» України лише консервуватимуть статус-кво «подвійної периферії».

1.2. У ЗОНІ «ПОДВІЙНОЇ ПЕРИФЕРІЇ»

Широко відомий вислів Леоніда Кучми «Україна — не Росія» утвердився і закріпився у свідомості більшості громадян України. Євромайдан засвідчив, що етап «ідентичності опору» українці в основному подолали. Злобу дня тепер визначає необхідність розроблення «ідентичності проекту майбутнього». Надаючи особливого значення цьому документу, Президент України П. Порошенко зазначав: «А що нам треба конкретно зробити, щоб жити вільно, жити безбідно, жити в мирі і безпеці? Це все написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Ми разом докладали зусиль до цього документу. Тепер мрію втілити його в життя, а для цього нам треба якнайшвидше підписати економічну частину угоди» [160].

Ідеться не про наявність угоди «на папері», а про сприйняття її громадянами як «своєї». Поява «проекту майбутнього», сприйнятого громадською думкою України, могла б засвідчити визрівання справжньої «національної еліти», яка досягла консенсусу із ключових проблем поточного моменту: державність, демократія та євроінтеграція. Консенсусу і в своїх рядах, і консенсусу загальнонаціонального. І це було б найкращим свідченням легітимності влади.

Важливість Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу важко переоцінити: вона створює сферу співробітництва, яка забезпечує розвиток політичних, торгових, соціальних, культурних зв'язків і зміцнення безпеки. Угода про асоціацію з Європейським Союзом, як правило, означає зобов'язання щодо здійснення політичних, економічних, торгових, судових реформ. Виконавши ці умови, асоційована держава може отримати безмитний доступ до деяких або всіх ринків ЄС (зокрема, до ринку сільськогосподарських продуктів), а також фінансову або технічну допомогу.

Угода — документ на тисячу сторінок, який ніхто з простих громадян України читати не буде — це справа фахівців. А виконання його стосується кожного: у короткостроковій перспективі життя навряд чи стане кращим, оскільки будь-який процес адаптації завжди хворобли-

вий. Поліпшення може настати лише в середньостроковій, а то і довгостроковій перспективі. Щоб стійко перенести короткостроковий період адаптації, потрібно хоча б у загальних рисах зрозуміти, що іншого не дано, а будь-які напівзаходи лише погіршуватимуть ситуацію і віддалятимуть процес оздоровлення. Ще слід усвідомити, що сучасне українське суспільство тяжко хворе й перебуває у фазі загострення кризи.

Необхідно дійти розуміння того, що теперішній світ висококонку rentний і несправедливий. Капіталістична світ-система об'єднує ядро, напівпериферію і периферію. Між ними складаються відносини «залежного розвитку»: шляхом нееквівалентного обміну виграє ядро (розвинуті капіталістичні країни); периферія («третій світ») програє, а напівпериферія (наприклад, країни БРІКС — Бразилія, Росія, Індія, Китай і ПАР) займає проміжне становище. Україна перебуває в зоні «подвійної периферії». Однак, як зазначав Президент України, «європейська демократія... — найкращий спосіб державного правління, винайдений людством». А тому годі дивуватися, «що на відміну від нас країни європейської спільноти побудували економіку вільної конкуренції. Нових ідей, ділової ініціативи, наполегливої праці, постійного самовдосконалення. Так буде і в Україні» [160].

А поки що доводиться виходити з того, що є, враховуючи особливості періоду «дикого капіталізму» і специфіку олігархічно-бюрократичного корпоративізму, панівного в Україні протягом більше двох десятиліть незалежності. За такої спадщини країна світової периферії приречена на боротьбу за виживання в ролі «внутрішньої колонії» своїх олігархів і міжнародних транснаціональних компаній, які викачують із неї фінанси. Досліджуючи на замовлення міжнародної неурядової організації «Tax Justice Networks» («Мережа податкової справедливості») обсяги незадекларованих світових фінансів, екс-головний економіст «McKinsey & Co» Дж. Генрі дійшов висновку, що за 20 років незалежності України на офшорні рахунки виведено 167 млрд дол. (свою оцінку він вважає консервативною, оскільки вона враховує тільки економічні активи, опускаючи нерухомість, яхти і предмети мистецтва) [28]. Останнім часом за кордон з України було виведено ще 70 млрд дол., про що заявив А. Яценюк із трибуни Верховної Ради України: «За останні три роки з фінансової системи України на офшорні рахунки було виведено в цілому близько 70 млрд дол. США. Виводилися кошти, які бралися як кредити під державні гарантії і кралися представниками попереднього уряду» [220]. Наведені цифри

яскраво демонструють рівень деградації політичної влади в Україні, що призвела до Євромайдану.

Звичайно, слід враховувати і те, що частина грошей з офшорних зон до цього поверталася в Україну як «закордонні» інвестиції. Було б справедливо, якби хоча б деяка частина з них була повернута як податки. Проте заклики запровадити податок на приватизацію швидко стихали в системі олігархічного корпоративізму.

Україна в цьому процесі не самотня. В інших пострадянських регіонах також значна частина коштів отримана в результаті несправедливої приватизації державних активів у «лихих» 1990-ті роки, а потім виведена в офшори. Як стверджує Дж. Генрі, з Росії за два десятиліття було виведено майже 800 млрд дол. через офшори. У цьому процесі пострадянська бюрократія і західні «акули капіталу» знайшли цілковите взаєморозуміння. Описуючи механізм їхнього «зчеплення», професор Каліфорнійського університету (Берклі) Мануель Кастельс на прикладі Росії показує, що «групи інтересів» нуворишів — особливо менеджерів компаній та урядових апаратників, які очолили процес приватизації на пострадянському просторі, — утримали найціннішу власність під своїм контролем. При цьому вони занизили ціни акцій приватизованих компаній, щоб запропонувати істотний прибуток іноземним партнерам в обмін на готівку, яка найчастіше осідала на їхніх банківських рахунках за кордоном.

Доклали руку до розвалу пострадянської економіки і зарубіжні наукові консультанти безвідповідальними рекомендаціями щодо впровадження Міжнародним валютним фондом фундаменталістської політики вільного ринку. Ці консультанти давали поради політично недосвідченим пострадянським економістам, котрі раптово опинилися на командних постах через параліч держав «нової демократії» й загрузли в заплутаних інтригах політичних фракцій. Унаслідок взаємодії внутрішніх і зовнішніх груп інтересів кримінальна і напівкримінальна економіка розрослася до небачених у розвинутих індустріальних державах пропорцій, встановлюючи зв'язки зі світовою кримінальною економікою і перетворюючись на фундаментальний чинник усередині країни і на міжнародній арені [80].

Така модель суспільної трансформації, практикована на всьому пострадянському просторі, утворила широку зону «периферійного капіталізму», вплетену в систему економічної взаємозалежності, забезпечену мережевими інформаційними інструментами гнучкого реагування на рівні «давоських хлопчиків» з метою прийняття ними

доленосних для світу рішень. Однак технологічно приваблива для управління мережева система сучасного капіталізму виявилася не такою привабливою в гуманітарній площині на рівні конкретної людини праці. Цій системі зовсім байдужа доля переважної частини населення пострадянського простору, як і доля решти світу за межами «золотого мільярда». Судячи з матеріалів Дж. Генрі, в сучасному світі глобальні тіньові статки належать тепер менше 10 млн осіб. При цьому 9,8 трлн дол. із загального обсягу коштів на офшорних рахунках володіють всього 92 тис. осіб. Податкові надходження, недоотримувані з цих джерел, могли б бути достатніми для оздоровлення економіки багатьох країн, у т. ч. й України.

Останніми роками Україна намагалася здійснювати певні практичні кроки щодо наведення порядку в цій сфері. Так, агенти ФБР і співробітники Міністерства фінансів США в 2014 р. прибули до Києва, щоб допомогти розкрити фінансові злочини, здійснені урядом зміщеного з поста президента В. Януковича, і спробувати повернути вивезені з країни мільярди доларів. Як повідомив міністр юстиції США Е. Холдер, Сполучені Штати — не єдина країна, яка намагається допомогти Україні повернути украдені кошти: «Уряди цілого ряду країн висловили зацікавленість у співпраці в рамках міжнародних фінансових мереж з метою розкриття фінансових злочинів, скоєних попереднім режимом, щоб таким чином спробувати повернути частину викрадених активів» [62].

У Женеві було розпочато розслідування щодо В. Януковича і його старшого сина Олександра за підозрою у «відмиванні» грошей. Євросоюз прийняв постанову про заморожування активів громадян України, підозрюваних у незаконному привласненні державних коштів і причетності до порушень прав людини. А 29—30 квітня 2014 року в Лондоні відбулася дводенна міжнародна зустріч з питань допомоги українському уряду в поверненні виведених активів. На цій зустрічі були високі представники правоохоронних органів США, Великої Британії, Австрії та інших країн. З метою конфіденційності під час закритих зустрічей спілкувалися між собою тільки представники фінансових розвідок 33 країн світу, які могли поділитися інформацією про фінанси Януковича та його оточення. Про результати цієї зустрічі можна буде судити лише через якийсь час. Теоретично гроші можна повернути в Україну. Іноземні держави готові надати допомогу в цьому. Та якщо Україна не надасть інформацію про їх злочинне походження, то навіть заморожені на рахунках європейських банків кошти зарубіжні країни змушені будуть розморозити [55].

У зв'язку з цим виникають проблеми, оскільки в Україні повинні визначитися, хто на урядовому рівні відповідає за повернення грошей. Найбільшою проблемою виявилася відсутність координації уряду і правоохоронних органів. Є й інші проблеми. Юристи, які спеціалізуються на поверненні виведених активів, звертають увагу на те, що є офшори з різними ступенями захисту: в одних акції оформлені на пред'явника, а тому реального бенефіціарія встановити неможливо; в інших ступінь захисту менший, і можна побачити, хто є реальним тримачем грошей. Крім класичних офшорів, гроші можуть перебувати на закордонних рахунках ЄС, США та Швейцарії. Основоположний документ, на який можна спиратися при поверненні цих грошей, — Конвенція ООН про протидію корупції, яка ратифікована Україною в 2006 р. і набула чинності в 2010 р. Для її реалізації необхідно зібрати доказову базу того, що той чи той чиновник вивів кошти з держбюджету, а також що саме цей чиновник саме на цих рахунках тримає кошти, виведені з бюджету: «І якщо цим позайматися, то все це реально довести. Інша справа, що світова практика не має багато позитивних результатів» [199].

У цій ситуації можна зрозуміти Прем'єр-міністра України А. Яценюка, який, очоливши уряд, відверто заявляв, що державна скарбниця розкрадена та порожня, а тому він не може гарантувати поліпшення ні сьогодні, ні завтра: «Ми стоїмо перед неймовірними економічними викликами, і щоб їх подолати, немає іншого виходу, як приймати вкрай непопулярні рішення, які стосуватимуться субсидій, тарифів, скорочення соціальних програм, збереження фінансової системи країни. В Україні вводиться найжорсткіша за всю історію української фінансової системи система контролю і скорочення бюджетних витрат» [221].

За цих умов постає питання: чи існує взагалі можливість для України вийти із зони периферії і, перемістившись ближче до ядра капіталістичної світ-системи, набути хоча б статусу напівпериферії? Перспективи в цьому не дуже оптимістичні. Ще в 2009 р. урядові кола України були ознайомлені з матеріалами французьких аналітиків, у яких йшлося, що із 133 держав, які зайняли місце в списку після «Великої двадцятки» (G20), всього 20 країн за останні 50 років змогли скоротити своє відставання від країн-лідерів. Решта 113 держав не змогли просунутися вперед, а 43 з них володіють лише формально державною атрибутикою, потрапивши в цілковиту залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів. Україна на той час перебу-

вала серед названих 113 держав, що відстають, і опинилася перед більш ніж очевидною загрозою потрапляння в розряд 43 квазісуверенних держав. І не в останню чергу — через дефіцит суспільної довіри до державних інституцій, унаслідок чого немає можливості вивести з тіньового обороту як мінімум 40 % ВВП або залучити в економіку заощадження своїх громадян, ретельно заховані від «рідної» держави [7].

У світовій практиці були винятки, коли ядро капіталістичного Заходу вважало доцільним перевести яку-небудь державу із зони периферії або напівпериферії в зону, ближчу до центру. Наприклад, у післявоєнні роки світ був вражений німецьким дивом, за ним — японським, південнокорейським, тайванським. У цьому спрацювали складники феномену холодної війни — окупаційний американський режим, широкі інвестиції в інноваційний сектор, масове виробництво. Це відверто визнав К. Калхун — президент американського Social Science Research Council, що відає фінансуванням соціальних досліджень. Він вважає, що існує хибна думка, згідно з якою все, що відбувається всередині країни, цілком залежить від того, добре чи погано нею управляють, а значить, як вона розвивається. Насправді «успішний або неуспішний розвиток окремої держави багато в чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї хоче інший світ і наскільки він дозволяє їй успішно розвиватися. Отже, якщо ми хочемо пояснити економічний успіх Південної Кореї, то, найімовірніше, будемо робити це, оперуючи такими фактами, як висока норма заощаджень, трудова дисципліна і вдала технологічна імітація. А насправді потрібно дивитися на розстановку політичних та економічних сил у світі, котрі зумовили появу в Кореї можливості досягти всіх цих успіхів» [189].

У випадку з Україною ситуація поки що протилежна. Вона останнім часом активно демонструє готовність прийняти своєрідний «план Маршалла», однак Захід якогось виразного сигналу не подає. Саме на цьому акцентував у 2014 р. увагу голова делегації Європейського парламенту в комісії парламентського співробітництва «ЄС — Україна» П. Коваль. Він нагадав про 13 млрд дол., отриманих Європою від США після Другої світової війни. Після «революції троянд» Сполучені Штати не пошкодували грошей на реформи в Грузії. Однак, зазначав він, Україні після Помаранчевої революції 2004—2005 рр. світ нічого не запропонував: «У кінцевому результаті це закінчилося Євромайданом, кровопролиттям і втраченими роками на реформи. Сьогодні нам потрібен новий план Маршалла» [84]. Однак це була лише особиста думка депутата П. Ковалю, а не Євросоюзу.

У зв'язку з невизначеністю на вершині політичної піраміди України (відсутність до 6 червня 2014 року легітимного Президента), Брюссель став маневрувати з підписанням Угоди про асоціацію України і Європейського Союзу — розбив його на політичну та економічну частини. Не виключено, що європейці на той час сумнівалися у здатності України реалізувати Угоду. Слабкість української влади їх просто лякала. В тій ситуації вистраждана Угода могла стати якщо не проваленою, то дискредитованою. Тому потрібні були кроки України на шляху утвердження демократії.

Вибори Президента України продемонстрували консолідацію всіх патріотичних, проукраїнських, проєвропейських сил: «Навколо ідеї незалежності, свободи, гідності, правової держави, європейської інтеграції об'єдналася вся Україна і все світове українство. Народ своє вагоме слово сказав. Під час революційних подій. При опорі агресії. Під час виборів. Тепер черга — за нами, за владою» [160].

Українській владі доводиться шукати взаєморозуміння з лідерами Заходу, українськими представниками великого капіталу і з апаратом управління, що небачено розрісся. Доводиться враховувати і чинник Майдану, який довго не розходився, хоча його склад і змінився, то ж не користувався влітку 2014 року тією суспільною довірою, як напочатку. Найголовніше — слід було враховувати думку народу, що знову набув почуття власної гідності. Адже до літа-осені 2014 року вже мало хто сумнівався, що чинник Майдану став постійно діючим у нашому суспільному житті. Що в кожній новій ситуації постануть нові рушійні сили, які витіснять старі, віджилі, котрі дискредитували себе. Поза сумнівами і те, що у разі загострення ситуації терміни між Майданами скорочуватимуться, а їх сила наростатиме.

Громадські настрої після президентських виборів висловила Ю. Мостова: «Хтось зізнався в тому, що нам потрібні не так ідеї реформ: уже все давно розроблено й описано — тільки вибирай, а нам потрібні “смотрящі” від цивілізованого світу. Вони потрібні в Нацбанку, щоб не допустити мутного рефінансування й визначення шляхів вимивання грошей із допомогою акцизних марок; вони потрібні у Фонді держмайна, щоб не допустити приватизаційних конкурсних маніпуляцій; вони потрібні в Мінпаливенерго, щоб не допустити міжособойчика з дерибану ГТС, “Укртранснафти” й “Укрнафти” між вірними короні олігархами; вони потрібні в податковій службі для відстеження умов повернення ПДВ; вони потрібні в “Укравтодорі”, щоб не допустити зняття відсотків; вони потрібні в ГПУ, щоб припинити

рекет; вони потрібні в Держказначействі для перешкоджання відкатам; вони потрібні в Антимонопольному комітеті, який ніяк не побажить точку докладання сил у рудно-сировинній, газорозподільній, авіаперевізній, банківській та іншій сферах; вони потрібні в Мінтрансі для запобігання портовим та залізничним схемам дерибану; вони потрібні прем'єр-міністрові, щоб зупинити все вище перелічене, включно з новим масштабним переділом власності з вдячністю за сприяння цьому» [117].

Держава мала негайно визначитися щодо цих проблем, коли на Заході українського питання багато хто хотів би позбутися; коли не те що воювати за Україну — багато хто навіть противився економічним втратам від санкцій проти Росії. Залишалось тільки сподіватися на себе, докласти максимальних зусиль і знайти впевненість у тому, що «ми здолаємо труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій. Нас уже ніхто не оберне в рабів криміналу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади» [160].

1.3. ГЛОБАЛЬНЕ ПОЛІТИЧНЕ ПРОБУДЖЕННЯ

Дуже влучно висловився свого часу В. Гюго: «Можна протистояти навалі армій, але не можна зупинити ідею, час якої настав». Закономірно постають питання: яка ж магістральна ідея нашого часу; чи прийшов цей час? 3. Бжезінський у своїх знакових виступах — у канадському Монреалі (травень 2010 року), російському Ярославлі (вересень 2011 року) і французькій Нормандії (жовтень 2011 року) — спробував дати відповіді щодо: 1) глобального політичного пробудження; 2) принципів глобального співробітництва; 3) архітектури майбутнього глобального управління. Магістральною ідеєю XVIII—XIX ст., вважає він, була ідея свободи. У XX ст. — ідея захисту демократії від тоталітаризму. А в XXI ст. на перше місце вийшла ідея універсальної людської гідності. Універсальність цієї ідеї полягає в тому, що вона виражає ідеали свободи і демократії, а також принципи поваги до культурної різноманітності і націленості на ліквідацію соціальної несправедливості [15].

«Глобальне політичне пробудження», яке підняло ідею універсальної людської гідності в Україні, за оцінкою П. Порошенка, виявило себе як «переможна Революція Гідності, що змінило не лише владу. Країна зробилася інакшою. Іншими стали люди» [160].

Рушійні сили цієї революції можуть вплинути на подолання Україною непривабливого статусу «подвійної периферії». Адже це пробудження є не просто бунтом проти «дикого капіталізму», а повстанням периферії проти її експлуатації з боку «золотого мільярда» в рамках існуючої глобальної капіталістичної світ-системи. І тому є вагомі докази.

Проблема соціальної поляризації світу не нова, вона ретельно описана експертами Римського клубу. Лише в останні роки глобальне політичне пробудження змусило по-іншому поглянути на покоління «міленіалів» — покоління молоді, яке народилося напередодні XXI ст., — як на потужний політичний чинник, що кидає виклик існуючій системі суспільного розвитку.

Уже XX ст. відчувало гігантський зсув у системі «природа — суспільство — людина». У тому столітті кількість населення збільшилася з 1,4 млрд осіб до 6 млрд, а в XXI ст. досягла 7,2 млрд. Серйозно змінилася соціальна структура населення Землі: лише «золотий мільярд» людей розвинутих країн максимально користується досягненнями сучасної культури, а шестимільярдна зона світової периферії утворює «полюс убогості», страждаючи від голоду, хвороб і поганої освіти. Експерти прогнозують: із досягненням населення Землі 10 млрд осіб (це гранична кількість людей, яку наша планета може прогодувати) «полюс убогості» населятиме 9 млрд, а кількість людей на «полюсі благополуччя», судячи з усього, залишиться незмінною.

Слід враховувати і те, що кожна людина, яка проживає в розвинутих країнах, чинить у 20 разів більший тиск на природу, ніж людина із країн, що розвиваються. За експертними підрахунками, якщо кожен мешканець Землі споживатиме стільки, скільки середній американець, необхідний буде обсяг ресурсів у розмірі... п'яти планет. Тому громадськість дедалі більше виступає проти споживацького ставлення до життя і за прийняття моделі сталого розвитку. Потреба менше використовувати води, бензину, лісу, газу, менше купувати речей тощо стосується й України. Стан її екології плачевний: забруднення навколишнього середовища безпосередньо пов'язане з високовитратною економікою, низькою енергетичною ефективністю, невикористанням природних джерел енергії, деградацією ґрунтів і низькою агротехнічною культурою, збільшенням індустріальних відходів, забрудненням води, необхідністю збереження біорізноманіття в країні.

Методи розв'язання цих проблем у світі сильно змінилися. Найпоширеніше пошуком концептуального розв'язання глобальних проблем

займаються вчені під егідою Римського клубу. Спочатку ним було запропоновано ідею «органічного зростання» світової економіки і культури як єдиного організму (М. Месаревич, Е. Пестель). Потім вихід стали бачити у створенні всесвітніх інститутів з контролю над глобальними соціокультурними та економічними процесами (Я. Тінберген). Згодом багатьма умами оволоділа ідея глобального управління світом з єдиного центру у формі «всесвітньої держави». У 1990-ті роки ідея «світового уряду» поступилася місцем проектам глобального співробітництва держав за збереження і визнання життєво важливої ролі ООН (доповідь «Наше глобальне сусідство», 1996). А в XXI ст. все більшого значення набуває поняття «глобальне громадянське суспільство» — всі люди Землі, що активно розв'язують глобальні проблеми там, де на це не здатні національні уряди.

«Глобальне громадянське суспільство» З. Бжезінський тлумачить, зосереджуючись на найбільш радикальному, з його погляду, елементі — населенні світової периферії, що перебуває в стані політичного бродіння. Під впливом медіа — газет, радіо, телебачення, Інтернету — активна частина населення «третього світу» створює спільноту, охоплену обуренням і заздрістю до «золотого мільярда», і стає викликом існуючій глобальній ієрархії на чолі зі Сполученими Штатами. Ці потужні соціальні зрушення — результат усвідомлення населенням світової периферії безпрецедентної соціальної несправедливості, обурення убогістю і зневагою людської гідності. Серед такого населення особливу роль відіграє заряджена нетерпінням молодь до 25 років.

Революційна нестримність цієї групи зароджується серед мільйонів студентів, сконцентрованих здебільшого у вишах сумнівного інтелектуального рівня. Усвідомлюючи низький рівень своєї професійної підготовки й отримуючи досвід громадсько-політичної діяльності, вони готові до найрадикальніших кроків. Як пише Бжезінський, «потенційні революціонери є еквівалентом бойового пролетаріату XIX і XX ст.» [15]. Цей контингент — рушійна сила глобального політичного пробудження, глобальна за географічними вимірами, всеохопна за соціальною структурою (за винятком віддалених громад у сільській глушині), різке юним за віковим складом, а тому відкритим до політичних закликів, які надходять з транснаціональних джерел, унаслідок синергетичного впливу грамотності і засобів масової комунікації. У результаті впливу медіа сучасні політичні пристрасті можуть бути розігрті і спрямовані навіть на вельми віддалені цілі.

Такі реалії провокують нервозність серед сильних світу, що знайшло своє відображення в доповіді «Міленіуми», винесеній у 2014 р. на

обговорення міжнародного економічного форуму в Давосі міжнародною консалтинговою фірмою «Deloitte». У ній «міленіумами» названо осіб, які народилися пізніше 1983 р. До 2025 р. вони становитимуть 75 % робочої сили у світі, саме від них залежатиме подальше існування людської цивілізації. Представлений у доповіді аналіз виявив, що репутація держави і бізнесу серед молоді на сьогодні вкрай низька, хоча співпраця держави, бізнесу і громадянського суспільства може забезпечити подолання найгостріших соціальних проблем. У цій ситуації підвищується роль організацій громадянського суспільства, здатних генерувати гідні ідеї. Однак досі вони не мають для цього ні достатніх коштів, ні належної інфраструктури, тому міленіуми у всьому світі вимагають змін, і з їхніми вимогами важко не погодитися.

Дискусії в Давосі 2014 р. підтвердили спадкоємність курсу на зняття соціальної напруги широких верств знедоленого населення. Вихід із такої ситуації, на думку глави Міжнародного валютного фонду Крістін Лагард, провідні аналітики бачать у зростанні середнього класу, здатного забезпечити консолідацію громадянського суспільства з урахуванням появи соціальних мереж, наростання міграції та необхідності зміни концепції громадянства в сучасному світі, який потребує нових соціологічних підходів в аналізі домінуючих глобальних трендів [50].

Висновки цієї доповіді зводилися до того, що відповідальність за суспільство не можна покладати тільки на уряд. Бізнес-лідери також повинні пропонувати молоді унікальний набір знань і вмінь, які в поєднанні з фінансовими ресурсами державного і неурядового секторів можуть створити могутній інноваційний мікс. Підсумком дискусій Всесвітнього економічного форуму було завдання «Змінити світ», сприяючи: інноваційному мисленню; розвитку інноваційних навичок; досягненню реальних позитивних результатів. У роботі з молоддю слова жодним чином не повинні розходитися зі справами, бо лише на шляху практичного здійснення економічних і політичних реформ можна відновити віру міленіумів — новітньої робочої сили та висунутих з її середовища майбутніх лідерів [61].

Це означає, що в суспільно-політичному житті України питома вага молоді об'єктивно має зростати. Однак викликає тривогу те, що за перше двадцятиліття незалежності відбулося шестимільйонне скорочення населення України, а нині воно сягає семи мільйонів. Смертність випереджає народжуваність. На ринок робочої сили поступово виходять люди, народжені під час демографічної кризи 1990-х років, що загострює ситуацію. Якщо в 2000 р. налічувалося 11 млн дітей

віком до 14 років, то в 2009 р. їх кількість скоротилася удвічі — до 6,5 млн. Система освіти однією з перших відчула необхідність глибоких реформ, коли в 1990-ті роки водночас спорожніли дитячі садки за наявності 14 млн пенсіонерів.

На початку XXI ст. в Україні працювали тільки 44 % жителів — трохи більше 20 млн. У молодіжному середовищі наростає загрозливе розширення. Молодь намагається уникнути працевлаштування в промисловому секторі, де важка робота пов'язана з ризиком для здоров'я та життя. Вона надає перевагу фінансовому та офісному секторам, торгівлі та державному управлінню, незважаючи на невисокий рівень заробітної плати. Заробітна плата «білих комірців» у Києві в середньому вдвічі нижча, ніж у столиці Росії, і в чотири-п'ять разів — ніж у Великій Британії. Все це позначається на продуктивності праці. Згідно із соціологічними опитуваннями, приблизно 42 % громадян України визнають, що могли б працювати краще, якби збільшилася їхня заробітна плата. 8 % зізнаються, що на роботі відверто ухиляються від виконання обов'язків. І тільки 15 % вважають, що викладаються на повну силу [148].

За опитуваннями кадрового порталу HH.ua, 44 % офісних працівників України збираються виїхати працювати в інші країни. Ще 52 % замислюються над цим, і тільки 4 % не планують нікуди виїжджати. Найпоширеніші причини міграційних настроїв — низька заробітна плата (41 %), відсутність перспектив (36 %), неможливість професійної реалізації (32 %). Ще 29 % прагнуть виїхати через нестабільність політичної ситуації в країні, 26 % мріють про вищу заробітну плату, а ще 12 % збираються відкрити в іншій країні свій бізнес [154].

У цих умовах, пише М. Кастельс, за допомогою сучасних інформаційних технологій провідні транснаціональні компанії можуть відшукати і найняти необхідних для фірми людей, навіть якщо вони перебуватимуть у Сахарі. І навпаки, ці фірми не цікавляться людьми і регіонами, не втягнутими в сучасне інноваційне або масове виробництво. Глобальному капіталу вони не цікаві ні як виробники, ні як споживачі. Відчайдушні спроби деяких таких регіонів світу стати частиною глобальної економіки, уникнути маргіналізації наштовхуються на намагання міжнародної організованої злочинності використовувати їх для зміцнення позицій світової кримінальної економіки [80]. У сфері промислового виробництва цей сегмент робочих місць займають фахівці, які за інших обставин узагалі не мали б шансів влаштуватися на роботу. Відсутність конкуренції з боку більш освічених

знижує їхню мотивацію до підвищення професійного рівня — замінити цей контингент малокваліфікованої робочої сили ніким.

На ринку праці України зримо проявилася тріщина глобального розколу — між традиційною індустріальною «родовою» працею і «самопрограмованою» працею нового, інформаційно підготовленого покоління. Лінію розколу між ними проклала освіта. Для представників «самопрограмованої» праці на перший план виходить освіта як можливість і здатність «перепрограмувати» себе відповідно до нескінченних змін і нових завдань у процесі вдосконалення і ускладнення виробництва. Їм необхідне інноваційне виробництво. А в Україні переважає старе, із радянських часів («трофейне») обладнання, на якому працюють представники «родової» праці, яких ніщо не стимулює до «самопрограмування» і підвищення рівня знань.

Такі тенденції характерні не тільки для України, а й для решти світу — економічна депресія завжди і скрізь негативно позначається на долі молоді. Економіст Єльської школи менеджменту Лайза Кан порівняла кар'єру випускників університетів, які закінчили навчання в роки високого безробіття, з кар'єрою тих, чий випуск припав на період економічного піднесення. Ті, кому не пощастило, показували значно гірший результат не тільки в перші роки після закінчення університету, а й упродовж усього життя. Коментуючи цю тенденцію, лауреат Нобелівської премії П. Кругман пише: «Це руйнівний ефект тривалого безробіття: якщо людей, що тривалий час були залишені без роботи, починають розглядати як нездатних її знайти, в довгостроковому плані це призводить до скорочення ефективної сили економіки, а отже, до зниження її продуктивності. Приблизно в такому становищі опиняються випускники університетів, змушені погоджуватися на роботу, що не потребує отриманих при навчанні професійних навичок: час іде, і вони можуть виявити, що зведення їх до рівня некваліфікованих працівників, принаймні в очах потенційних роботодавців, робить їхню освіту непотрібною» [145].

Проблема посилюється тим, що ймовірно відновлення економіки неминуче зіткнеться з обмеженнями виробничих здібностей. Стає ясно, що без зміни політичного курсу економіка ще довго залишатиметься слабкою. І така тенденція не радує теперішнє керівництво України. Десятки і сотні тисяч людей постійно знаходять і втрачають свої робочі місця, часто скотившись до структур тіньової, якщо не кримінальної, економіки. Все це спричинює особистісні кризи, хвороби, тяжіння до наркотиків/алкоголю, загрожує втратою заощаджень і

потраплянням у кредитний капкан. Збільшується прошарок людей, де розмивається межа між соціальним виключенням і щоденним виживанням. Частина колишнього радянського сегмента фахівців та науково-технічних працівників усе ще намагається не скотитися до рівня люмпенізованої робочої сили соціально недієздатних людей. Водночас вибудовується справжня спіраль виштовхування людей з виробничого циклу (справжнього соціального виключення), що веде до особистісної деградації.

Розкол у соціальній структурі робочої сили спричинив і політичне протистояння освіченої і малоосвіченої молоді, зримо поглиблює розмивання залишків класової і національної солідарності. Він провокує соціальне виключення потенційно багатих високоосвічених сегментів суспільства, чия цінністю до останнього часу нехтували, чия значущість як виробників/споживачів була незатребуваною або примітивно знехтуваною. І навпаки, малоосвічену молодь депресивних районів примітивно використовували в ролі «штурмовиків» масових заходів. Тому по один бік барикад на Євромайдані було студентство провідних університетів, по інший — т. зв. «тітушки».

Цей клубок проблем і зумовив неухильну політизацію міленіумів. Одні з них стали розуміти: якщо не візьмуться за політику, політика візьметься за них. Адже не дарма одним з найчастіше використовуваних понять на Майдані було: «ДІСТАЛИ». Є й молодь, яка живе «за поняттями», прищепленими їй кураторами депресивних регіонів. Обидві групи поставлені перед вибором: яка система влади і форма державності є для них найприйнятнішою? Судячи з усього, вузькоспеціалізована праця, пов'язана з індустріальним виробництвом і конвеєром, тяжіє до політики «сильної руки». «Самоорганізована» праця інформаційного суспільства — до децентралізації владних повноважень й утворення сучасної геометрії влади.

Чи можна в цій ситуації ставити питання: «хто кого?», адже це — два контингенти переважно молодих громадян України? Саме їм судилося жити разом й адекватно переживати «спільність історичної долі». Потрібно було вже дуже постаратися, щоб розбудити ненависть у цих молодих серцях, переслідуючи свої корисливі інтереси і відсікаючи Україну від цивілізованого світу, а потім ще й звинувачувати міленіумів в екстремізмі. Така поведінка ніяк не корелює з феноменом «глобального політичного пробудження».

Теперішнє керівництво України проявляє все більшу стурбованість тривогою, викликаною економічними кризами і соціальним виштов-

хуванням громадян аж до їх виключення. В інавгураційній промові Президент України чітко позначив майбутній магістральний тренд досягнення суспільної консолідації: «Наявність роботи — це те, що дає людині жити безбідно. Найбільше професійне задоволення я досі отримував саме від створення нових робочих місць. Що може втішати людину більше, як праця та гідна зарплата за неї? Робочі місця мають організовувати підприємці. А от справа глави держави — це забезпечення таких умов, коли ніхто і ніщо не заважає працювати. Держава цінуватиме вклад роботодавця і платника податків в економіку та соціальну сферу. Забезпечення людей роботою та гідною оплатою — це перша гарантія внутрішнього миру і національної безпеки. Хоча управління економічними процесами належить до компетенції вільного ринку або Уряду, Президент як гарант Конституції зобов'язаний забезпечити умови для інноваційної економіки та соціальної справедливості. Справедливий розподіл національного багатства — це нагальна вимога часу. Але перш ніж національне багатство ділити, його треба примножити» [160].

За такої політики наше суспільство все більше наблизатиметься до консенсусу — його вже не влаштовує авторитарна політична мобілізація. Всупереч складності й неоднозначності поточного моменту в Україні, маємо усвідомлювати, що в довгостроковому плані лише демократична участь може бути найкращою гарантією соціального прогресу і політичної стабільності.

1.4. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИКЛИК

Було б неправильно всі біди України списувати на війну й анексію Криму, хоча ці чинники і є каталізаторами суспільних процесів. Справа значно складніша і водночас простіша — йдеться про цивілізаційний вибір країни, який випав на період вододілу тисячоліть.

У доленосному для України 1991 р. лінія протистояння в суспільстві мала ідеологічне забарвлення — то була боротьба комуністів і лібералів. Тепер інший час. Перелом XX і XXI ст. у сучасному світі характеризується відсутністю колишнього ідеологічного напруження. Більше того — в суспільній свідомості відбувається заміщення класичних ідеологій гібридними сурогатами. Світ інтегрується, вбираючи в себе різноманітні теоретичні побудови, частина яких то відходить на периферію ідеологічної боротьби, то знову залучається як

інгредієнт якогось нового ідеологічного гібрида. Яскравим прикладом того може слугувати щільний і, здавалося б, протиприродний тандем колишньої «пролетарської» Комуністичної партії України з олігархічною Партією регіонів.

Подібне відбувається в усьому світі: колишні ліві комуністичні і праві радикальні партії давно вже інтегровані якщо не в політичні структури, то в ідеологічне поле багатьох розвинутих країн Заходу. Останні вибори до Європарламенту показали, що ультраправі і лівацькі партії увійшли до євроструктур і стали «одомашненими». Чи не тому З. Бжезінський дійшов висновку, що головну загрозу теперішньому глобалізованому світу несе не один з різновидів утопічного фанатизму (комунізм, фашизм), як це було в XX ст., а внутрішньо притаманна нашим дням турбулентна складність соціальних процесів. Таким є погляд у 2011 р. на поле протистояння із спостережної точки Заходу без урахування авантюрної політики сучасної Росії.

Погляд зі Сходу, зокрема зі Східної Європи, значно відрізняється. Наростання «грон гніву» в середовищі носіїв «глобального політичного пробудження» і відсутність консолідованого розуміння адекватних відповідей на виклик часу з боку світової ієрархії створюють загрозу сповзання до міжнародного хаосу. В Україні такий безлад є реальністю. Зумовлений він не в останню чергу тим, що Україна стала пограниччям двох протиборчих цивілізацій: уже сформованої «європейської» і такої, що формується, — «євразійської». Уразливість України — в її ролі «подвійної периферії», коли Росію тривалий час розглядали «напівпериферією Європи», а Україна ще остаточно не відійшла від ролі «периферії Росії». Інакше ніхто б так довго не терпів те свавілля, що відбувається на Донбасі.

Деякі зміни почалися після перемоги на президентських виборах 2014 р. П. Порошенка, який зазначав: «Громадяни України не зможуть відчувати блага миру і безпеки, доки ми не врегулюємо наші відносини з Росією. Росія окупувала Крим, який був, є і буде українським. Вчора під час зустрічі в Нормандії я саме так і сказав Президенту Путіну — Крим є українським. І крапка. Ні з ким не може бути компромісу в питаннях Криму, європейського вибору і державного устрою. А все інше повинно обговорюватися і вирішуватися за столом переговорів» [160].

Щоправда, багато хто в Європі не бажає бачити наростаючу загрозу Україні з боку фашизму, що відроджується в Росії під сурдинку антифашистської риторики. Порушення принципу територіальної цілісності свідчить, що жодна з країн Заходу поки що не здатна адекватно

відповісти на виклик Росії, і це створює загрозу загальній світовій безпеці. Розмови і заяви щодо розширення загальнодемократичних принципів міжнародного співробітництва навряд чи можуть передати наявність принципово іншої системи цінностей, яку активно пропагують у Російській Федерації. Чого вартий тільки пасаж колумніста урядової газети «Известия» І. Караулова, який захоплено виклав своє розуміння основ путінської ідеології: «Легітимно-нелегітимно, легітимно-нелегітимно. Легітимна сила. Легітимна воля. Легітимна стійкість. Легітимний відчай. А норми міжнародного права можете засунути собі в дупу. Точніше: перевірте, пощупайте — вони вже там. І завжди там були» [94].

Така реальність сьогодення, в якій живемо, знаючи, що в короткостроковій перспективі доведеться нелегко, скоріше — важко, а на поліпшення можна сподіватися якщо не в середньостроковій перспективі, то в перспективі довгостроковій. За прогнозом З. Бжезінського, доля Росії надалі не передбачає контролю над «половиною світу». Скоріше, питання в тому, як їй пережити свою внутрішню стагнацію і депопуляцію у контексті наростаючого Сходу і багатшого (навіть якщо він перебуває в стані розгубленості і сумнівів) Заходу. «І саме тому західна політика, спрямована на підтримку більш тісних зв'язків України з ЄС, є необхідною передумовою і стимулом для забезпечення в кінцевому рахунку більш тісного зближення і Росії із Заходом. Це може не відбутися при президентові Путіні, але внутрішні передумови для демократичної еволюції в Росії нарастають і, з моєї точки зору, в кінцевому рахунку переважають» [30].

Порівняння цих прогнозів З. Бжезінського чотирирічної давності з теперішніми подіями у південних і східних областях України мимоволі наводять на багато запитань: чи враховували західні аналітики, що Росія не стане чекати встановлення більш тісних зв'язків України з ЄС? Чи брали вони до уваги, що РФ робитиме все, щоб не допустити їх реалізації і заблокувати «внутрішні передумови для демократичної еволюції Росії»? Чи було зроблено хоч якісь розрахунки щодо того, чи витримає українське суспільство напругу, пов'язану з роллю своєрідної шестерні (приводного паса), покликаної стати «необхідною передумовою і стимулом для забезпечення в кінцевому рахунку більш тісного зближення і Росії із Заходом»? Чи було передбачено якісь гарантії для недопущення анексії Росією українських територій — того ж самого Криму? Чи осмислювали на Заході якісь процедури для виконання гарантій Будапештського меморандуму 1994 р.? Адже саме від

цього залежить, чи виживе Україна взагалі в ті два-три десятиліття, за які З. Бжезінський та інші західні стратеги планують реалізувати перспективу демократизації Росії. Логіка подій, що розвиваються, не залишає Україні зримого сегмента для маневру. З одного боку — погано прикрита інтервенція Росії із загрозою повної втрати Україною національного суверенітету, з іншого — сувора необхідність прийняття правил гри глобалізованої капіталістичної світ-системи.

Правила гри вельми напружені. Насамперед доводиться враховувати зростаюче соціальне розшарування капіталістичної світ-системи, коли представники найбільш забезпечених верств населення навіть у розвинутих країнах «центру» все більше відриваються від середнього класу. Доводиться брати до уваги і те, що в країнах «золотого мільярда» питома вага отриманих населенням благ виявилася відносно заниженою, а в країнах світової периферії вона стає просто мізерною. Не особливо сподіваючись на «манну небесну», треба усвідомити, що прірва між тими, кому дістаються плоди цивілізації, і всіма іншими продовжує поглиблюватися. У масштабах окремих держав і в міжнародному масштабі. А т. зв. «чистий ринок» є механізмом, що породжує небезпечну для суспільства диференціацію доходів і монополізацію економіки.

Був час, зазначає А. Гальчинський, коли система активного державного регулювання вберегла суспільство не тільки від надмірної диференціації доходів, а й від проникнення духу ринкової психології в сферу культури, соціального розвитку, частково і в політику. Однак сьогодні «на інтернаціональному рівні ці противаги... не тільки не діють з об'єктивних причин, а й свідомо заперечуються: вся існуюча інституційна система світових економічних відносин — механізми МВФ, Світового банку, СОТ та ін. — діє на основі принципів лібералізму, які адекватні логіці класичного (нічим не обмеженого) ринку, і таким чином, реалізуються в режимі ринкового фундаменталізму» [34, с. 251].

Діяльність широкої мережі теперішніх міжнародних фінансових інститутів спрямована передусім на обслуговування інтересів ядра капіталістичної світ-системи. Саме звідси виникає усіляке пристосування виробничого, фінансового та інтелектуального потенціалу країн «периферійної» зони, в т. ч. й України, до потреб «центру» цієї світ-системи. А тому саме звідси походять реальні й можливі ризики. Як зазначає М. Кастельс, глобальна економіка буде весь час розширюватися, скануючи при цьому за допомогою інформаційних мереж всю планету в пошуку нових можливостей отримання прибутку. Однак

«вона робитиме це вибірково, об'єднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають на цей момент ніякого інтересу... Планета сегментується на чітко помітні простори, що визначаються різними часовими режимами» [80].

Рано чи пізно кожен регіон світу відчує на своєму повсякденному житті, чи вичерпав він свій потенціал і чи представляє його населення для міжнародних транснаціональних компаній якийсь інтерес у ролі виробників і споживачів. Якщо інвестиції в цей регіон не надходять і таке не передбачається, то він у кращому разі може перетворитися на своєрідну резервацію, мешканці якої будуть приречені на самопрогодовування, як це сталося у Сомалі.

Мимоволі виникає питання: чи не в цьому криється одна (далеко не єдина) причина заворушень та екстремізму в Донецькій і Луганській областях, які перебувають тепер на рівні третього технологічного циклу вісімдесятирічної давності із застарілим, ще радянським обладнанням добувної вугільної промисловості? Ця нерентабельна галузь у принципі не цікавить сучасний світовий капітал. Тут спрацьовує чинник часового розриву: як свого часу пішли в небуття слава і питома вага німецького Руру, англійського Уельсу або американського Детройта, так і в Україні відходять у минуле колишній престиж і значущість застарілих і вже вічно вчорашніх технологій Донбасу. Його люди і ресурси в теперішньому стані непривабливі для зарубіжних інвестицій і збиткові для української економіки. Не в останню чергу тому один з голів Донецької ОДА Сергій Тарута «публічно розвіяв міф про те, що Донбас годує Україну, і, оперуючи даними статистики, визнав дотаційність регіону» [146].

Ясна річ, що населення цього регіону не бажає змиритися зі своїм становищем. Однак, судячи із суспільних процесів, описаних М. Кастельсом, у сучасній капіталістичній світ-системі регіон Донбасу, якщо не вдається до його глибокої реформи і докорінної модернізації, приречений на вибір одного з двох курсів. Перший — дрейфувати в глобальну кримінальну економіку, яка все більше стає фундаментальною ознакою XXI ст.: «Її економічний, політичний і культурний вплив буде проникати в усі сфери життя. Знищити це явище буде неможливо, хіба що вдасться обмежити його до допустимих розмірів» [80]. Це все вже реально відбувається у формі нелегальних «копанок» або усталеної практики перерозподілу державних дотацій, лєвова частка яких не доходить до шахтарів, а осідає в кишенях олігархів і бюрократії.

Другий курс теж уже впізнаваний у сучасному світі — це вибух ідеологічного фундаменталізму, що є реакцією на соціальну відторгнутість. Лідери фундаменталістських рухів «беруть Коран, Біблію або інший священний текст для інтерпретації та використання його як прапора свого відчаю і зброї свого гніву» [80]. Подібні ідеологічні фундаменталізми, які походять з різних джерел, є найбільш безкомпромісним викликом економічному фундаменталізму з його гаслом «Гроші вирішують усе!».

Стиль життя ринкового фундаменталізму можуть прийняти далеко не всі. Тому гра на протестних почуттях розплодила плеяду нових політичних «попів Гапонів» — своєрідних політичних кураторів глибинки. Саме вони забезпечують знедолений контингент депресивних районів Донбасу експортними заготовками ідеології православного фундаменталізму у формі «Святої Русі» і «руського мира». Намагаючись відвернути увагу людей від вільного політичного вибору або хоча б можливості незалежного аналізу інформації (наприклад, в Інтернеті), прудкі політтехнологи нагнітають у масовій свідомості одного контингенту населення почуття і групові поведки фанатизму, де «хто не з нами, той проти нас». Або навпаки — серед законслухняних обивателів насаджують психологію політичного ескапізму, коли телевізійні передачі відводять від активної громадянської позиції, перевантажуючи свої сюжети побутовими і сімейними проблемами. Не розуміючи суті того, що відбувається в країні та світі, населення депресивних районів або замикається в повсякденних турботах, виплескуючи час від часу енергію в побутове насильство, або мобілізується в масові протестні акції проти «інших», що прийшли з «інших» регіонів і нібито руйнують їхнє давно усталене життя.

Аналіз показує, що Україні доводиться тепер починати з того ж вихідного пункту, що і в 1991 р. Як і інші країни пострадянського простору, вона так і не зазнала буржуазної революції, але сформувався своєрідний гібрид феодально-кримінальної олігархії. На зламі століть відбулася сегментація старого брежнєвського режиму, яку дехто не проти реанімувати і посилити, прикриваючись ідеєю федералізації регіонів і перерозподілу найприбутковіших галузей економіки (банківська справа, газотранспортна галузь, аграрний сектор).

На думку російського (нині — американського) дослідника Георгія Дерлуг'яна, Радянський Союз перестав існувати не так через повстання низів під керівництвом дисидентів і не через те, що був розладнаний ззовні, — згадаймо хоча б заклики не руйнувати СРСР, що виходили від

Буша-старшого чи М. Тетчер. Радянський Союз розпався головним чином унаслідок активних дій середньої ланки радянської номенклатури, яка в умовах кризи побачила шанс приватизувати найрентабельніші галузі, а також прагнення керівництва союзних республік і областей вивести з обігу центральної влади легко конвертовані території. «Скажімо, уявіть собі, якщо ви керуєте газом, газовою галуззю, чому не перетворити її на капіталістичну корпорацію і не стати мільйонером або мільярдером. Якщо ви керуєте Туркменістаном, то чому б не перетворити його на незалежну державу і, таким чином, назавжди себе убезпечити від можливості, що вас знімуть на черговому пленумі ЦК. Власне, це і сталося. І таким чином, виходить, що система втрачає цілісність, розпадається на сегменти. Це була сегментація, але при цьому система не змінюється внутрішньо» [52].

Розпочатий в 1991 р. розпад імперії триває дотепер. Однак не по дорожній карті Гельсінських угод, де на чільному місці принцип непорушності кордонів. Про це свідчать спустошливі війни в час поділу Югославії, анексія Південної Осетії і Криму Росією. Судячи з усього, Росія на цьому шляху не зупиниться, намагаючись відновити імперський статус абсолютистської держави, як це було притаманно її політиці в минулому. Однак відтоді світ кардинально змінився, накладаючи на свавілля правлячих кіл Росії значні обмеження — хоч би у вигляді санкцій.

Попри все, іншою стала і Росія. У минулі часи в процесі завоювань ця держава могла пожертвувати невичерпними ресурсами селянства, що поповнювало армію слухняними солдатами. Однак у теперішній Росії різко скоротилася народжуваність, підриваючи людські ресурси мілітаризму. Як зазначає Г. Дерлуг'ян, «наша демографічна ситуація стабілізувалася, і зараз вона навіть викликає, швидше, вже побоювання. Тому що вона починає стагнувати. Боюся, що це головна внутрішня причина, це наш обмежувач, який не дозволяє повторити, як би не хотілося комусь, досвід Петра I чи Івана Грозного або Сталіна. Просто ніким жертвувати. Другий обмежувач, дуже потужний — це світова геополітика. Немає таких великих воєн. Щоразу Росія виявлялася потрібна, коли за часів Івана Грозного йшли релігійні війни на Заході... На сьогодні Захід досяг інституціоналізації внутрішнього світу» [52]. Здавалося б, об'єктивно перед Росією, на думку Г. Дерлуг'яна, постало завдання побудови індустріальної економіки нового типу на власних ресурсах, балансуючи між Китаєм, який переживає піднесення, і Європою, яка не впаде в найближчі сто років.

Однак реальністю сьогодення в Російській Федерації є мрія про імперію. Саме вона, на думку С. Нікольського, завжди була і залишається однією з найцінніших в ідейному багажі: «З крахом СРСР імперія зникла. І ні влада, ні суспільство, схоже, не знають — чим жити далі. Відповіді немає, а число помилок, неминучих за відсутності мети і сенсу існування, множитьсся з кожним днем». Та все ж С. Нікольський намагається запропонувати вихід із ситуації: «Росії пора перестати імітувати ознаки імперії. Еволюція російської державності у форму національної (громадянської держави) в сучасних умовах можлива і необхідна... Історичного досвіду такої роботи у нас немає. Але й імперію відтворити неможливо. Залишається зайнятися створенням самих себе» [124].

Інший російський дослідник В. Макаренко, враховуючи важкий тягар імперської спадщини, налаштований менш оптимістично. А спадщина ця є такою: «За радянських часів партія, армія і спецслужби стали новим експлуататором... У репресивних органах склалася особлива поліцейська точка зору на факти і події соціальної дійсності, яка сприяла висуненню поліції на роль ключового агента соціального буття. Категорії науки в 1930-ті роки багато перейняли в адміністративних і поліцейських організаціях. Соціальні науки перетворилися на "лягавий марксизм"... У поглядах 2/3 населення сучасної Росії зберігся імперський компонент» [110].

За понад три століття імперської дійсності створена система російської влади, найважливішими складниками якої стали терор Івана Грозного, бюрократизація Петра I та модернізація Олександра II. Російська влада завжди нав'язувала і нав'язує суспільству ці традиції заради власного посилення, а не розв'язання соціальних завдань і досягнення цілей держави загального добробуту. На цій підставі В. Макаренко пропонує розглядати тероризацію, бюрократизацію і модернізацію як органічні складники процесу здійснення влади. На його думку, загальну тезу можна сформулювати так: «Під впливом природно-кліматичного чинника в Росії виник специфічний тип держави, якій не були властиві господарсько-економічні функції. Роль держави у створенні загальних умов виробництва завжди була мінімальна. Панівний клас вже на ранніх етапах російської державності був воєнізованим. Чим меншим був обсяг створюваного суспільством додаткового продукту, тим сильнішою виявлялася роль державного насильства в процесі вилучення і концентрації цього продукту. У результаті війна стала засобом виробництва» [110]. Найважливішим елементом такого

ладу був інститут «влади-власності», який став основою жорсткого механізму вилучення сукупного додаткового продукту.

У цьому контексті стає зрозумілою така гостра реакція Російської Федерації на спроби України покінчити зі спадщиною імперського минулого, вийти із зони «подвійної периферії» з метою побудови сучасної держави. Такий курс України об'єктивно стає прямим викликом російській дійсності, а тим більше — ідеології «русского мира».

1.5. ПРИМУШУВАННЯ ДО «СПІЛЬНОСТІ ДОЛІ»

Не дивно, що проблема національної ідентичності України стала визначальною для Майдану. Вона постійно присутня в ситуації конфлікту і все більше посилюється у зв'язку з подіями на південному сході України. Відбувається глибинний пошук цивілізаційної ідентичності «проекту майбутнього» перед викликом не тільки з боку Росії, а й усього світу, що дедалі більше глобалізується. Однак зрозумілої відповіді на цей виклик поки немає та й навряд чи буде в осяжному майбутньому. Виходячи з того, що «голова Єврокомісії М. Баррозу домовився з російським президентом Путіним щодо проведення тристоронніх консультацій в контексті процесу з підготовки підписання угоди про асоціацію між Євросоюзом та Україною» [12], перші кроки на шляху України до Європи в початковій стадії ставали підсумком непростого багатостороннього компромісу. І як всякий компроміс, він влаштовуватиме сторони не назавжди. Тому напруженість навколо європеїзації України навряд чи повністю зникне.

Стає все більше очевидним, що в планах Росії майбутнього для України як національної держави не передбачено. Росія переслідує свій інтерес — створення російської держави-цивілізації. Відомо, що на зустрічі Валдайського клубу у вересні 2013 року російські експерти поставили завдання визначитися щодо того, «хто ми, з якою своєю історією ми асоціюємось, чи є ми самостійною, але периферійною частиною Європи і чи хочемо нею бути». Ще гостріше стояло питання про те, «куди ми (більшість російської еліти, населення) хочемо йти»? На питання публіциста Олександра Проханова. «Чи існує взагалі синтетичний, інтегральний проект “Росія”?» відповідь президента РФ В. Путіна була такою: «Росія — це не проект, це доля» [29].

Звісно, Росія як суверенна держава сама вирішує, який проект майбутнього вона обере. І навряд чи хто-небудь у світі може одно-

значно передбачити, якої долі їй не уникнути. Однак у викладеній Путіним версії «долі Росії» закладено російське бачення України, яке навряд чи поділяє більшість українських громадян. Цілком можливо, що саме в ній міститься суть російської державної доктрини щодо України: «З приводу України. Україна, поза всякими сумнівами, незалежна держава. Так було завгодно історії, так сталося. Але не будемо забувати, що сьогоднішня російська державність має дніпровське коріння, як ми говоримо, у нас спільна дніпровська купіль, Київська Русь почалася як основа майбутньої величезної російської держави. У нас спільна традиція, спільна ментальність, спільна історія, спільна культура. У нас дуже близькі мови. У цьому сенсі, я ще раз хочу повторити, ми один народ.

Звичайно, український народ, українська культура, українська мова мають чудові особливості, які складають ідентичність української нації як такої. І ми не просто ставимося до цього з повагою, я, наприклад, це дуже люблю, мені все це подобається. Це частина нашого великого російського світу, російсько-українського. Але це так долі було завгодно, що сьогодні ця територія є незалежною державою, і ми ставимося до цього з повагою.

До речі, Україна до сьогоднішнього свого стану йшла довгим і важким шляхом. Вона була частиною однієї держави, то іншої держави, і в кожному з державних утворень частини України не були привілейованими частинами. Український народ пройшов дуже важку долю, а ось об'єднавшись в єдину Русь, ця частина країни стала розвиватися швидкими темпами...

Повторюю ще раз: сьогодні Україна — незалежна держава, і ми ставимося до цього з повагою. І звичайно, вибір пріоритетів, вибір союзників — це національне, суверенне право українського народу та легітимного українського керівництва» [29].

Анексія Криму і розпалювання війни на Донбасі показує реальну ціну слів Путіна про повагу до суверенного права українського народу. Його твердження про ідентичність України та Росії зводиться до того, що українці і росіяни нібито були і є одним народом, належать до одного російського світу, який, в силу обставин, тепер можна навіть вважати «російсько-українським», але в остаточному підсумку він все ж таки є «російським».

Однак керівництво Росії не поцікавилася, яка думка українців щодо належності до «русского мира». Для цього достатньо звернутися до соціологічних досліджень. Так, за результатами опитування Центру

Разумкова від 2005 р., 24,5 % респондентів вважали, що «Україна — єдина спадкоємиця історії та культури Київської Русі», а 43,9 % — що «історія України є невід'ємною частиною історії великого східно-слов'янського народу, як і історія Росії та Білорусії»; 3,8 % дотримувалися думки, що «нинішня історія України починається з Галицько-Волинського князівства», 5,2 % — «із Запорозької Січі», 2,1 % — «з розпаду царської Російської імперії 1917—1918 рр.», 7 % — «в 1991 р. після проголошення незалежності»; 1,9 % — «інше». Важко відповісти було для 11,6 % опитаних. Думки розведені в досить широкому діапазоні [131].

Не варто заглиблюватися в те, хто з респондентів правий, а хто помиляється, — це відповіді не професійних істориків, а простих людей. Дискусії серед них тривають, і це нормально, демократично. Навіть серед фахівців ніхто не може претендувати на істину в останній інстанції, хоча в науковому середовищі і сформувалася певна консолідована точка зору. Для засвоєння її широкими масами українського населення потрібен час. Швидше за все, це відбудеться спочатку серед школярів. Нове покоління буде більш єдиним у розумінні історичного минулого України, як і в розумінні проекту євроінтеграції, який, нарешті, буде вироблений новою генерацією політиків.

У самій Росії щодо її минулого і щодо майбутнього склалася усталена казенно-державна точка зору. Свідченням того є проведені у 2012 р. урочистості, присвячені 1150-річчю зародження російської державності. У виступах на ювілейних святкуваннях було порушено тему й української держави, потрактовану як пізніше відгалуження від держави російської. Ця думка — у підручниках і навчальних посібниках, в енциклопедіях, на яких і виховується нове покоління росіян. Наявна вона навіть на сайті, де публікують інформацію, орієнтовану на студентів технічних спеціальностей, фахівців у галузях економіки, маркетингу, банківської справи, а також простих людей, які бажають поліпшити свої знання з економіки.

Світова наукова практика добою формування націй вважає період після Великої французької революції, однак офіційна історія Росії ці наукові канони ігнорує. «Російська нація... виникла як нація з моменту утворення Руської держави в середині IX ст. Сукупність російських рис російської нації включає її порівняно тривале існування, величезну життєздатність, завзятість, видатну готовність її представників йти на жертви, а також надзвичайний територіальний, демографічний, політичний, соціальний і культурний розвиток протягом її історичного життя...

Основною ідеєю національної духовної російської нації протягом багатьох століть її існування була ідея єднання російських земель... Історія свідчить, що становлення і розвиток російської нації не були гладкими. Були періоди, коли вона на час втрачала свою державну самостійність (татаро-монгольське завоювання), переживала глибоку духовно-моральну кризу, падіння моралі, всезагальний розбрід і хитання (як у смутний час XVI ст. або в період революції та громадянської війни початку XX ст.). Наприкінці XX ст. відбувся її поділ за політичними мотивами на Росію, Білорусію, Україну в рамках СНД. Але переваги спільноти людей, близьких по крові і духу, неминуче змусять політичне керівництво цих країн шукати і знаходити форми об'єднання. Створення Союзу Росії і Білорусії, його розширення і поглиблення — переконливе свідчення доцільності даного процесу» [181].

З цього пасажу російський і український громадяни повинні винести одну нібито незаперечну істину: українська держава сформувалася тільки наприкінці XX ст. і то лише в рамках СНД, а тому їй не залишається нічого іншого, крім того, щоб «знаходити нові форми об'єднання», близькі «по крові і духу». Це було наочно продемонстровано під час «кримського вторгнення» на початку березня 2014 року, коли «невідомі» (зі зрізаними шевронами) на російських вертольотах і кораблях блокували українські військові пости і захоплювали аеродроми.

З боку українців виникає закономірне питання: що ж турбує цих ревнителів «русского мира», які однозначно записали туди Україну, позбавивши її у своїй риториці можливості самостійного вибору? Виявляється, події в Україні вони сприймають навіть не в драматичному, а в трагічному ключі: «Символом... розпаду російського світу служить сьогодні Київський майдан: де починалася історія російської величі, там вона і закінчується. Київ як “мати міст руських” відрікся від своїх дітей». Звідси і похмурі прогнози щодо подальшої долі України: «Український соціум сьогодні добровільно робить на очах усього світового співтовариства урочистий акт самогубства, сподіваючись навіть у своєму стражданні отримати максимум насолоди» [181].

Судячи з усього, неприкрита агресія російських десантників, що взяли 26 лютого 2014 року під свій контроль ключові позиції в Криму, — це і є приклад російської місії з порятунку України від «самогубства». Розгадку самовідданості російських десантників у здійсненні «миротворчої місії» дає публіцист Антон Шіропаєв: «Все-таки у ставленні росіян до українців, до України таїться щось ключове, доленосне для нас, росіян. Для українців Росія теж значуща, але тільки як точка

відштовхування, що допомагає усвідомленню своєї, української, однаковості. Для росіян же Україна, навпаки, точка постійного тяжіння, ревнивої уваги, об'єкт поглинання як чогось “споконвічно свого” і переробки за власним зразком і подобою. Ніщо так не дратує росіян, як очевидні відмінності з українцями в мові, менталітеті, культурі, історичному досвіді. Якщо росіяни і визнають ці відмінності, то лише на рівні відмінностей, скажімо, між Володимирщиною і Рязанщиною, але ніяк не на рівні відносин двох різних народів... Треба сказати, що на словах росіяни завжди готові визнати, що українці — народ, але зверніть увагу! — “братський” народ. За цією лукавою формулою криється тверде переконання, що ми — росіяни й українці — ОДИН народ, покликаний жити в одній державі зі столицею в Москві» [211].

За Шіропаєвим, говорячи про «братський український народ», більшість росіян сприймає українську мову й українство як прикре історичне непорозуміння, історичний вивих, що виник унаслідок шкідливого впливу Литви та Польщі: «І при цьому росіяни не задаються питанням: а може, вивихом-то є вони самі?» [211].

Подібну пропаганду подекуди сприймають і громадяни України. Це особливо небезпечно тепер, коли широко тиражовані в Інтернеті політтехнологи на кшталт відомого одесита А. Вассермана (мешкає в Москві) однозначно прогнозують, що російський народ не залишить українців у біді, а тому «у віддаленій перспективі... Україну чекає звільнення від Галичини і возз'єднання з цією Росією» [5].

Спрямована ця пропаганда, враховуючи демографічний чинник, передусім на дезорієнтацію молоді. Бо хоч би які були показники зрілості і долі суспільства, всі вони — ніщо в довгостроковій перспективі без демографічного наповнення. Тому і в ідеологічній боротьбі сучасної України між прихильниками «євроінтеграції» і «євразійства» апеляції до демографічного чинника, до його майбутнього — молоді — зазвучали все наполегливіше.

До нього вдається пропагандист ідеї «русского мира» з Донецька Є. Чернишов. Висловивши сумнів, що «Україна проіснує як окрема держава в нинішніх кордонах до 2100 року», він стверджує, що населення «до кінця століття в Україні залишиться 23 млн, що ставить хрест на самому існуванні України як окремої держави». Єдиний вихід, на його думку, — підвищувати народжуваність, а тут, мовляв, без допомоги з боку Росії справа не зрушиться з місця. Голова наглядової ради російського Інституту демографії, міграції та регіонального розвитку Ю. Крупов вторив йому: «...саме демографія і є підставою для

інтеграції Росії та України, оскільки сама Україна точно не зможе подолати демографічну катастрофу» [51].

Ясна річ, що суть питання не в помилках доморощених українських епігонів «русского мира» — кожен з них у міру сил або покликання, вільно чи невольно, але діє в руслі, спрямованому проти статті 17 Конституції України, яка гласить: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу».

Демографічний чинник справді став одним з актуальних аргументів відродження імперської Росії. У виданому в 2005 р. дослідженні «Стратегія демографічного розвитку Росії» за редакцією В. Кузнецова та Л. Рибаківського йдеться: «За умови збереження нинішнього рівня народжуваності і смертності та відсутності міграційного приросту чисельність населення Росії скоротиться до 2025 р. не менше ніж на два десятки мільйонів осіб. Але демографічна динаміка в нашій країні може виявитися значно гіршою... У цьому разі чисельність населення до початку 2025 р. може скоротитися порівняно з 2005 р. майже на 30 млн осіб. Прогнози, що складаються демографічним департаментом ООН, являють майбутнє Росії ще в несприятливішому світлі: до середини цього століття чисельність населення країни може стати в 1,5 раза менше, ніж на початку XXI століття». Якщо ця тенденція не зміниться, стверджує керівник лабораторії системних досліджень здоров'я Державного науково-дослідного центру практичної медицини, член РАПН І. Гундаров, то «через 80 років, а може, й раніше, російський етнос перейде поріг, після якого відтворення буде неможливим» [13].

Виходить, що в цьому питанні Україні чекати допомоги від Росії не варто. Більше того — саме Росія не проти б розв'язати свої демографічні проблеми за рахунок українського населення, яке в імперській практиці завжди вважали традиційним слов'янським демографічним донором «триєдиного російського народу». Це підтверджують і міркування С. Караганова: «Якщо ввозити робочу силу, то під конкретні проекти. Завезіть хоч із Китаю, головне, щоб вони потім від'їхали. Перерозподіл населення всередині Росії — не дуже сильна ідея з тієї простої причини, що традиційно російське населення не дуже мобільне. До того ж у нас дійсно зараз немає, як було більше століття тому, коли відбувалося добровільне заселення Сибіру, зайвого людського ресурсу. Тим не менш, я думаю: якщо будуть створюватися економічні умови, то якесь число молодих людей потягнеться сюди. Плюс треба

уважно дивитися на величезні ресурси колишніх республік СРСР, маю на увазі насамперед російськомовне населення. Треба, щоб російські регіональні власті почали масове залучення людей з України. Українська криза — не тільки небезпека і війна, а ще й можливість» [78].

В Україні є розуміння того, що емоційно насичене ставлення до нашої країни з боку значного контингенту російського населення має під собою підставу. Адже українців (і білорусів) завжди, в т. ч. і в радянські часи, вважали — на відміну від представників інших національностей — «нашими» першого порядку. Українці успішно асимілювалися в російському середовищі, що вітали росіяни. Однак те, що вони зберігали у своєму колі самотність, росіяни сприймали зі здивуванням, хоч без особливого роздратування: мовляв, з часом вони обрусіють. Та й влада політику русифікації висловлювала в лукавій формулі «розквіту і зближення соціалістичних націй». Все це призводило до того, що «реальна національна політика радянської держави лежала в руслі імперської логіки, що знаходило повне розуміння серед населення метрополії». Тому з моменту розпаду СРСР в російській масовій свідомості існує травма, пов'язана насамперед із тим, що в Біловежжі Радянський Союз розпустили не представники Середньої Азії або Кавказу, яких радянська масова свідомість відносила до дещо віддалених «своїх», а щонайближчі — росіяни, українці і білоруси, — завдавши цим удару по базовій цінності «спільності історичної долі».

Стрес від загибелі імперії, а потім і глибокі економічні негаразди на якийсь час відтіснили проблему України в підсвідомість колишньої радянської людини, та залишилася травма, яка не знаходила моделі свого практичного подолання. Тим часом нова епоха стала пред'являти людині вимоги, які передбачають роботу в умовах ризику і невизначеності. Хто не приймав цих вимог, був приречений на маргіналізацію і скромне доживання. На ризик хтось виявився нездатним, а маргіналізація здавалася іншим кричуще несправедливою.

На цьому ґрунті почав виявляти себе консенсус між певними категоріями населення як України, так і Росії. Об'єднувальним началом стала ностальгія за радянським минулим з його зрівнялівкою. При цьому в Україні не всі враховували, що ностальгія в Росії може бути тільки великодержавною. А саме комплекс великодержавства ввібрав у себе не тільки стійкі рефлекси і звичні стереотипи в позиціонуванні Росії на міжнародному просторі, а й надію на стабілізацію суспільного життя у формі хоча й убогого, але гарантованого «модус вівенді» з надією на можливе поліпшення в якомусь віддаленому майбутньому. Насправді

«розпад імперської держави не був відрефлексований, та й не був адекватно опрацьований суспільною свідомістю. У Росії не знайшлося відповідальної політичної сили, яка наважилась би заявити, що з точки зору самозбереження і відтворення російського народу розпад СРСР виявився найбільшою удачею за останні півстоліття» [219].

Для певної частини українців нова геополітична реальність — держава Україна — теж вимальовувалась не як щось суверенне, а лише як частина «руського мира». У політичних колах обох держав виявилися впливові сили, які стали підживлювати і використовувати ностальгійні настрої на власну користь. Навряд чи вони не усвідомлювали катастрофічності будь-яких форм реставрації. Та жадоба влади і грошей переважувала в їхній свідомості. І тут Україні нічого спокушатися: «Як це століттями відбувалося в Росії, влада робить ставку не на найбільш просунутих, модернізованих і адекватних до реальності, що стрімко розвиваються, а на традиціоналізованих, звернених у вчорашній день. Таким є ідейний і соціально-психологічний контекст, в рамках якого сучасне російське суспільство усвідомлює феномен української державності» [219]. За такого підходу ідея «спільності історичної долі» України і Росії набуває найхімерніших форм, хоч у кінцевому рахунку все залежить від України, від того, наскільки визріли і вросли в соціальне життя, політичну культуру нації ідеї незалежності, демократії та прав людини.

З погляду науки, імперію в контексті історичного процесу слід оцінювати як один із способів інтеграції великих просторів. Уже з часів Івана Грозного імперська ідея надихала еліту Московського князівства на створення великої держави. Далі протягом чотирьох століть усі компоненти російського суспільства, в т. ч. українці, отримували блага від існування імперії, терплячи і відповідні знегоди.

Для багатьох «народжених в СРСР» його розпад знаменував вичерпання імперської ідеї. Однак далеко не для всіх. Люди традиційного складу мислення, спосіб життя яких склався в рамках імперського буття, вважали свою систему світобачення та світовідчуття чимось стійким, вічним і незмінним. Тому розпад імперії вони сприймали як випадковість, протиприродний перебіг подій, наслідок змови ворожих сил, які знайшли собі опору в особі «агентів впливу» всередині «нашого» суспільства. Ця середньостатистична радянська людина щось чула на уроках історії, дивилася кінофільми про петлюрівців і бандерівців, а тому до стійких у своїй національній ідентичності українців у неї були свої порахунки: нібито зберігаючи свою ідентичність, українці «виявляли злопідступність і затятість в дурній омані» [219]. Із цих

причин 44 % опитаних «Левада-Центром» у 45 регіонах РФ вважають, що людей на акції протесту в Україні виводить «вплив Заходу», 35 % — «націоналістичні настрої» і лише 8 % — «прагнення зробити Україну такою ж цивілізованою країною, як і інші країни Європи», а ще 7 % — «почуття громадянської гідності» [194].

Київський Євромайдан дав, здавалося б, однозначну відповідь українського народу на різноманітні українофобські вигадки. Проблема лише в тому, що «українські етюди» в російських медіа про «диктатуру бандерівщини» заважають адекватному сприйняттю російським населенням процесів, що відбуваються в Україні. І ця пропаганда часто досягає своєї мети: за підсумками соціологічних опитувань «Левада-Центру», 84 % росіян розцінювали акції протесту в Києві як спробу державного перевороту і лише 4 % — як «мирний протест» [136]. Інерція імперського стереотипу «спільності історичної долі» України та Росії, яку, мовляв, намагаються зруйнувати ворожі сили, вселяє все більшу настороженість. Він увійшов у плоть і кров пострадянської людини, пронизав усі рівні суспільної свідомості, вразив масову психологію.

Некоректно бачити проблему лише через протиставлення України і Росії за моделлю: «МИ — ВОНИ». Хоч і цей момент завжди присутній у визначенні національної ідентичності конкретного соціуму. Проте факт залишається фактом: між українським і російським народами і країнами так багато спільного, що немає потреби навіть посилалися на затерті стереотипи про «спільну православну Дніпровську купель» або ж про Київ як «матір міст руських».

А реальна спільність історичної долі — в разючому збігові гучних корупційних скандалів, нахабного поділу держвласності й переділу приватної власності, рейдерських наїздів, замовних убивств і таких же замовних розслідувань. За подібними збігами — незрима спільність ментальних установок, усталеної практики і пропагандистських кліше, успадкованих від імперського минулого. І його необхідно подолати на шляху побудови сучасної демократичної національної держави.

1.6. ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Перед Україною постало нагальне завдання знайти оптимальну модель поєднання двох суспільних процесів — модернізації та соціального інтегрування українців як політичної нації, що усвідомлює спільність історичної долі; повноцінно стати сучасною державою

з належним рівнем безпеки, модерним соціальним облаштуванням в умовах імперської загрози з боку Росії. Тепер саме час визначитися щодо розуміння в Україні поняття «сучасна держава» (modern state). Адже, прагнучи піти від імперського тиску Росії, мало хто уявляє всі труднощі й перипетії входження в європейський економічний простір, на шляху створення «сучасної держави», що відповідала б європейським стандартам.

У суспільних науках сучасну державу загалом визначають як демократичну, егалітарну, наукову, економічно просунуту і суверенну державу всезагального добробуту. У цій державі правителі дбають про свій народ, а народ є для них джерелом натхнення і керівництва до дії, а поступ держави заснований на раціональних технологіях і науковому знанні (Е. Шилз). Це суспільство космополітичне, мобільне, контролює стан навколишнього середовища; воно секулярне, вітає зміни і характеризується складною системою поділу праці. Такою є ідеальна модель, яку важко побачити в «чистому вигляді». Однак у науці існує думка, що ця модель задає орієнтири урядової політики модернізації.

Викликає сумнів поширене положення західних теорій про те, що будь-яка країна, якщо дотримуватиметься курсу на модернізацію, здійснюючи психологічні, культурні, політичні, соціальні, інституційні та економічні зміни, може і повинна уподібнюватися розвинутим країнам Заходу. Як зазначають критики теорії модернізації, в її основі — «погляд на світ як на ряд країн, що перебувають на різних рівнях розвитку. Приблизно, як і в рамках теорії еволюції Дарвіна, в теорії модернізації передбачається, що в кожен конкретний момент деякі країни знаходяться в історично більш просунутій фазі розвитку, ніж інші... Однак це положення породжує ілюзію, що всі проблеми менш розвинутих країн, наприклад Ефіопії, викликані тим, що вона просто знаходиться на більш ранній стадії розвитку, ніж Великобританія. Тобто, в ідеалі Ефіопія, якщо вона все робитиме “правильно”, може і повинна стати Великою Британією» [189].

Реальні процеси у світі не підтверджують цю версію, і недолік цієї теорії — на поверхні. Найсерйозніші критики вказували на те, що розвиток жодної країни не можна розглядати ізольовано: «Хоча країни є незалежними, але все одно піддаються сильному взаємному впливу. Розвиток країни дуже залежить від цього впливу, а не тільки від того, яке місце вона займає “на щаблях прогресу”. Коли необхідно зрозуміти, що відбувається в Ефіопії, то слід запитати себе, як це пов’язано з тим, що відбувається в таких країнах, як Велика Британія,

Франція, США і Росія. Тобто, розвиток Ефіопії визначається не тільки тим, якої моделі розвитку країна дотримується, а й тим, як на ній позначається вплив» [189].

Цей процес описано в «теорії залежності» (Ф. Кардозу). Основна проблема, яку мусить подолати країна, що «модернізується», — виникнення глибокої залежності від країн-донорів. Україні це слід враховувати, бо допомога, яку надають державі, що модернізується, для подолання труднощів у початковий період, врешті-решт може бути зведена в ранг довгострокової політики. У підсумку така країна поступово стає залежною від допомоги. Годі тоді дивуватися її уряду, змушеному все більше орієнтуватися не на волю свого населення, а на побажання країн-донорів і на підтримання з ними ексклюзивних відносин. Така практика залежної країни може спричинити накопичення великих зовнішніх боргів і навіть призвести до боргових криз.

У першій фазі участь більш розвинутої держави в економіці держави, що розвивається, зумовлює видимі позитивні зрушення — щось починають будувати і розвивати. А в довгостроковій перспективі це іноді виявляється пасткою: досягнувши певного рівня, залежна країна може перестати розвиватися, бо намагається робити тільки те, що від неї хочуть, а потім уже не може переступити через встановлені бар'єри. Прикладом цього можна вважати Аргентину, яка на початку ХХ ст. була однією з п'яти найбагатших держав світу, а потім, вибудовуючи свою економіку виключно на експорті сільськогосподарських продуктів і натуральних ресурсів в індустріально розвинуті країни, поступово економічно деградувала. Тепер, подолавши системну кризу 1990-х років, Аргентина виявилася глибше інтегрованою в глобальну виробничу систему, тому до неї може бути застосовано багато з того, чого досягла Бразилія.

Неоднозначність модернізації за сприяння розвинутих країн-донорів зовсім не означає неприйняття цього курсу для України, адже реальна практика дає й позитивні приклади. По-перше, необхідно враховувати, що режим опіки не завжди влаштовує і розвинуті країни, оскільки занадто часто доводиться давати позики регіонам, що розвиваються, під час періодичних економічних криз. Тому багато залежить від політичної доцільності щодо надання економічної допомоги менш успішній країні з урахуванням геополітичного чинника. Кращий приклад тому — успіх «плану Маршалла», в якому були зацікавлені і США, і Європа. Післявоєнній Європі важливо було покінчити з ворожнечею між країнами, що терзала континент протягом кількох століть. Адже

чим інтенсивніше відбувається економічний та цивілізаційний розвиток в регіоні, тим успішніше вирішуються за давніми конфлікти. А коли справа доходить до економічної інтеграції, колишні ворогуючі країни втрачають бажання воювати між собою.

Холодна війна, що породила НАТО і Варшавський договір, наочно показала, що реальний світ був і є місцем, де, як і раніше, вирішальне значення має військово-політична міць. Тому, пішовши на певні економічні витрати в Європі при реалізації «плану Маршалла», США виграли від політичної стабілізації, розширення і зміцнення капіталістичного світу в цьому важливому для себе регіоні. Європа теж у повоєнні роки була стурбована питаннями безпеки, а тому зацікавлена не тільки в зовнішніх позиках, а й у присутності американського військового контингенту. Проблема безпеки домінувала доти, доки європейські країни почувалися простором, затиснутим між США і СРСР.

Реальні кроки з європейської інтеграції тривалий час не приносили очікуваних результатів. «Хімічну реакцію інтеграції» стали відчувати після того, як європейці, вирішивши проблеми безпеки, відчували себе менш залежними від безпосередньої американської опіки. Більше того, справжня глибинна інтеграція в рамках ЄС почалася лише тоді, «коли Європа відчула реальну необхідність відповісти на виклики глобалізації, опинившись перед неминучою необхідністю конкурувати з Азією та США. Ось тоді європейські уряди зрозуміли, що окремо вони не здатні відповісти на цей виклик. І незабаром інтеграційні механізми почали працювати по-справжньому. Європейці вирішили, що інтеграція більше не повинна бути чисто формальною і номінальною. ЄС має стати справжнім органічним об'єднуювачем Європи для того, щоб та змогла брати участь на рівних в цій великій грі» [189].

Сучасна Україна, як і Європа в післявоєнні роки, затиснута між ЄС та Митним союзом, а анексія Криму не залишила жодних сумнівів у тому, що почався новий раунд холодної війни, хоч би як президент США Обама старався дипломатично обходити цей незручний для себе термін. Визнавши таку ситуацію, Америка мусила б і відповідно діяти, але, судячи з усього, її керівництво до такої політики не готове. Як зазначає К. Калхун, традиційно, а особливо після розпаду СРСР, «американська еліта сприймає світ у більш геополітичних категоріях. Її хвилює, наприклад, яка буде роль Росії в постачанні світу природного газу і майбутня роль Росії у світовому суспільстві. Американська еліта розуміє, що світ дуже складний. У ньому багато кризових точок, в яких присутня Росія. Тому американську еліту хвилює, чи буде Росія

в спірних питаннях, таких, наприклад, як ядерна програма Ірану, на боці США або ж заважатиме Америці в досягненні своїх цілей» [2].

В останні роки світогляд американців дещо змінився, але інерція мислення бере своє. А тому не варто дивуватися, що і США, і Євросоюз перед обличчям агресії проти України маневрують, обмежуючись запровадженням санкцій проти одіозних осіб в оточенні президента Путіна та деяких утікачів з України — політичних діячів і олігархів. Але Україна такого вибору для маневру не має. Попри всі недоліки «залежного розвитку» від Заходу, виходячи насамперед з необхідності забезпечення безпеки, Україна змушена прискорити курс на євроінтеграцію і невідкладну модернізацію економіки та системи влади.

Ще недавно перед Україною розкривалися деякі можливості для маневру, оскільки практично весь пострадянський простір було одночасно залучено в дві протилежні тенденції — у процеси глобалізації та регіоналізації. Попри те що Україна займає периферійне становище у світовому поділі праці з низькою доданою вартістю, конкуренція інтеграційних проектів давала змогу правлячому класу якось позиціонувати себе: одні заявляли про свою прихильність до Євразійського союзу, інші орієнтувалися на інтеграцію з Європейським союзом. Це давало їм змогу не тільки політично конкурувати, а й утримуватися при владі, формуючи багатовекторний і багаторівневий зовнішньополітичний курс зі зміщеним центром — то в один, то в інший бік. Враховуючи проміжне положення між Європою і Росією, що активно формують свої просторові проекти, Україна тривалий час намагалася вибудувати такі-сякі прагматичні проекти взаємовигідних відносин між цими двома великими просторами.

До останнього часу здавалося, що така ситуація в чомусь влаштовувала і Захід при здійсненні курсу на «перезавантаження» відносин з Росією. Багато хто на Заході був навіть упевнений у тому, що Росія прагне і здатна піти по шляху демократизації та модернізації ринкової економіки. Для цього було б достатньо, вважали вони, лише здійснити коротку шокową терапію, а також виконати рекомендації Джефрі Сакса — і Росія автоматично ступить на дорогу модерного західного розвитку. Подальший шлях на Заході для Росії бачився неодмінно секулярним, ліберальним і відкритим для міжнародного співтовариства. При цьому не були враховані два значні чинники. По-перше, що глобалізація, зберігаючи і поглиблюючи величезну економічну нерівність у світі, тим самим дискредитує себе. А по-друге, мало хто очікував, що загальне зростання глобальної економіки абсолютно не торкнеться

безлічі людей, особливо в зоні світової периферії, де життя залишить-ся на вкрай низькому рівні. У підсумку, зіткнувшись з проблемами зворотного боку глобалізму, населення пострадянського простору раптом згадало минувшину й озвучило питання: «За що боролися, за що кров проливали?».

Відповіддю на глобалізацію стало різке посилення релігійного фундаменталізму, в російському випадку — православного у формі пострадянського «русского мира», густо замішаного на великодержавному шовінізмі.

Правлячі кола Росії вирішили направити цей соціальний протест у русло відродження імперії, реінкарнації її ідейно-політичних цінностей, у т. ч. і притаманної значній частині населення сучасної Росії «антикапіталістичної ментальності». З цього приводу С. Нікольський зазначає: «У єство капіталістичного способу виробництва включається приватна власність, визначення максимізації доходу і користі як мети господарювання, координація господарської діяльності через ринки і систему цін, майже повне виключення з міжлюдських зв'язків патерналізму в ставленні типу “раб — пан”, прагнення до утвердження верховенства права. Природно, що наше суспільство, яке звикло до царської або радянської сваволі, у тому числі і передусім щодо інституту приватної власності, так само як до типів господарювання та споживання, далеких від раціональності та особистої, не залежної від “пана” вигоди, в масі своїй не готове до швидкого переходу на капіталістичні засади життя. Думаю, що і сучасна російська влада іноді штучно підживлює антикапіталістичні настрої населення. Наведене, якщо мати на увазі перспективу не загнивання і навіть можливість зникнення нашого народу, а його відродження на нових засадах, змушує розглядати спробу нового імперського будівництва як справу вбивчу» [124].

Усе, що відбувається в Росії, мимоволі виводить на питання: а можливо, не всі народи здатні розвинути до рівня сучасної держави? Можливо, існує безліч «сучасностей»: російська сучасність, ісламська сучасність, китайська сучасність, зрештою — українська сучасність. У цьому є рація, але постає тривожна тенденція переосмислення поняття «сучасна держава». Виходить, що сучасною можна вважати кожену державу з будь-якою політичною системою, будь-якою релігійною орієнтацією і, найголовніше, — із будь-яким рівнем соціальної інтеграції в суспільстві. Адже останній чинник — соціальна інтеграція — є, мабуть, ахіллесовою п'ятою українського суспільства.

Бентежна ситуація «всі проти всіх» в Україні не виникла з нічого. Як впливає із багаторічних політичних дебатів, мало хто замислювався над тим, як організувати інституції, необхідні країні для розвитку системи освіти, охорони здоров'я, держуправління, юриспруденції тощо. Країна опинилася без національної еліти, місце якої зайняв метушливий «правлячий клас», що виявився нездатним ефективно забезпечити територіальну цілісність країни та її соціальну інтеграцію.

Не дивно, що вибух пострадянського фундаменталізму під гаслами «руського мира» виявився сюрпризом для правлячих кіл України і для світової громадськості. Але ж цей фундаменталістський рух, як і інші, є складовою частиною глобалізації — її зворотним боком. Так що в українських подіях, крім внутрішніх чинників, очевидні не тільки «російський слід», а й негативні наслідки курсу західного глобалізму. Україна вкотре стала заручником геополітичного протистояння конкуруючих інтеграційних проектів, зазнаючи втрат без очікуваної суспільством належної і невідкладної допомоги з боку Заходу.

Адже в умовах глобалізації розвиток окремої країни багато в чому визначається не тільки її волею до перемоги, а й тим, чого від неї хоче інший світ і наскільки він дозволяє їй успішно розвиватися. Недостатньо Україні проголосити свою європейську ідентичність, необхідно, щоб ця ідентичність була визнана Європою. Саме це — визнання/невизнання не на словах, а на ділі — може виявитися вирішальним у визначенні місця України в архітектурі майбутнього світового порядку.

Яскраво ілюструє вплив зовнішньополітичного чинника на здійснення модернізації порівняльний досвід Росії та Китаю. Звичайно, тут багато чого можна пояснити відмінностями в стартових умовах, у соціальному стані суспільства, ступені вкоріненості національних традицій тощо. Однак не можна не враховувати й інший важливий системоутворювальний чинник. «На момент початку реформ, — зазначає К. Калхун, — Китай користувався значно більшою прихильністю Заходу, ніж Росія. А зовнішні умови часто виявляються не тільки важливою деталлю, а й вирішальною. Адміністрація Р. Рейгана робила все можливе для колапсу Радянського Союзу. Ставлення до Китаю було прямо протилежним — США робили все можливе, щоб зміни в китайському суспільстві відбулися виключно мирним шляхом. Праві були США, чи ні, але вони вирішили, що краще буде цілковитий колапс СРСР і поступово еволюціонуючий Китай. Такий зовнішній тиск частково й зумовив відмінності у сценаріях розвитку Китаю та Росії. Це якраз те саме упущення в теорії модернізації, про яке я не раз говорив. Не

можна випускати з уваги не тільки те, що відбувається у внутрішньому житті країни, але і те, яка обстановка формується навколо неї. Іноді це має вирішальне значення» [189].

З урахуванням зазначених обставин виникає питання: а чи є взагалі якісь обнадійливі перспективи для України в ситуації кризи, що все загострюється, і зовнішньополітичного тиску з боку Росії, але за відсутності очікуваної Україною адекватної реакції з боку Заходу? Безумовно, в ієрархії пріоритетів України на першому місці нині перебуває проблема безпеки країни. Але оскільки Захід заявив про неможливість застосування своїх збройних сил, то багато що буде залежати від посилення соціальної інтеграції українського суспільства, а в підсумку — рішучості українського народу в захисті своїх рубежів. Як тут не згадати тезу з інавгураційної промови Президента України: «Ніхто не має права вето на європейський вибір України. Визнати це — значить проводити політику миру і спокою в Україні... Для реалізації наших амбітних планів нам потрібні не лише мир та єдність країни, але й консолідація всіх патріотичних, проукраїнських, просвіропейських сил» [160].

В умовах глобалізації не оминати і чинника зовнішньополітичного. Тим більше, що зовнішня політика здійснюється за наростаючої кризи однополярного світу та обтяжливої фінансово-економічної кризи, природа якої має два складники. Перший — об'єктивний, який у рамках «циклів М. Кондратьєва» полягає у зміні п'ятого технологічного укладу (мікроелектроніка, комп'ютерна техніка, Інтернет, мобільний зв'язок) шостим технологічним (біоінженерія, генна інженерія, космічна хімія, науки про людину). Другий — суб'єктивний, адже керівництво американської Федеральної резервної системи, орієнтуючись насамперед на забезпечення інтересів ядра капіталістичної світ-системи, намагається підтримати долароцентричну модель глобальної економіки.

Необхідно також враховувати, що одним із ключових механізмів пом'якшення кризових явищ у країнах центру, де переважають технології п'ятого технологічного циклу (Захід і Японія, з деякими застереженнями — Китай), буде скидання своїх фінансово-економічних проблем на напівпериферію (Росію, Бразилію, Індію, Туреччину та Іран). А ті скидають проблеми на периферію, до якої належить і Україна: «Механізм перекладання проблем полягає насамперед у стимулюванні зовнішніх позик. В умовах кризи необхідність зовнішніх запозичень посилюється. Враховуючи, що темпи економічного зростання переважної більшості країн становлять не більше 4 % на рік, а ставки позичкового капіталу порядку 8—20 %, то країни-емітенти світових валют нав'язують нерівно-

цінний обмін з подальшою втратою економічної незалежності держав периферії і напівпериферії, як мінімум, на покоління вперед» [69].

З позиції ринкового фундаменталізму така модель відображає одну з домінуючих тенденцій у теперішньому світі. І якщо не зациклюватися на нормі прибутку, а дивитися на світ ширше, зауважує англійський дослідник Ентоні Гідденс, то в підході до тієї чи тієї країни на перспективу слід передбачити необхідність розв'язання найрізноманітніших життєвих проблем. Ідеться не тільки про економічну ефективність, а й про екологічну безпеку, політичну стабільність, побудову громадянського суспільства, розвиток національної культури аж до культивування цінностей сімейних відносин [37, с. 58].

В Україні на перше місце виходить проблема національної безпеки, яка є і проблемою збереження національної ідентичності. І тут громадянському суспільству України, що народжується, необхідно враховувати сукупність важливих моментів. Передусім те, що глобалізація в нинішньому варіанті ринкового фундаменталізму часто змінює диктатуру національних еліт новою диктатурою міжнародних фінансів. І те, що країни периферії стають об'єктами шантажу, що за невиконання певних умов ринки капіталу і МВФ відмовляють їм у кредитах. Що, вирішуючи проблеми безпеки і територіальної цілісності країни, слабкі країни змушені певною мірою поступитися частиною свого суверенітету (що характерно для сучасного глобалізованого світу). І навіть те, що це несе в собі ризик активізації діяльності міжнародних та українських спекулянтів, які зазвичай керуються власними короткостроковими інтересами, а не потребами нарощення економічної могутності країни та підвищення добробуту людей.

У цьому немає фаталізму і приреченості на неуспіх. Якщо виникає подібна ситуація, зазначає лауреат Нобелівської премії Дж. Стігліц, країни, що розвиваються, повинні зробити свій демократичний вибір і визначити міру, яку вони вважають доцільною при встановленні відносин з міжнародним ринком капіталу: «Навіть якщо економічне зростання дійсно б сповільнювалося, багато з країн, що розвиваються були б готовими заплатити таку ціну за більш демократичне суспільство з більш високим рівнем соціальної рівності — так само як багато країн готові пожертвувати частиною економічного зростання для поліпшення довкілля» [185]. Значно гостріше стоїть питання, коли йдеться про національну безпеку і територіальну цілісність країни.

Глобалізація, несучи певні ризики, надає й певні переваги. Саме на цьому наполягає, виходячи з позитивного досвіду Бразилії, Ф. Кардо-

зу: «Якщо в деяких країнах (назвемо їх “що більш розвиваються”) урядом вдається розгледіти не тільки небезпеки, а й можливості, пов’язані з глобалізацією, вони зможуть просуватися вперед набагато швидше. Приклад того — Чилі. В інших випадках влади, навпаки, борються проти неминучих проявів глобалізації і тим самим уповільнюють розвиток країни, деколи взагалі завертаючи його назад. Разом з тим серйозною небезпекою стають невдоволення і озлобленість тих, хто відстає від заданого глобалізацією темпу... У той же час не можна недооцінювати роль урядів. Можливо, їм слід уникати надмірного втручання в економіку, але вони зобов’язані закласти фундамент, який дає країні включитися у світовий розподіл праці. Інакше кажучи, вони мають забезпечити громадянам освіту, зробивши суспільство сприйнятливим до технологій і створивши ефективні соціальні інститути. Якщо це є, то участь у глобалізації принесе користь. Якщо його немає — треба чекати проблем» [87].

За такого розуміння світових тенденцій і надзвичайної обстановки, що склалася навколо безпеки України, позитивним є відновлення співпраці України з МВФ. Адже для багатьох інвесторів співпраця з МВФ — важливий формальний сигнал про готовність уряду і національного банку адекватно реагувати на виклики економіки України. Важливо і те, що українська економіка має поки що достатній запас міцності, а сценарій дефолту виключений навіть за відсутності допомоги від Фонду.

Слід враховувати і те, що спочатку іноземних інвесторів турбував чинник ризику наближення президентських виборів, перед якими вони зазвичай поводяться дуже обережно. І тут треба віддати належне уряду України: навіть за тих екстремальних умов кредит МВФ був дешевшим, ніж запропонований наприкінці 2013 року російський кредит — під 5 % річних. За наслідками переговорів 2014 р., фінансування від МВФ для України було найдешевшим у світі: вище 3 %, але нижче 4 %. Враховуючи, що досі Україна отримувала кредити за 9—9,5 %, це в три рази дешевше, ніж на вільному комерційному ринку. Найголовніше, що між Україною і МВФ на рівні експертів досягнуто порозуміння щодо програми економічних реформ, на підтримку якої Україна розраховує на дворічний кредит за програмою «стенд-бай» у розмірі 14—18 млрд дол. [195]. Усе це дає певну надію на модернізацію економіки та досягнення соціальної інтеграції країни.

Гроші вирішують багато, але не все. Не можна нехтувати соціальними, історичними та культурними традиціями. Звідси впливає висновок:

внутрішня безпека України має так вибудовуватися, щоб її суверенна влада, характер економічних відносин і ступінь соціальної відповідальності узгоджувалися з історичними і культурними традиціями українського народу та його соціонормативними цінностями, а також були забезпечені необхідним рівнем глобальної легітимності. Президент П. Порошенко означив цей процес: «Настав час будувати нову велику країну. Сучасну, високотехнологічну, обороноздатну, конкурентоспроможну. Врахуємо досвід країн, які з'явилися на політичній карті лише кілька десятків років тому, але стали лідерами, поставивши на розвиток інтелекту і новітніх технологій. Бо найцінніше — не гроші, не заводи та підприємства, а “людський капітал”, який має Україна» [160].

1.7. РЕГІОНАЛЬНИЙ ТРЕНД

Актуалізація проблеми безпеки України на весь зріст ставить питання: що заважає громадянам України «навчитися жити разом»? Не в останню чергу — масована інформаційна війна, що загострилася в останні роки. На авансцені суспільного життя України з'явилося «плем'я» цинічних політтехнологів-мародерів, які намагаються «кріяти з блохи халяву» (В. Шукшин). Відводячи громадську думку від суперечностей між працею і капіталом, між працею «самоорганізованою» і працею «родовою», вони підхоплюють давню пісню про якийсь «цивілізаційний розкол» України, котрий має неминуче вразити цю нібито «штучно створену клаптеву державу». Різноманітні фахівці з кризового управління України озвучують як незаперечну істину, що розкол в Україні — dokonаний факт, бо, мовляв, ніколи ментальність людей із Донецька не може бути узгодженою з ментальністю львів'ян. Що вже казати про Крим, який у 1954 р. був подарований М. Хрущовим Україні (це питання, яке стосується багатьох територіальних змін між Україною і Росією за роки радянської влади, в т. ч. і приросту територій Курської, Воронезької та Ростовської областей за рахунок земель, що раніше були у складі України).

У цьому контексті питання про спільність історичної долі українського народу як «громадян України всіх національностей» (преамбула Конституції України) набуває особливої актуальності та гостроти. Навіть з поправкою на нав'язане з імперських часів (і притаманне дотепер) розуміння толерантності як терпимості, яка доходить часто аж до межі самоприниження. Справді, в період стабільного розвитку до ідеї

«розколу України» громадська думка, як правило, ставилася досить по-благливо — як до одного з екзотичних сценаріїв зграйки політтехнологів, які намагаються дешево «пропіарити» себе та придбати нехай і скандальне пабліситі. Однак у період системної кризи, коли у великих регіонах України зримо відбувалися захоплення адміністративних будівель, а рефреном у засобах масової інформації зазвучала ідея втрати країною територіальної цілісності, більшість людей такі прогнози, навіть викладені в «цивілізованих» обгортках нібито необхідної федералізації країни, лякали.

Кожна проблема має свою історію, й ідея федералізму в Україні не нова. Але вона стосувалася не федеративного устрою України, а перетворення Російської імперії на засадах федералізму. Не вбачаючи наприкінці XIX — на початку XX ст. найближчої перспективи відокремлення від Росії, багато тогочасних українських громадсько-політичних діячів бачило вихід для свого народу у федералізації Росії і в подальшому нарощуванні потенціалу українського відродження в межах існуючої держави. У I Універсалі Центральної Ради від 10(23) червня 1917 року закладено тезу про невіддільність України від Росії, а проголошено було лише її автономію. Українці були не самотні в оцінюванні недостатньо визрілого потенціалу своєї незалежності — подібні настрої панували і серед інших національностей Росії, навіть серед частини поляків і фінів. Тому на з'їзді народів і областей Росії, який було скликано в Києві 8—15 вересня 1917 року з ініціативи Центральної Ради у складі делегації з 86 регіонів колишньої Російської імперії, було прийнято резолюцію «Про федеративний устрій Російської держави». У тій резолюції йшлося про необхідність відмови від надмірної централізації законодавчої та виконавчої влади Росії та перехід до федеративного облаштування держави. З'їзд виступив проти русифікації народів колишньої Російської імперії, за їхнє право на рідну мову і широкий розвиток національних культур. Російську мову при цьому було визнано загальнодержавною, а на місцях мало бути добровільне встановлення тої чи іншої мови.

Від ідеї федерального статусу України у складі Росії Центральна Рада відмовилася лише з прийняттям 9(22) січня 1918 року IV Універсалу, який проголошував самостійність і незалежність Української Народної Республіки. Питання про федеративні зв'язки з республіками колишньої Російської імперії залишено на подальший розгляд Українськими установчими зборами. Натомість на порядок денний винесено питання, з яким не можна було зволікати: Універсал призначав

перевибори місцевих органів влади; визначав терміни передачі соціалізованої землі — до початку весняних робіт; проголосив державний контроль над банками і найважливішими галузями торгівлі; зобов'язав Раду Народних Міністрів негайно приступити до модернізації промисловості. При цьому проголошено про розпуск армії та організацію замість неї народної міліції. Останнє рішення було фатальним — 29 квітня 1918 року владу Центральної Ради було повалено і встановлено режим гетьмана П. Скоропадського. А далі дійшло до перемоги більшовиків й утворення СРСР, у межах якого Україна набула статусу «всесоюзнаї кочегарки» (В. Ленін).

Після проголошення незалежності України в 1991 р. ідея її федералізації несподівано виринула на поверхню політичного життя, коли лідер Народного Руху України В. Чорновіл ініціював скликання Галицької асамблеї. Ця асамблея, ставши одним із каталізаторів української незалежності, згодом дала привід для звинувачень В. Чорновола у сепаратизмі. Із прийняттям у 1996 р. нової Конституції Україна утвердилася як незалежна унітарна держава. За президентства Л. Кучми питання про федералізм, здавалося, було знято назавжди. Однак у період Помаранчевої революції ініціатори федералізації заявили про себе на сході країни: 26 листопада 2004 року сесія Луганської обласної ради більшістю голосів прийняла рішення про створення Південно-Східної Української Автономної Республіки (ПСУАР) і звернулася за підтримкою до Москви. Того дня на мітингу в Донецьку лідер Слов'янської партії України О. Базилук запропонував провести в Донецькій області референдум про відокремлення і створення автономії. Наступного дня ініціативу було підтримано на позачерговій сесії Харківської обласної ради. А 28 листопада проект створення ПСУАР публічно винесено на обговорення Першого всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів у Северодонецьку. Після багатьох перипетій проект залишився нереалізованим, зважаючи на перемогу Помаранчевої революції. Однак на ситуацію потрібно було якось реагувати. Спочатку за підсумками северодонецьких ініціатив порушено кримінальну справу, а згодом — закрито. Поступово пристрасті вщухли, хоч питання не раз порушували деякі депутати законопроектами про децентралізацію влади [218].

Антикримінальна революція в Україні викликала агресивну реакцію Росії у формі інспірування системної кризи, яка знову винесла на порядок денний тезу про «поділ України». Ця теза стала прерогативою різноманітних «експертів» в Інтернеті, навіть астрологічних прогнозів

П. Глоби. Здавалося б, цими писаннями можна було б і знехтувати, якби вони не впливали на формування неадекватного сприйняття реалій українського життя в суспільній свідомості. Представники «східного табору політтехнологів» експлуатували улюблені економічні аргументи, які нібито незаперечно свідчили про те, що східні області — Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська і Харківська — завжди були і є регіонами-донорами бюджету, а Галичина і всі інші «западеньці» завжди були і залишаються на їх утриманні. Цим суспільству нав'язували думку: поки представники західних областей України організовують демонстрації і страйкують, жителі східних областей України працюють і годують країну.

Виважений аналіз показує, що це твердження далеке від істини. Оминаючи оцінки українських експертів, яких, за бажання, можна звинуватити в політичній заангажованості, звернемося до аналізу російського економіста А. Ілларіонова. Розглянувши регіональну структуру розподілу населення та економічної активності в сучасній Україні, він дійшов висновку, що в останні два десятиліття між макрорегіонами України (захід і центр порівняно зі сходом і півднем) відбулися дуже серйозні, навіть тектонічні зрушення. Про це свідчить динаміка валового регіонального продукту (ВРП): «За 17 років кумулятивне економічне зростання на Заході та в Центрі було майже вдвічі швидшим (приріст ВРП — 60,7 %), ніж на Сході та Півдні (35,2 %). Приріст продуктивності праці на Заході та в Центрі також був вищим, ніж на Сході та Півдні, а відносні рівні продуктивності праці (щодо середнього рівня по Україні) змінилися на протилежні. Ще в 1995 р. Схід і Південь мали вищий показник ВРП на душу населення, ніж Захід і Центр (101,6 % проти 98,5 %), а в 2012 р. вже Захід і Центр помітно випереджали за цим показником Схід і Південь (на 9,1 %, 104,3 % проти 95,2 %). Зміна співвідношень у міжрегіональних рівнях доходів на душу населення відбувалася в тому напрямі, однак із помітним запізненням за часом і масштабами. Випередження Заходу і Центру над Сходом і Півднем — мінімальне (на 2 %). Усе це свідчить, що перерозподіл фінансових потоків відбувається із Заходу і Центру на користь Сходу і Півдня. Тим не менше, зміни демографічної макроструктури України відповідають змінам у структурі економічної активності. Якщо в 1992 р. на Заході та в Центрі проживало 51,4 % всього населення країни, то в 2012 р. цей показник збільшився до 52,9 %» [196].

Дані українських медіа підтверджують цю тенденцію. Донецька область за перші півроку 2013 р. отримала з держбюджету більше, ніж

йому віддала. Обігнав її в цьому тільки Київ. А Львівська область перерахувала до держбюджету на 356 млн грн (80 млн дол.) більше, ніж отримала від нього. На одного донецчанина на шість місяців 2013 р. припало 2126 грн, перерахованих області з держбюджету, а на кожного львів'янина — 140 грн. У бюджеті 2014 р. на підтримку шахт у Донбасі передбачалось майже 16 млрд грн, відновлення інфраструктури (дороги, об'єкти ЖКГ) також відбувалося за рахунок держбюджету. Як підраховали журналісти, реальних «годувальників» в Україні залишилося лише три — Харківська, Дніпропетровська та Полтавська області. Але Полтавську область ніяк не можна віднести до «сходу» країни [63].

Ці дані якоюсь мірою відображають і пояснюють політичне зміщення, що сталося в Україні після «водохресного протистояння» 19 січня 2014 року, коли «Правий сектор», проігнорувавши застереження лідерів мирного Євромайдану, перейшов до силового протистояння з бійцями «Беркуту». Безпосередньо воно було пов'язане із захопленням будівель обласних адміністрацій у Львові, Рівному, Івано-Франківську і Тернополі, а також із подіями, що відбулися за ними на Волині, в Чернівцях, на Полтавщині та в Черкасах. За оцінками деяких політологів, ці акції слід розглядати не як доконаний сепаратизм, а «як можливий початок процесу, який може закінчитися перебудовою України за типом конфедерації чи федерації» [187].

В областях південного сходу України сталося так, що в головах доморощених ідеологів т. зв. Луганської та Донецької «республік» запанувало сприйняття Євромайдану не як «антикримінальної революції», а як рейдерського захоплення державної власності та переділу активів конкурентів. У своїх інтерв'ю на російських телеканалах вони стверджували, що «київська хунта» захопила контроль над заходом і центром України, І. Коломойський — над частиною центру і півднем, а вони — над сходом країни. Однак проти них чомусь кинули силовиків, з ними не хочуть домовлятися, їх убивають. Судячи з їхніх слів, створюється враження, що йдеться не про цілісність держави, а про необхідність «забити стрілку» і вирішити питання про величезні поклади Юзівського родовища сланцевого газу, запаси якого можуть сягати декількох трильйонів кубічних метрів.

За ажіотажу навколо «великого переділу» всі розмови про статус російської мови сприймалися безглуздими. Адже ніколи не йшлося про заборону російської мови, а лише про необхідність користування державною мовою в державних установах. Ця практика домінує в усіх кра-

їнах світу, а тому жаль викликають ті 6,5 % населення, які, згідно із соціологічними опитуваннями, демонстративно виступають проти обов'язкового знання української мови.

Здавалося б, немає жодних причин сумніватися щодо «спільності історичної долі» України, якщо не брати за основу переділ власності. Однак саме боротьба за власність штовхає особливо жадібних «приватизаторів» піти на ризик державного розпаду, і цей ризик, хоч і незначний, постійно є і вносить неспокій у ряди українського бізнесу.

За територіальну єдність на шляху євроінтеграції виступило багато українських олігархів. В інтерв'ю від 13 грудня 2013 року Р. Ахметов закликав політиків сісти за стіл переговорів, щоб не допустити можливого розколу країни: «Я переконаний, що зараз, у складний момент для нашої країни, дуже важливо мати холодні голови і зважений підхід. Одне слово, повинен перемогти здоровий глузд. Я — за сильну, незалежну й цілісну Україну. Ми — одна країна, і її ділити не потрібно. Я — за стіл переговорів. Щоб політики, влада, опозиція, моральні лідери країни сіли за стіл переговорів і прийняли те рішення, яким ми будемо пишатися. Повторюся, пишатися, а не соромитися. Те рішення, від якого виграє Україна і кожен українець як в короткостроковій, середньостроковій, так і довгостроковій перспективі. Цей стіл я б назвав столом миру, компромісу і майбутнього нашої країни. І нехай за цим столом політики втратять свої рейтинги. Але найголовніше, щоб рейтинг України пішов вгору» [39].

Така постановка питання відповідала злобі дня. Національна ідентичність України — центральне питання, яким була пройнята вся атмосфера Майдану. Це питання постійно було присутнім в ситуації конфлікту і ще довго становитиме суть подальших перипетій подій. Питання стоїть навіть ширше: нині триває глибинний пошук цивілізаційної ідентичності «проекту майбутнього» перед викликом світу, що дедалі більше глобалізується. З огляду на чинник регіоналізму Президент П. Порошенко бачить таке розв'язання ситуації: «Саме європейський досвід підказує нам, що значну частину повноважень вже зараз треба делегувати з центру місцевим органам влади. Реформа щодо децентралізації розпочнеться вже цього року змінами до Конституції. Нові повноваження отримають новообрані місцеві Ради. Але Україна була, є й буде унітарною державою. Марення про федерацію не має ґрунту в Україні» [160].

Цей шлях Україна обрала для себе сама.

1.8. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Національна ідея не може бути втілена в якомусь документі або законі, вона є «щоденним плебісцитом» у площині кардинальних питань національної ідентичності: «позаду — спадщина слави і каяття, попереду — спільна програма дії» (Е. Ренан). Щоденний плебісцит — це постійне обговорення країною своїх проблем і перспектив. Тривалий час в Україні суспільний діалог підмінювали політичні ток-шоу, де спеціально підібрані політики сперечалися один з одним з перервою на рекламу. Часом це видовище було захопливим, але мерзенним по суті — воно не мало ніякого відношення до діалогу влади і народу. Цей ерзац покликаний був розмити процес формування політичної нації і підвести до висновку, що Українській державі не судилося бути. Мовляв, що можна говорити про народ, який не те що не має спільної програми дій, а навіть і не уявляє, якою вона має бути? А ці ток-шоу наочно ілюстрували дрімучу безглуздість політичної тріскотні.

Євромайдан перекреслив такі домисли в головному: громадянське суспільство показало, що воно переросло своїх політиків — представників влади, деяких «наказних отаманів» реєстрової опозиції. Не досягнувши успіху у виробленні «ідентичності проекту майбутнього», — це належить зробити новим лідерам країни, — громадянське суспільство берегло і примножувало той морально-етичний імператив, який так дивував представників зарубіжних медіа. Обивателю, як доморощеному, так і європейському, стало зрозуміло, що за сотню доларів люди не пішли б через полум'я палаючих шин на смерть від кулі найманих снайперів. Вони йшли на Майдан обстоювати свою честь і гідність. Саме тому тепер їх намагаються ошельмувати, навішуючи ярлики «бандерівців» і «фашистів». Саме тому на сході України все ще не вщухає війна національних прапорів, коли українські символи державності силовими методами міняють на символи сусідньої держави і при цьому скаржаться, що Київ їх «не чує».

Національні символи для українців у процесі становлення «ідентичності опору» й «ідентичності проекту майбутнього» відіграють першочергову роль. Свідчення цього — драматичні події Євромайдану, коли щодня, особливо під час силових штурмів спецназівців, люди гинули під спів національного гімну. І це була не телевізійна картинка — на карту було поставлено життя своє, дітей та їхнього майбутнього.

Соціологічне опитування Центру Разумкова у 2012 р. увиразнює цю позицію. На питання «Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної Української держави?» відповіді «пишаюся» або «ставлюся по-

зитивно» були такі (у порядку черговості): 1) прапор України — 37,9 % і 56,2 %; 2) герб України — 29,9 % і 57,6 %; 3) гімн України — 30,1 % і 52,2 %; 4) українська гривня — 22,8 % і 67 %; 5) державна українська мова — 35,8 % і 54,7 %. Цифри означають, що для понад 90 % українських громадян національні символи є предметом гордості або позитивного ставлення. Вони засвідчують бачення української державності як «своєї». Є ще один вимір цієї реальності: у суспільній думці постійно наростає вимогливість до держави на шляху євроінтеграції, а соціальна політика держави все частіше стає об'єктом гострої критики з боку громадянського суспільства [135].

Орієнтуючись на побудову соціально відповідальної держави європейського типу, українці досить тверезо і виважено оцінюють свої шанси і перспективи на шляху євроінтеграції — до цього їх спонукають не розв'язані соціально-економічні і політичні проблеми. Підтверджують цю тезу і соціологічні опитування. На питання «Чи є Україна європейською державою?» ствердно відповіли: 76,6 % — «в географічному сенсі»; 58,3 % — «в історичному»; 41,9 % — «в культурному»; 23,6 % — «в політичному»; 17,1 % — «в соціальному»; 12,7 % — «в економічному». Соціологія свідчить, що населення України чітко усвідомлює, що для досягнення соціально-економічних, політичних і культурних параметрів, притаманних сучасній Європі, нашій країні доведеться докласти чимало зусиль [132].

Помаранчева революція 2004—2005 рр. і Революція Гідності 2013—2014 рр. стали значним поштовхом до подолання імперського минулого і переорієнтації на євроінтеграцію. Цей процес ще належить осмислити. Наразі (хоч на цьому пробують спекулювати) впізнанням образом процесу подолання минулого може послужити масовий демонтаж пам'ятників Леніну. Усі ці пам'ятники (як і їх демонтаж) — лише міф, однак за цим міфом — згуртування народу навколо певного символу. Євромайдан показав, що сьогодні таким символом є не Ленін, а національний гімн і прапор, а також прапор Європейського Союзу. Причому європейську символіку вивішували не замість української, а поряд з нею. Цього ще немає на Донбасі, де часто українську символіку грубо зневажають, а на її місце встановлюють символи іншої держави. Значення цих подій принципово відмінне: з одного боку — очікування змін; з іншого — намагання повернутися в осоружне імперське минуле. Усе це наводить на висновок, що під різною символікою зібралися люди для розв'язання не ідеологічних, а насамперед своїх нагальних життєвих питань.

Соціологічні опитування останніх років засвідчили, що українців і росіян хвилювали однакові соціально-економічні проблеми. Однак для українців вони були набагато гострішими: розрив становив 30 %, на них акцентувало увагу 78 % українців і 48 % росіян. Увага на економічних питаннях була загострена вже в перші роки президентства В. Януковича. Якщо в березні 2010 року, відразу після президентських виборів, 46 % українців сподівалися, що їхній добробут поліпшиться, то вже в грудні проявилися розчарування — кількість виразників позитивних очікувань зменшилася до 16 %. Показники розчарувань були приблизно однаковими по всій країні: погіршення свого становища очікували 26 % жителів заходу-центру та 24 % жителів південного сходу [71].

Два роки потому ситуація не поліпшилася. Влітку 2012 року абсолютна більшість опитаних (78 %) була впевнена, що в Україні відсутня рівність громадян перед законом, і лише 14 % все ще вірили, що ця рівність існує «в основному», а 3 % навіть були впевнені «в цілковитій рівності». У переліку назрілих проблем найвідчутнішими були: подолання безробіття (59,3 %), подолання кризи в економіці, економічне зростання (51,8 %), підвищення загального рівня зарплат, пенсій і стипендій (51,5 %), зниження цін на продукти і товари першої необхідності (43,3 %) — респонденти могли обрати 10 найзначущіших для них проблем. Ідеологічні питання були зміщені в кінець переліку актуальних проблем. Якщо в 2004 р. статус російської мови цікавив 8,9 % громадян, то в 2012 р. — 3,9 %; у переліку із 33 питань цей показник був на 31 місці. Малозначущі проблеми у цьому переліку: «подолання конфлікту релігійних конфесій» (3,1 %) і «вступ України в НАТО» (2,9 %) [183]. У травні 2013 року порівняно з вереснем 2012 року суттєво збільшилася кількість опитаних, які серед основних проблем країни виокремили: корупцію в державних органах (із 37 до 51 %); низький рівень виробництва (із 40 до 45 %); некомпетентність уряду (із 13 до 22 %); політичну нестабільність (із 16 до 21 %) [121].

Консолідація суспільства навколо необхідності розв'язання основних економічних і політико-правових проблем сучасної України поставила в скрутне становище ті правлячі групи, які звикли примножувати свої багатства і владні повноваження, вдаючись до практики «поділяй і володарюй». Діапазон їх маневрування різко скоротився, тому вони спробували знайти лінії суспільного протистояння в гуманітарній сфері, нагнітаючи сприйняття відмінностей окремих регіонів щодо культури, мови та історичної спадщини. Для таких дій у громадській думці були певні передумови, і політтехнологи вирішили зацентрувати на них, розпалюючи емоції до гостроти протистояння.

На небезпечність подібних маніпуляцій звернули увагу експерти Центру Разумкова, намагаючись водночас дезавувати їх. Улітку 2007 року вони дещо провокативно сформулювали питання для отримання контрастної, а не розмитої відповіді: «Деякі політологи та публіци стверджують, що відмінності культури, мови, історичної спадщини західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати двома різними народами. Чи згодні ви з цією думкою?». Відповіді загалом по Україні були такі: «цілком згоден» — 6,4 %; «скоріше згоден» — 20,1 %; «скоріше не згоден» — 34,5 %; «абсолютно не згоден» — 27,4 %; «складно відповісти» — 11,6 %. Абсолютно або частково не згодних із тезою про «два різні народи» виявилось на рівні 62 %, що більш ніж у 2 рази перевищувало кількість тих, які тяжіли вважати «східних» і «західних» українців двома різними народами. У регіональному розрізі питома вага тих, хто вважав українців єдиним народом, була такою: «схід» — 56,2 %; «південь» — 58,3 %; «центр» — 65,7 %; «захід» — 68,4 %. Результати опитування переконували, що представники західних областей України, яких останнім часом настирливо виставляли в ролі русофобів і мало не «зоологічних націоналістів», насправді виявились найвідкритішими до прийняття культурної різноманітності сучасної України [129].

Деяким політичним силам здавалося, що ось тут і знайдено найслабкішу ланку, яку можна розірвати, посіявши ворожнечу серед українців. Шаблонні і примітивні кліше про несумісність світогляду «донецьких» і «львівських» було використано тодішньою владою під час Євромайдану. Політтехнологи та підвідомчі їм заводи, намагаючись придушити в зародку політичне пробудження українського народу, принизити його гордість і «загнати в стійло», не врахували того, що почуття спільності історичної долі та громадянської єдності України давно вже переступило релікти «мовного питання», притаманні добі «ідентичності опору» першого десятиліття незалежності України.

Засмальцьована карта нібито «гнаної російської мови» виявилася битою, оскільки нове покоління українських міленіумів збагатило суспільство толерантністю до мовно-культурної своєрідності своїх «Інших» громадян України. Під час опитування в травні 2013 року було поставлено питання: «Що ви відчуваєте, коли незнайома людина звертається до вас українською/російською мовою? Відповіді були такі: «мені це приємно» — 37,8 % українською і 15,4 % російською; «нічого особливого не відчуваю» — відповідно 59,4 % і 75,6 %; «мені це неприємно» — 1,2 % і 5,6 %; «важко відповісти» — 1,7 % і 3,5 %. Отже, понад

90 % громадян України вважають, що «мовного питання» не існує, і тільки для 1,2 % неприємно, коли до них звертаються українською, і для 5,5 % некомфортно, коли звертаються російською [212].

Тенденція до зниження гостроти мовного питання набула чіткості вже після Помаранчевої революції, яка проявила паростки громадянського суспільства України. Тоді, в 2006—2008 рр., з'явився і набув сили феномен «дві рідні мови» за рахунок ослаблення протилежного йому — «одна рідна мова». У травні 2006 року соціологи сформулювали питання: «Яка мова для вас є рідною?». Відповіді були такі: українська — 51,4 %, російська — 30,7 %, українська і російська одночасно — 15,6 %, інша мова — 1,1 %, складно відповісти — 0,6 %. Уже в жовтні 2008 року отримані результати значно відрізнялися: українська — 43,7 %, російська — 26,0 %, а українська і російська одночасно — 28,7 %, інша мова — 0,9 %, важко відповісти — 0,7 %. Лише за два роки кількість тих, хто обидві мови — українську і російську — став сприймати як рідні, збільшилася на 13,1 %. Ця динаміка наростала [134].

Відчутна вона була і під час подій Євромайдану, де звучали російська і українська мови і ніхто на це питання уваги не звертав: усі були об'єднані однією метою — усунути від влади кримінальну кліку. Стрімка політизація поточного моменту зовсім не означає нівелювання у громадській думці культурного розмаїття регіонів. Кожен народ привносить в українську спільність величезний культурно-духовний та інтелектуальний потенціал, успадкований від попередніх поколінь, і саме в цьому культурному розмаїтті — величезний потенційний ресурс України як одного із сегментів європейської цивілізації. Культурна традиція — не альтернатива громадянській єдності, вона — його духовна серцевина.

У тогочасному опитуванні (2006 і 2007 рр.) було поставлено питання: «До якої культурної традиції ви себе відносите?». Відповіді були такі: «до української» — 56,3 % у 2006 р. і відповідно 57,9 % в 2007 р.; «до радянської» — 16,4 % (19,4 %); «до російської» — 11,3 % (10,1 %); «до загальноєвропейської» — 6,6 % (6,4 %); «до іншої» — 1,5 % (1 %); «складно відповісти» — 7,9 % (5,2 %). Резервом для поповнення «української традиції» можна вважати контингент т. зв. «радянської традиції», який занепадає з відходом старшого покоління, а новий міленіум поповнює ряди «української традиції». Послідовники «радянської традиції» у 2007 р. становили 30,8 % серед контингенту «60 років і старші» і тільки 6,8 % серед молоді «18—29 років».

У старшій віковій групі прихильників «української культурної традиції» було 52,4 %, а серед молоді — 65,3 %. Питома вага прихильників

«російської культурної традиції» стабілізувалася приблизно на одному рівні: 9,5 % — серед старшої вікової групи і 9,7 % — серед молодіжної. Про свою належність до «загальноєвропейської культурної традиції» вже заявило 9,7 % молоді і лише 2,9 % людей похилого віку [130].

Чи є підстави вважати, що такі тенденції загрожують розколом суспільства. Немає жодних. На питання «Яка культурна традиція переважатиме в Україні в майбутньому (через 20—25 років)?» респонденти відповіли (перший показник — за 2006, другий — 2007): «українська» — 35,4 % і 37 % ; «в різних регіонах переважатимуть різні культурні традиції» — 21,7 % і 24,7 % ; «загальноєвропейська» — 16,1 % і 17,8 % ; «російська» — 2,1 % і 3,3 % ; «радянська» — 1,3 % і 2 % ; «інша» — 1,3 % і 0,7 % ; «складно відповісти» — 22,1 % і 14,6 %. Ці показники свідчать, що учасники опитування не ідентифікували свою регіональну (переважно російськомовну) культурну традицію як «російську». Тому на півдні України в 2007 р. перспективу для «регіональної культурної традиції» бачили 35 %, а для «російської» — 3 % ; на сході — 31,3 % і 6,7 % ; в центрі — 19,2 % і 1,4 %. У західному регіоні в 2007 р. вважали, що переважатиме українська культурна традиція, лише 49 % ; в різних регіонах будуть свої традиції — 14,2 % ; «загальноєвропейська» — 22,5 % ; «російська» — 0,9 %. Соціологія обґрунтовано переконує, що на рівні громадянського суспільства, народного життя, побуту і традицій в Україні був досягнутий суспільний консенсус, який не давав жодних підстав для національного екстремізму [133].

Такі тенденції, очевидно, владу заспокоювали. На державному рівні проблематика суспільного консенсусу все менше звертала на себе увагу. Міністерство України у справах національностей та міграції, яке сформувало перспективну законодавчу базу, було переформовано в Державний комітет України у справах національностей та міграції, який після реорганізацій було ліквідовано. Проблеми національних меншин передали у відання Міністерству культури України, а насправді — його нечисленному підрозділу, спроможному хіба що «супроводжувати» процеси, що стихійно виникали і розвивалися. Ця «стихія» була осідлана засланими і доморощеними «козачками», які завжди перебували на глибокій периферії політичних процесів, не набираючи необхідних 5 % для перемоги на виборах до Верховної Ради.

Жодну проблему не можна розв'язати шляхом створення ще однієї бюрократичної структури. Однак не можна ігнорувати делікатні питання етнонаціональних або конфесійних відносин. Ними мають займатися підготовлені професіонали. Щоправда, після президентських

виборів 2010 р. до влади прийшли люди, абсолютно необізнані з питань управління соціальними процесами. Як наслідок — зв'язок між громадянським суспільством і владою був зруйнований і не знайшлося необхідних інститутів, які могли б розв'язати конфлікт у зародку, тому в країні загострилися проблеми боротьби за суверенітет, модернізацію, формування єдиної політичної української нації.

У розв'язанні проблеми ідентичності П'ятий Президент України іде «...з миром. З проектом децентралізації влади». З гарантією вільного використання у регіонах, де це важливо, російської мови. «З твердим наміром не ділити українців на правильних і неправильних. З поважним ставленням до специфіки регіонів. До права місцевих громад на свої нюанси в питаннях історичної пам'яті, пантеону героїв, релігійних традицій. З проробленим ще до виборів спільним проектом з... партнерами із Євросоюзу по створенню робочих місць на Сході України. З перспективою інвестицій, з проектом програми економічної реконструкції Донбасу». Ці заходи покликані сприяти збереженню територіальної цілісності та морально-політичної консолідації українського суспільства. Тому що «жити по-новому означає не нехтувати волею народу. Жити вільно — означає вільно користуватися рідною мовою», а також керуватися статтею 10 Конституції, яка «визначає українську мову як єдину державну, але гарантує вільний розвиток російській та іншим мовам» [160].

1.9. ПОСТМАЙДАННЯ

У квітні-травні 2014 року Україна зосередилась не президентських виборах. Громадянське суспільство розуміло, що запровадження надзвичайного стану або іншого режиму, який би поставив під сумнів результати виборів, було б украй небажаним. Однак політика країни щодо забезпечення єдиного правового поля була не завжди ефективною. Регіони країни очікували дієвих кроків для консолідації суспільства перед загрозою розширення театру воєнних дій і можливих подальших територіальних утрат України.

Результати виборів 25 травня 2014 року перевершили всі очікування і закінчили нелегкий період легітимації державної влади України. П. Порошенко, набравши майже 55 % голосів, був обраний Президентом з великим відривом у першому турі голосування, що свідчило про єдність політичних устремлінь громадянського суспільства. Уперше за

всю історію незалежної України новообраний Президент переміг у всіх областях країни, перервавши традицію поділу на «гетьманів» правобережних і лівобережних. Більше 90 % голосів було віддано за кандидатів, які обстоюють принцип унітарної держави і відкидають будь-які варіанти федералізації. Була небачена до того дня масова участь у голосуванні (офіційно названа явка — більше 60 % виборців — пояснюється неможливістю вільного волевиявлення жителів Криму, Донецької та Луганської областей, а це понад 6 млн об'єктивно відсутніх громадян).

Новообраний Президент отримав величезний кредит довіри від суспільства, яке сподівається, що повага до демократії, прав людини та верховенства права має бути єдиним способом гарантування українському народу процвітання і мирного майбутнього. За значущістю ці вибори можна прирівняти до грудневого референдуму 1991 р. про незалежність України. Вони спростували стереотип про нібито встановлення в Україні «вкрай правого режиму хунти». Навіть лідер «Правого сектору» Д. Ярош, яким дехто намагався лякати світ (зокрема, фейкове повідомлення на Першому російському телеканалі про 37 % голосів, нібито набраних Д. Ярошем), отримав підтримку лише 0,9 % голосів виборців. З низькими результатами прийшли до фінішу лідер правої «Свободи» О. Тягнибок (1,2 %) і лідер комуністів П. Симоненко (1,5 % голосів).

Результати виборів не були несподіваними. Євромайдан переконав, що громадянське суспільство вагомо заявило про себе в Україні. Параметри цього феномену, заміряні соціологічною службою Центру Разумкова в період з 21 до 25 грудня 2013 року, засвідчили, що переважна більшість мешканців (88 % на півдні, 99 % на заході, а по Україні — 95 %) сприймають Україну як свою Батьківщину; 84,5 % респондентів вважають себе патріотами України (в західному регіоні — 94 %, у центральному — 88,5 %, східному — 81 %, південному — 72 %). Більшість громадян України несхвально ставляться до ідей федеративного устрою (негативне ставлення висловили 61 %, позитивне — 16 %). Ще нижчий рівень підтримки мають ідеї відокремлення області (регіону) від України і приєднання до іншої держави (не підтримують — 81 %, підтримують — 6,5 %). Таке ж ставлення було зафіксоване в інших варіантах: створення незалежної держави на основі південно-східних областей України (відповідно 80 % і 6 %), відокремлення південно-східних областей від України і приєднання до Росії (80 % і 7,5 %), утворення на території України двох незалежних держав — на основі південно-східних областей і на основі західних та центральних областей (не підтримали цю ідею 77 % опитаних, підтримали — 7 %).

Ставка на підтримку населенням України сепаратизму вже тоді була абсолютно примарною. Згідно з опитуванням, усього 5,5 % респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави (таке бажання висловлюють 2,5 % опитаних у західному регіоні, 0,5 % — у центральному, 9 % — східному, 13 % — у південному регіоні); 4,5 % респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України і створила незалежну державу (таке бажання висловили 3 % опитаних у західному регіоні, 1 % — у центральному, 5 % — східному, 13 % — південному). Загалом 61 % учасників опитування не вважав, що між західними і східними регіонами України існують настільки глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і (або) створити власні держави чи увійти до складу інших держав [1]. Ще за кілька місяців до виборчої кампанії стало зрозуміло, що ідея федералізації України об'єктивно не мала підтримки в громадській думці. Багато найбільших бізнесменів уперше за всю історію незалежності відкрито виступили на захист геополітичних інтересів України.

Усе, що відбувалося в тодішній Україні, російський публіцист А. Стріляний пропонує вважати антикримінальною і національно-визвольною революцією. Свої аргументи мають ті, хто називає зазначені події морально-громадянською революцією, що зобов'язує до подолання імперського минулого і наповнення гасла «Україна — це Європа» конкретним змістом. Українське суспільство продемонструвало високий рівень консолідації навколо європейських цінностей свободи і верховенства права. Євромайдан засвідчив, що дієві зміни в політико-правовому устрої країни неможливі без створення і підтримки з боку громадянського суспільства, в середовищі якого народжуються зримі елементи партиципаторної політичної культури, що визнає необхідність безпосередньої участі широких верств населення у політичному процесі. Наразі ще рано стверджувати про високий рівень інституційних компетенцій громадян. Щоправда, два чинники — право обирати як неодмінна фундаментальна цінність і масштабні громадянські рухи (Рух 1991 р., «помаранчевий» рух 2004 р. і Євромайдан 2013—2014 рр.) — певною мірою компенсували брак інституціональних компетенцій у суспільній свідомості високим рівнем морально-духовних настанов.

Не слід ігнорувати й міжнародне значення цих виборів, що засвідчили офіційні привітання П. Порошенку від президентів і глав урядів провідних держав світу. Слушно зазначив французький

публіцист і громадський діяч Б.-А. Леві: «Думаю, абсолютно реально — Україна не потоне. І я вірю, що вона не зазнає краху. Бо якщо потоне Україна — потоне і вся Європа. Наші долі сьогодні повністю пов'язані» [97]. Наскільки подальша доля України буде пов'язана з Росією — покаже майбутнє: жити їм все одно доведеться поруч, значить потрібно знаходити спільну мову.

Усі проблеми і трагедії, з якими зіткнулася Україна на переломі 2013—2014 рр., — наслідок спроб і помилок на шляху в майбутнє. Гостро перед нею постала проблема визначення «проекту майбутнього», спроможного консолідувати суспільство. Як зазначив Президент України, «навколо ідеї незалежності, свободи, гідності, правової держави, європейської інтеграції об'єдналася вся Україна і все світове українство» [160].

Поступ суспільних процесів, як відомо, підлягає закону: «виклик — відповідь» (А. Тойнбі). Виклик породжує стимул до розвитку суспільства, спонукає його до переходу на вищий стан самореалізації та соціально-економічної модернізації. За таких обставин присутній і ризик: якщо виклик занадто потужний і масштабний, суспільство може не знайти адекватну відповідь на нього.

В основі теперішнього виклику, який постав перед Україною, багато чинників. Серед них — нерозв'язані проблеми минулого, традиційність організації суспільного життя і побудови державності, в якій міститься багато радянських норм. Через те реальною є надмірна централізація влади, відсутність самостійності регіонів, призначення керівників з центру, їхня незалежність від місцевого населення тощо.

До отриманих у спадок упущень додалися корупція, всюдозволеність і безкарність чиновників, продажність, несправедливість, свавілля судової влади та правоохоронних органів. Особливих масштабів ці явища набули в останні роки.

Неспроможність влади і суспільства здійснити реформи соціально-економічного життя спричинила неможливість успішної підприємницької діяльності, необґрунтовано низький рівень життя людей. Усі щаблі представницької влади — від Верховної Ради до районної — переповнені людьми бізнесу, оскільки в цьому вони бачать єдиний спосіб налагодити ефективне виробництво і захистити капітал.

В Українській державі забули про людину, її виховання, формування нових якостей, передусім почуття громадянина України. Надто багато було віддано на відкуп нецивілізованому ринку з його викривленою системою цінностей та продажними (а не комерційними) медіа,

а також на наругу політикам і політичним технологам, серед яких багато було налаштованих на розтерзання України.

Усі ці роки не збавляв сили чинник Росії, яка не відмовилася від своїх імперських амбіцій. Правлячі кола РФ, нехтуючи нормами міжнародного права і власними договірними зобов'язаннями, підступно провокують невдоволення людей в Україні, вдаються до прямого втручання у її внутрішні справи аж до вторгнення армії і озброєння сепаратистів. Усе це відбувається під прикриттям брехливої пропаганди. Україна вчасно не збралася на сили, щоб дати гідну відсіч, оскільки цілісної національної політики, особливо в останні роки, вона не мала. Втім, якби не ворожі дії Росії, теперішньої кризи в Україні не було б, бо внутрішні причини невдоволення не вели до вимог відокремлення від України жодного регіону.

Для того щоб Україна збереглася як держава і зробила відчутний крок у своєму розвитку, слід консолідувати суспільство навколо ідей модернізації країни. Консолідація українського суспільства — єдиний спосіб збереження Української держави та її подальшого цивілізаційного розвитку. Консолідація держави-нації — результат тривалих зусиль, навіть жертв і самовіддачі. Героїчне минуле, славні предки і сучасники, заслужена слава минулого і сучасного — головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати славу в минулому і спільне бажання досягти успіхів у майбутньому, здійснювати значущі вчинки, реалізовувати спільну програму модернізації країни — складники української національної ідеї. Найяскравіше спільність історичної долі проявляється в бажанні жити разом.

І тепер треба думати над біблійним питанням: «*Quo vadis, Domine?*» (Куди Ти йдеш, Господи?), яке дві тисячі років тому поставив апостол Петро перед Ісусом Христом. І почув відповідь: «Я йду в Рим на друге розп'яття»... Переживши розп'яття Голодомором у складі СРСР, чи прийме Україна долю другого розп'яття у формі державного розколу України? Криза як вибір шляху змушує осмислити, чи правильно живе країна, чи туди йде, чи правильні життєві цілі й цінності громадян.

2. «ПУТІНІЗМ»: ШОВІНІЗМ ПОСТРАДЯНСЬКОГО РЕВАНШУ

И сюда нас, думаю,
Завела не стратегия даже,
Но жажда братства:
Лучше в чужие встрявать дела,
Когда в своих нам не разобьются.

Йосиф Бродский

16 червня 2014 року в Центрі Вільсона (США) відбулася конференція «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки». У виступі на ній З. Бжезінський охарактеризував українську кризу як «симптом серйознішої проблеми: прояв політики, упакованої всередині більш масштабної філософської концепції» сучасної путінської Росії. На його думку, «розв'язати цю проблему буде вкрай важко», тому що «багато залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду. Інакше кажучи, ставки високі» [14]. Агресію Росії щодо України З. Бжезінський розглядає як «пробний камінь», на якому буде засвідчений «успіх або крах путінського режиму».

Виступ В. Бжезінського продовжив ширший дискурс, що розгорнувся у світі, насамперед у Росії, навколо проблеми ідентичності сучасного путінського режиму, еволюції цієї ідентичності агресора. Зокрема, Бжезінський апелював до статті І. Зевельова, центральна думка якої полягає в тому, що до весни 2014 року російські дискусії про національну ідентичність, у т. ч. «русский мир», мали більш абстрактний характер, «мало стикалися з порядком денним у галузі зовнішньої політики і безпеки. Революція в Україні перевела ці питання в розряд найважливіших для виживання нації і держави» [65].

Справді, за останні 20 років у Росії напрацьовано широке коло ідей щодо її пострадянської ідентичності. Принципове нововведення поточ-

ного моменту полягало у виборі з цього кола необхідних ідей для легітимації путінського режиму, зміцнення сили і впливу російської держави.

Насамперед, на думку І. Зевельова, йдеться про такі дві концепції: «Перша — ідея про те, що Росія має бути потужною, самостійною величною державою, оплотом всіх консервативних сил, що борються проти революцій, хаосу і ліберальних ідей, насаджуваних США і Європою. Друга — уявлення про існування великого російського світу і російської цивілізації, відмінної від західної, що виходить за державні кордони власне Росії. Обидві концепції не дуже добре поєднувалися з домінуючими дискурсами на Заході і сприймалися там як своєрідна інтелектуальна архаїка», що не має жодного прямого стосунку до системи сучасних міжнародних відносин і європейської безпеки. Це призвело до недооцінювання на Заході згаданих теоретичних побудов. Наслідком цього стало те, що анексія Росією Криму в березні 2014 року виявилася повною «несподіванкою для більшості зарубіжних лідерів і аналітиків, не занурених у внутрішній російський дискурс, що розвивався все більш ізольовано від глобальних тенденцій». За твердженням І. Зевельова, аналітики мають усвідомити, що рішення, ухвалені в Москві в лютому-березні 2014 року, не просто продиктовані прагненням Росії прирости територію за рахунок Криму, а впливали із особливого світогляду і важливих для російського менталітету концепцій. Йдеться насамперед про концепції «поділеного народу», захисту співвітчизників за кордоном, «русского мира» і «великої російської цивілізації» [65].

До цієї думки схиляється і З. Бжезінський: «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто симптом дуже серйозної проблеми — поступового і стійкого піднесення російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже протягом шести або семи років. Головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема» [14]. Збройні дії проти України надали дискурсу навколо ідентичності Росії як агресора особливої актуальності.

2.1. СОЦІАЛЬНІ ВИТОКИ «ПУТІНІЗМУ»

Анексія Криму була «повною несподіванкою» для більшості зарубіжних лідерів і аналітиків, не занурених у внутрішній російський дискурс. Поворотним моментом тих подій стало 1 березня 2014 року, коли В. Путін вніс до Ради Федерації звернення з проханням дозволити ви-

користання російських збройних сил на території України. Формальність з його боку було дотримано, оскільки, згідно з Конституцією, тільки верхня палата російського парламенту може дати президенту право на використання військ в іншій країні. Як і слід було очікувати, Рада Федерації не забарилася відреагувати — менш ніж через годину після внесення звернення зібралася на екстрене засідання, де прохання В. Путіна було задоволено одногосно. Уперше за 69 років повоевної історії Європи Росія здійснила силове захоплення території — анексію Криму. Але це сталося дещо пізніше.

А ввечері 2 березня 2014 року за московським часом відбулася тривала телефонна розмова В. Путіна з канцлером ФРН А. Меркель, у якій вона намагалася врегулювати українську кризу за участю місії ОБСЄ. Під час цієї розмови сталося щось надзвичайне: відразу після неї А. Меркель перетелефонувала президенту США Б. Обамі, заявивши, що російський президент втратив «зв'язок з реальністю». Більш точніше слова німецького канцлера звучали так: «...не впевнена, чи зберігає пан Путін зв'язок з реальністю», оскільки він перебуває «в іншому світі». Ці слова навела газета «The New York Times» на сайті з посиланням на свої джерела інформації [112].

У зв'язку з цією подією газета висловила заклопотаність можливою окупацією Криму з боку Росії. За стурбованістю Ангели Меркель вгадувалося кардинальне запитання: «Чи може Обама бути досить жорстким, щоб здолати колишнього полковника КДБ у Кремлі?». У цьому контексті З. Бжезінський характеризує Б. Обаму «дуже чітким у своїх реакціях і досить сильним в оцінках російської агресивності щодо України. Але у нього є союз [ЄС], є альянс [НАТО], у який входить 25 або більше держав, деякі з них є дуже стриманими. Вони всі дуже раді мати захист Америки і НАТО. Але не всі з них готові нести свій тягар, щоб стояти разом із США. Це займе деякий час, щоб мобілізуватися всім країнам, але вже зараз канцлер Меркель, дуже сильна фігура у світовій політиці, підтримує сильні реакції. Президент Франції Оланд починає реагувати так само. Прем'єр Британії Кемерон глибоко стурбований подіями, і багато лідерів інших країн» [18].

Реакція Обами на дзвінок Меркель була екстреною. Обмінявшись думками зі своїми союзниками, він послав держсекретаря Дж. Керрі до Києва, а також схвалив низку дипломатичних і економічних санкцій — «затятих» заходів проти Росії. Далі він обговорив з керівництвом Великої Британії та Польщі ймовірні плани Росії щодо військової операції проти України. Тут же Обама засудив рішення Путіна, назвавши

його порушником міжнародних зобов'язань. У свою чергу держсекретар США Дж. Керрі в телеінтерв'ю заявив, що Росія поводить себе як країна XIX ст., здійснюючи «неймовірний акт агресії», і пригрозив Москві запровадженням санкцій і економічною ізоляцією. І лише трохи згодом, у ніч на понеділок (3 березня), на сайті Білого Дому було опубліковано повідомлення про те, що всі країни «Великої сімки» — США, Канада, Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія і Японія — прийняли рішення призупинити свою участь у підготовці саміту G8, який мав відбутися в Сочі на початку червня. Ці країни пригрозили економічними санкціями проти Росії, а США наполягли на негайному допуску спостерігачів ОБСЄ в зону конфлікту [178].

Надалі провідну роль у справі мобілізації європейських союзників на посилення санкцій проти режиму Путіна відіграла А. Меркель. Їй довелося неодноразово звертатися до Путіна, даючи зрозуміти, що Європа не збирається займати вичікувальну позицію, на яку він розраховував. Другою її аудиторією були ділові кола ФРН і ті 6200 німецьких компаній, завдяки яким Німеччина стала одним із основних торговельних партнерів Росії. Третьою групою, з якою їй довелося вести нелегкі дискусії, були країни-партнери з ЄС, особливо Велика Британія, Франція та Італія, де діють досить сильні проросійські лобісти. Її головна думка в переговорах з європейськими союзниками зводилася до того, що жодна країна в XXI ст. не може думати лише про свої інтереси, а бізнесмени повинні бути готовими принести в жертву власні інтереси, якщо мова піде про посилення санкцій проти Росії. У результаті все більше європейських компаній схвалило ідею, що європейська безпека має бути понад усе, включаючи комерційний прибуток.

Про конструктивність позиції Меркель засвідчили й подальші події, що оголили реальну загрозу з боку Росії. Так, трагедія з малайзійським авіалайнером і концентрація російських військ біля кордонів України разом із наростанням потоку військового обладнання з російської території на схід України змусили погодитися з нею тих, хто спочатку виступав проти посилення санкцій. Адже не секрет, що Лондону зовсім не хотілося припиняти грошовий потік від російських олігархів до британських банків. Париж теж не хотів відмовлятися від продажу Росії своїх «Містралів». Та коли ділові кола Німеччини погодилися піти на жертви, іншим нічого вже не залишалося, як наслідувати їхній приклад. У цей момент небажання Путіна змінювати стратегію щодо України позбавило його останнього шансу уникнути загострення конфронтації Сходу і Заходу, зберігши при цьому

своє обличчя. У результаті він отримав нові — скоординованіші і більш жорсткі — санкції ЄС і США [204].

Усі ці необхідні й екстрені заходи з боку Заходу щодо приборкання агресора справляють неоднозначне враження. Мабуть І. Зевельов у чомусь мав рацію, коли стверджував, що для багатьох лідерів і аналітиків анексія Росією Криму виявилася цілковитою несподіванкою. А причина того — дещо легковажне ставлення Заходу до тих процесів, з яких цілеспрямовано формували суспільно-політичний тренд Росії. Все це посилює необхідність глибокого і всебічного розгляду питання про ідентичність агресора, взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення вогнища напруженості в регіоні Центральної та Східної Європи.

Було б необачно відразу апелювати до світоглядних переваг і пристрастей персони президента Росії, навіть якщо погодитися з тезою Бжезінського про те, що «розуміння доктринальної основи світогляду Путіна — це важлива відправна точка для розгляду українського питання» [14]. Адже Путін з'явився на вершині владної піраміди Росії не відразу і не раптом. Та й на третій термін його обрала більшість громадян Росії вже в першому турі голосування.

У набутті Росією своєї ідентичності в сучасному світі важливо мати на увазі, що самовизначення народу не є одномоментним актом. Тим більше, коли політичне керівництво цього народу претендує на побудову не просто держави, а держави-цивілізації, де динаміка суспільного прогресу, за твердженням А. Тойнбі, визначається моделлю: «виклик — відповідь». Виклик стає стимулом для адаптації суспільства до нових умов і його модернізації. Таким викликом можуть послужити різка зміна навколишнього середовища, загроза несподіваного нападу зовнішнього ворога або несприятливого соціального статусу тощо. Найчастіше буває комбінація декількох чинників, що вимагають переходу на вищу стадію суспільної самоорганізації.

Розвиток цивілізації триває доти, доки вона спроможна дати адекватну відповідь на нові виклики. Успіх суспільних перетворень залежить і від здатності творчої меншості знаходити консенсус з широкими верствами населення. У разі втрати здатності до взаємодії верхів і низів ця творча авторитетна меншість деградує до рівня панівної, що спирається на насильство. Унаслідок цього в суспільстві накопичуються різні аномальні явища, потім настає надлом цивілізації, а за нею приходить і загибель. Втім, локальна цивілізація може уникнути загибелі завдяки просуванню у розвинутий простір світової цивілізації [192].

Історичний досвід ХХ ст. засвідчує, що єдиною успішною цивілізацією поки що є європейська, яка вчасно знайшла спосіб реагування на світові та внутрішні виклики завдяки впорядкуванню себе на основі закону, приватної власності та визнання прав особистості. Неєвропейські суспільства (Індія, Японія, Туреччина, Південна Корея) змогли знайти нове дихання через вестернізацію суспільного і державного устрою. Індія та Японія обрали західні стандарти під тиском ззовні (у першому випадку роль «трансформатора» відіграла британська колонізація; у другому — американська окупаційна адміністрація і генерал Маккартур). Індія і Японія зуміли знайти баланс між західними нормами і своєю національною культурною особливістю. На відміну від них, Туреччина і Південна Корея відмовилися відтворювати традиційну національну модель, яка вела їх до деградації, і стали запозичувати європейські принципи організації влади, гарантуючи для себе місце серед впливових світових гравців. Водночас, як зауважила провідний науковий співробітник Центру Карнегі (Москва) Л. Шевцова, «решта великих цивілізацій (ісламська, китайська, російська) поки що не переконують, що вони знайшли свій спосіб існування як повноцінних і успішних світових суб'єктів. Нинішній економічний злет Китаю може бути лише сплеском на шляху спаду китайської централізованої держави, що насилу стримує суспільне пробудження [210].

Упродовж ХХ ст. Росію доля не милувала — їй двічі доводилося самовизначатися заново. До жовтня 1917 року Російську імперію еліта і населення сприймали великою державою з монархічним правлінням, оплотом слов'янства. Вважалося, що вона успадкувала від Візантії почесну і відповідальну роль твердині православ'я, покликаної об'єднати на широкому євразійському просторі народи різних вірувань і традицій. І хоча внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. цей світ зазнав краху, Радянський Союз, що виник на його руїнах, продовжував позиціонувати себе з таких самих месіанських позицій — як першу у світі соціалістичну державу, авангард світової пролетарської революції. Після Другої світової війни, досягнувши ядерного паритету зі Сполученими Штатами Америки, СРСР самовизначився у своєму рейтингу як одна з двох наддержав, що вершили долю світу.

Дореволюційне (1917) російське суспільство, за всіх його особливостей, не протиставляло себе принципово іншому світу, а радянське позиціонувало себе як історичну альтернативу капіталістичному ладу. Однак з альтернативою не заладилося, а невблаганна «іронія історії» вкотре внесла свої корективи — ініційована С. Горбачовим перебудова

була спробою знову інтегрувати країну у світові структури. Передбачалося, що трансформація радянського суспільства піде еволюційним і якнайменш болісним шляхом зміни суспільних орієнтирів. Однак «шокова терапія» часів Б. Єльцина вирвала Росію з одного суспільного укладу і жбурнула в інший. Глибока системна криза втягнула країну в стан невизначеності, близький до хаосу.

Унаслідок падіння СРСР в Росії відбулися: оновлення персоналістської влади у вигляді інституту президентства, що стоїть над суспільством і не підконтрольний йому; злиття влади і приватної власності; увиразнення прагнення політичного класу до збереження і придбання «сфер інтересів» — імперськості (нехай навіть імітаційної). Тому «навіть чимало російських лібералів продовжують вірити, що Росія може існувати тільки як центр власної галактики. Словом, на початку 90-х років Росія опинилася в глухому куті: не зумівши відмовитися від “тріади”, вона зависла в історичному просторі» [210]. Та й не тільки зависла, а всім вантажем своїх проблем нависла над Україною.

Росія продовжувала перебувати перед гострою необхідністю заново самовизначитися в історичному часі і геополітичному просторі. Еліта країни мала чітко відповісти і собі, і світові, чого вона хоче для себе і для інших. Об'єктивно суспільство зіткнулося з дилемами: авторитаризм чи демократія; цивільне чи корпоративне суспільство; федералізм чи розпад на кілька самостійних держав; ринок чи державний патерналізм; постіндустріалізм чи сировинний анклав світової економіки; партнерство чи протистояння на міжнародній арені тощо. Від цього самовизначення в загальносвітовому контексті вимальовувалася й альтернатива: або становлення стійкого і справедливого світопорядку, або втягування в нову холодну війну з наростанням ядерної загрози в усьому світі. Кожна з цих можливостей могла бути реалізована майже з однаковою ймовірністю. І залежало це не тільки від вибору Росії, а й і від позиції світових держав.

У таких пошуках і минуло десятиліття Росії після розпаду СРСР, упродовж якого вибір на користь демократії остаточно так і не був сформований. Атрибути демократії — загальні вибори, поділ влади, багатопартійність, комплекс громадянських прав і місцеве самоврядування — все це було багато в чому задекоровано, проімітовано і «знеструмлено» режимом єльцинського самовладдя. Радикальний злам радянських форм управління не був адекватно компенсований розвитком нових демократичних установ. Слабкість громадянського суспільства і невисокий рівень масової політичної культури спричинили узурпацію влади купкою олігархів та їхніх політичних ставлеників. Притьмом зубожівши, широкі

верстви населення почали пов'язувати свої надії на соціальну захищеність і приборкання кримінального свавілля з появою «сильної руки».

Підірвана перебудовою традиція самовладдя знайшла нове підґрунтя для відродження: у Росії восторжествував режим єдиновладдя. Де-хто намагається віднести відродження «російської матриці» на рахунок «темного народу». У цьому контексті Б. Єльцин постає вже не як лідер-революціонер, а як «лідер реставрації», який очолив повернення Росії до персоналістської влади (цього разу — «призначеної монархії»), що легітимізує себе керованими виборами. Інші дослідники вважають, що в усьому винні «демократи», які, прийшовши до влади, ретельно і послідовно затоптували всі паростки демократії, а тому було б помилкою всю відповідальність за нездатність вийти з минулого покладати тільки на Єльцина. Російська еліта, передусім ті, хто позиціонував себе демократами й лібералами, сама відмовилася від трансформації, зробивши ставку на вождя як рушійну силу розвитку.

У практичному житті все це вилилося в ряд знакових подій: 1993 р. — прийняття нової Конституції, що обґрунтовує надпрезидентство; 1996 р. — маніпуляції з виборами Б. Єльцина і формування моделі «керованих виборів», 1999 р. — призначення В. Путіна як наступника і гаранта статус-кво. Усе це — віхи відродження російського єдиновладдя. «Іронія історії» проявила себе в тому, що адаптація єдиновладдя стала в контексті глобалізації — через імітацію західних інститутів та особисту інтеграцію російської еліти в життєвий уклад Заходу. Сталося так, як писав А. Тойнбі: система, яка віджила своє, тримається за допомогою найпередовішої натеper західної цивілізації. Роль Заходу в цьому процесі далеко не бездоганна: «західне суспільство спочатку не зрозуміло єльцинської траєкторії, а коли усвідомило, що Росія повернулася “до себе самої”, вирішило, що єдиновладдя — це її доля» [210].

І парламентські вибори в Росії 1999 р., і президентські вибори 2000 р. були не взірцями демократії, а механізмом легальної передачі влади від Б. Єльцина до В. Путіна. Водночас, як зазначив І. Шахназаров, «вибори показали, що населення, яке втомалося від тягот життя, відчуття перманентної небезпеки і відсутності перспективи, готове довіритися новому харизматичному лідерові і побачити в ньому рятівника Вітчизни майже з такою ж безоглядністю, з якою в 1991 р. довірило долю країни Б. Єльцину» [208].

У країні запанувала думка, що витягнути Росію з кризи здатна лише сильна влада. Вибиті зі звичної життєвої колії люди тішили себе надією, що це буде не сильна авторитарна влада, а сильна демократична влада.

Опорою демократії завжди слугувало громадянське суспільство, яке на той час у Росії було все ще слабким і не здатним стати протипагою, стримуючи корисливі інтереси конкуруючих олігархічних груп. Корупція, яка охопила державний апарат, створила тепличне середовище для державно-бюрократичного корпоративізму політичних кланів, «тіньовиків» і чиновників, пов'язаних з мафіозними групами.

Постала пряма загроза, що деградація країни набере незворотного характеру. За таких обставин дедалі нагальнішим завданням ставало збереження державної цілісності Росії. Проголошений свого часу Єльциним необмежений суверенітет суб'єктів Федерації породив відцентрові тенденції. Деякі республіки обмежили податкові платежі до федерального бюджету, відмовилися провадити набір в армію. Економічно розвинуті області стали вимагати урівняння їхнього правового статусу з національними республіками. Чечня загрожувала перетворитися на оплот міжнародної терористичної діяльності ісламських фундаменталістів. З'явилося розуміння того, що чеченська проблема не може бути розв'язана тільки мілітарними засобами. Відчутно стала зростати небезпека поширення російського шовіністичного чаду і войовничого націоналізму околиць.

У цій ситуації взятий В. Путіним курс на рішуче придушення терористів викликав в російській громадській свідомості ефект національного єднання перед загрозою існуванню Російської Федерації. Ідея, що «військова сила є єдиним аргументом Центру в конфлікті з Грозним, а армія — гарантом не тільки безпеки, а й цілісності російської держави, була сприйнята суспільством. Природним наслідком такого визнання стало мовчазне забуття демократичного принципу, що виключає застосування збройних сил для вирішення внутрішніх конфліктів» [208]. Його сприйняли в країні без особливого спротиву.

Можна припустити, що іншого механізму розв'язання політичних проблем Росії на той час не існувало. У країні так і не сформувалася багатопартійна система, що забезпечує дотримання конкурентними групами «правил гри» в межах моделі представницької демократії. Політичні партії швидше діяли як виборчі блоки, створювані під популярних лідерів. Ці штучні утворення відразу розпадалися, коли їхні боси сходили з політичної арени. Були й позитивні зрушення. У тогочасних дискусіях все-таки викристалізувалося кілька концепцій політичного майбутнього Росії: 1) автократія олігархів з дотриманням демократичного декору; 2) поєднання демократичних інститутів із сильною державністю; 3) відновлення авторитарної системи за радянським або до революційним зразком.

За тих умов Г. Шахназаров оптимальним варіантом політичного самовизначення Росії вважав «сильну демократію», де виконавча влада перебуватиме «під контролем парламенту та організацій громадянського суспільства». Однак то був всього лише ідеальний варіант добрих побажань. А реально найімовірнішим трендом суспільно-політичного розвитку Росії було названо помірну авторитарну владу, «яка застосовує за необхідності жорсткі заходи для забезпечення цілісності держави, мобілізації ресурсів суспільства в ім'я подолання кризи і збереження державного статусу Росії». До такого розвитку подій було готове суспільство, гранично втомлене від життєвих труднощів, криміналу, плутанини і безволя влади. На його користь діяли гостра потреба в консолідації політичної еліти і певний утиск національних інтересів на міжнародній арені — реальний і надуманий. Розкриваючи «віяло можливостей» подальшої еволюції політичного режиму Росії, Г. Шахназаров акцентував увагу на тому, що «помірна авторитарна влада, як відомо, здатна еволюціонувати у бік демократії, але може стати і мостом до жорсткого авторитаризму. Куди піде справа — багато в чому залежить від нового президента і його оточення». Вирішальну роль могло відіграти те, що взаємодія чинників суспільного розвитку Росії об'єктивно відкривала можливість «використання авторитарних методів владарювання, бонапартистської політики маневрування та гри на протиріччях» [208]. Добрі побажання так і залишилися завданням на майбутнє. А практично всі найімовірніші прогнози і побоювання здійснилися — в країні було встановлено режим жорсткого авторитаризму на чолі з В. Путіним. Перехід авторитаризму в стадію зовнішньополітичної агресії був питанням часу.

2.2. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ОКРОШКА ДЛЯ ЧИНОВНИКА «З ОРГАНІВ»

Виступаючи 8 грудня 2009 року на конференції «Російські альтернативи», директор Аналітичного центру Юрія Левади («Левада-Центр») Л. Гудков звернув увагу на те, що «путінізм» — явище все ще не описане толком в політичній літературі, а тому й визнав за необхідне проаналізувати його сутнісну природу. Десять років Путіна при владі надавали значний матеріал для аналізу. Насамперед привернуло увагу таке визначення Л. Гудкова: «Нинішня криза з усією очевидністю показала, що сформована в 2000-ні роки в Росії політична система не просто консервативна, вона стримує або навіть пригні-

чує розвиток інших підсистем суспільства (в т. ч. економіку, науку, освіту, громадянське суспільство, публічну сферу життя). Путінський режим, почавши з підпорядкування собі медіа, а потім судової системи і парламенту, паралізував процеси диференціації інституційної системи, відокремлення “суспільства від держави”, ініційовані реформами 1990-х років. Ідеться вже не про новий “застій”, а про наростаючі явища соціальної та культурної деградації країни. Дотримуючись логіки самозбереження влади, нинішній режим сам по собі вже не може зупинитися в цьому русі. Обсяг примусу з кожним роком зростатиме, масштаби фальсифікації виборів або нових судових процесів будуть збільшуватися» [47].

Характерною особливістю путінського режиму, на думку Л. Гудкова, є не так конструювання його з «уламків» і «матеріалу старої системи», як модернізація його «архаїки» і зміна контексту її функціонування. Цього було досягнуто передусім завдяки застосуванню нових технологій влади (масового управління), а також нової системи легітимації панування (підстави авторитету). Тому «путінізм», якщо його порівнювати з іншими аналогічними (тоталітарними або авторитарними) режимами, має багато особливостей.

По-перше, в ньому відсутня звична для радянського покоління монополія «партії-держави» (зрощення партійного апарату і державних органів управління). Відсутній був на початках правління В. Путіна і щільний державний та ідеологічний контроль над суспільним життям (зрушення розпочалися в 2012–2014 рр.). Партія «Єдина Росія» не дублювала КПРС ні за устроєм, ні за функцією, ні за показниками ефективності — завдання її партійного апарату зводилося лише до забезпечення інсценувань масової підтримки влади.

По-друге, в 2009 р. Л. Гудков вважав, що Путін не «фюрер», не «демагог» або трибун, що завоював довіру мас у ситуації глибокої кризи; за своєю ментальністю — це чиновник «з органів», який прийшов до влади в результаті апаратних угод та інтриг. А вже пізніше, після утвердження Путіна у владі, пропаганда надала його образу «харизматичного» ореолу. Причини його популярності Л. Гудков убачав в ілюзіях мас, що керівництво країною зуміє зберегти рівень життя, а також — в усуненні з політичної сцени будь-яких впливових політичних фігур, стерилізації критики, створенні обстановки безальтернативності його становища в системі влади. Якогось «обожнювання» образу В. Путіна в тогочасних дослідженнях громадської думки не було. Основа довіри до нього — цілком консервативна і не пов’язана (як у тоталітарних

вождів) з ідеями «нового світового порядку». Це положення Л. Гудкова тепер уже потребує уточнення.

По-третє, ще п'ять років тому в правлячих колах Росії не було тотальної мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». «Путінізм» тоді ще не міг запропонувати значущих для маси політичних орієнтирів або цілей розвитку суспільства, хіба що намагався зберегти те, що було. Про притягальну картину завтрашнього дня і не йшлося.

По-четверте, деякі російські аналітики стверджували, що його зовнішня політика не націлена на експансію, утворення другого «соцтабору». Максимум можливого на той час — створення своєрідного «санітарного кордону» проти західних впливів — вестернізації. Навіть у ліберальних колах вважали, що геополітична демагогія призначена лише для підтримки самоідентичності режиму і консолідації еліти навколо влади, що ця демагогія «захищає» країну від ворожого середовища лібералів — «п'ятої колони» Заходу. Це положення Л. Гудкова також уже потребує уточнення, адже його доповідь була виголошена у грудні 2009 року, а на той час вже була агресія проти Грузії, яка призвела до порушення територіальної цілісності цієї держави. Мабуть, цей факт йому видався тоді малозначним.

Анексія Росією Криму, безпосередня підтримка терористів Донбасу живою силою і технікою, забезпечення самопроголошених «республік» ЛНР і ДНР керівними кадрами з російських спецслужб суттєво коригують міркування Л. Гудкова, а репресивні дії проти російських громадян, які симпатизують Україні, змушують переглянути тезу п'ятирічної давності про те, що в Російській Федерації «немає специфічного для тоталітаризму поєднання терору, масових репресій і тотальної пропаганди». Звичайно, п'ять років тому можна було констатувати, що нагляд за ЗМІ в Російській Федерації все ще різний залежно від обсягу аудиторії: «жорсткий на ТБ, слабкий — у друкованих засобах інформації і поки ще відсутній в Інтернеті». Але в 2013—2014 рр. пропаганда стала тотальною, цинічною і наскрізь брехливою. Цей суспільний тренд Росії змусив концептолога В. Макаренка поставити питання кардинально: до найважливіших дослідницьких напрямів Росії «слід віднести систему тотальної брехні, яку пропагує нинішній уряд країни у зв'язку з подіями у відносинах між Росією та іншими пострадянськими країнами, включаючи Україну. Потрібен надійний теоретичний засіб впізнання та систематизації брехні для протидії їй» [109].

Не применшуючи заслуг В. Макаренка, слід віддати належне і попередникам. Передумови для зміни технології маніпулювання громадською думкою Л. Гудков побачив ще в 2009 р.: «сьогодні розірваний зв'язок між діяльністю партій і громадських організацій та ЗМІ, яка була значущою та ефективною в 90-ті роки. Тим самим виявилися паралізованими можливості інформування суспільства про стан справ і критичної, публічної рефлексії над тим, що відбувається в країні і в Кремлі. Встановити відповідальність влади за ті чи ті політичні дії або рішення стало неможливим» [47].

І тоді — в 2009 р., і тепер багато показників не дають підстав ставити знак рівності між путінським режимом і тоталітарними режимами минулого. Слід погодитися з тим, що в Росії немає (або поки що немає) централізованої планово-розподільної економіки (підпорядкованої цілям режиму) — економіка все ще децентралізована і влаштована набагато складніше, ніж це було в СРСР. І все-таки в Росії помітний рух у бік закритого суспільства, де кадровим резервом дедалі частіше виступають кадри спецслужб. Набирає нової сили контроль за вертикальною і горизонтальною мобільністю, а звідси й оцей загальний «одобрямс» не тільки з боку чиновників, а й інтелігенції, діячів науки, культури і мистецтва. Їхнє низькопоклонство і сервілізм у зв'язку з подіями в Україні просто зашкалює.

Усе це не обмежується якимись знаковими фігурами, звиклими перебувати в коридорах влади і плутати любов до Батьківщини з любов'ю до начальства, що доходить до якогось масового божевілля. Чого тільки вартий скандал у російських соціальних мережах навколо гуманного вчинку співачки Земфіри, яка на сцені фестивалю в Тбілісі розгорнула український прапор. Скандальний артист Панін взяв на себе роль Великого Інквізитора: «Якщо вона тепер патріотка України, то їй треба публічно заявити про це і пояснити свій вчинок... Нехай вона скаже, мовляв, хлопці, спасибі вам велике, я працювала в Росії, мені тут не сподобалося, і тепер працюю на Україну, вважаю вас агресорами, злочинцями, і тому з вами розходжуся. Але ж Земфіра цього не зробила, і тому вона не права» [140].

Потік таких фактів із закликами «засудити і відмежуватися» спонукає до переосмислення тверджень, що «ментальна і психологічна опора режиму — периферія, консервативне і депресивне середовище, яке не має шансів і ресурсів впоратися з наслідками розпаду радянської соціальної інфраструктури. Еліта — опортуністична і продасть нинішнє керівництво, як тільки режим почне тріщати. В інституціональному

аспекті режим спирається на силовиків (у т. ч. суд)» [47]. Ключові слова тут — «тільки-но режим почне тріщати». Ніхто не знає, коли це може статися, хоч уже тепер є деякі свідчення його системної кризи.

На початку другого десятиліття XXI ст. про системну кризу свідчила провальна спроба модернізувати Росію, охарактеризована Л. Гудковим як «абортивна модернізація» [49]. З'ясувалося, що для модернізаційних ривків у російської влади немає ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Режим ніби усвідомлює необхідність модернізації і боїться її, оскільки будь-яка трансформація пов'язана з реальними ризиками втрати всієї повноти розпорядчої влади, якою він сьогодні володіє.

Ця двоякість режиму, який, опинившись перед необхідністю модернізації, побоюється її наслідків та прирікає країну на хронічний транзитивний стан, додає правлячому режимові квазі-персоналістського характеру. Створюється враження, що «все вирішує Путін», а насправді це призводить до звуження або деградації сфери політичного (публічне обговорення цілей політики і ціни або засобів її реалізації), перетворення уряду на технічний апарат виконання «волі автократора» (більшість міністрів у російському уряді — технічні фахівці, виконавці, а не політики, висуванці партій, що перемогли на парламентських виборах, а тому вони не відповідальні перед виборцями за здійснювану «національним лідером» політику). Усі ці тенденції спричиняють посилення традиціоналізму, консервативних інтересів й антимодернізаційних орієнтацій.

Слушною є думка Л. Гудкова про руйнівну роль корупції, яка вразила всі сфери державного життя. Вона — реакція на примітивність, «ручний» характер управління, неефективність державного апарату. Адміністративне свавілля неминуче виникає як наслідок недиференційованості влади, з'єднання в одній точці законодавчої і виконавчої функцій, неспроможність упоратися з функціями державного управління. Більше того, корупція — негласна вимога верхів прийняти існуючу кланову систему і приватно-корпоративний характер державної влади в країні як факт або особливість безальтернативного порядку.

На суб'єктивному рівні автократора Путіна подібний стан речей після закінчення перших двох термінів президентського правління міг викликати значний дискомфорт. Непросто, мабуть, було це відчувати на собі, що «персоналізм» режиму — суто зовнішній. Якщо і далі так мислити, то виходить, що Путін — не творець нинішнього режиму а, за висловом Л. Гудкова, «псевдонім або номінальний вираз для сформованої розстановки сил у найвужчому колі осіб, що виробляють і прий-

мають всі найважливіші кадрові та економічні рішення. Він більшою мірою залежить від цього кола вихідців зі спецслужб, які контролюють ключові галузі економіки або найважливіші інститути, ніж «вони» від нього. Він не визначає склад цього кола, в кращому разі він — арбітр конкурентних угруповань. Ні особисті його здібності, ні стиль управління (тактика проведення «спецоперацій» проти груп впливу чи інтересів) не дають змоги бачити в ньому державного лідера. По суті, його політика не виходить за межі проблем адаптації до зовнішніх змін. Звідси — різноманітні сурогатні форми псевдоінституціональних інновацій та медійної «демократії»: громадські палати, рухи «наших», послання до Федеральних Зборів та ін. Путін не задає програму діяльності бюрократії, а намагається пристосуватися (утримати рутинну конструкцію безконтрольної влади) до наростаючих явищ децентралізації панування і виникнення нових джерел впливу» [47].

Такий стан справ ніяк не міг влаштовувати людину, яка, претендуючи на роль «національного лідера», змушена миритися з роллю «псевдоніма» або «номінального вираження» поточної розстановки сил у найвузьшому колі осіб, переважно із «силовиків». Звичайно, недиференційованість, аморфність й архаїчність російської інституційної системи можна якоюсь мірою сприймати як концентрацію влади в одних руках. Але це — думка для публіки. У вузькому колі наближених всі бачили, що цей персоналізм реально представлений в ослабленому варіанті, а тому влада змушена була орієнтуватися на дотримання конституційних термінів президентства. Заміна, навіть тимчасова, на президентському посту Путіна Медведевим могла свідчити про те, що згадане «вузьке коло» і тоді не вважало Путіна авторитетним і надійним для забезпечення стійкості режиму, а тому брало до уваги необхідність хоча б формально легальних процедур.

Завдяки цьому влада продовжувала зберігати хай навіть декоративні та формальні, але все ще демократичні інститути (парламент, «незалежний» суд, вибори). Усе це свідчило про те, що для утвердження «справжнього авторитаризму» реальних ресурсів не було, а звідси — гостра потреба в ідеологічному клеї, який би утримував єдність суспільства. І тому знадобився своєрідний «мікс» традиціоналізму і модерністської риторики про «необхідність інноваційного розвитку», «вирощування людського капіталу», «боротьбу з корупцією» та «правовим нігілізмом». Далі слів, як правило, не доходило. Але суть справи в тому, зазначає Л. Гудков, що «справжній авторитаризм не потребує виборів як плебісцитарної санкції своєї легітимності. Ні Каддафі, ні Франко,

ні Хусейн, ні Чан-Кайші не влаштовували періодичних інсценівок зміни влади або схвалення проведеного ними політичного курсу. А “путінізму” вибори як засіб демонстрації масової підтримки вкрай необхідні. Електоральна “демократія” в російському варіанті замінює демократичну систему, заміщає механізми політичного цілетворення та політичної відповідальності (а значить — партійної конкуренції, парламентського контролю тощо)» [47].

Усе це лише тимчасове прикриття того факту, що політична поліція є не так інструментом для влади, як стрижневим складником влади. Справа не в питомій вазі «співробітників органів», а в зміні практики управління. Забезпечуючи примусовий, незаконний або слабо легітимізований перерозподіл власності, фінансових потоків й адміністративного впливу, ставши тіньовою частиною політичного керівництва, спецслужби перетворилися на субстрат колишнього планового регулювання економіки (квазі-державного регулювання) і сурогат кадрового резерву для влади. Головний ресурс цієї влади — поєднання легальних і нелегальних (таємних) методів, характерних для роботи спецслужб. Яскравий приклад того — ініціювання різних провокацій, судових процесів, війни на Кавказі, конфронтації з найближчими сусідами, передусім із Україною. Верх цинізму — те, що всі ці спецоперації отримують обов’язкове законодавче, юридичне виправдання й оформлення. Як акцентує увагу Л. Гудков, рід навіть не в чекістах, «а в тому, що притаманна їм практика винятків із загальних правил (на те вона і “таємна поліція”, особливий відділ, “спеціальна служба”) була поширена на всю сферу суспільного життя. Політика керівництва країни спрямована на примус людей до того, щоб вони визнали тотожність вузькогрупових або відомчих, навіть — корпоративних інтересів як національних, державних, тобто інтересів “всього цілого”. Це означає виключення суспільства не просто з політики, а з числа чинників, що підлягають врахуванню, прийняттю до уваги тими, хто володіє владою» [47].

Чи могла бути опора на силові структури свідченням монолітності влади, запорукою гарантії на прогнозовану її ротацію, або хоча б на мирний порядок її передачі? Щодо цього є сумніви. Зайнявши всі найважливіші стратегічні позиції у владі і ключові позиції в економіці та управлінні, вихідці із спецслужб трансформували функції таємної поліції, працюючи не «на систему», а на економічні інтереси певних кланів. Як тільки з’являється право розпорядження власністю і економічними ресурсами, відразу виникають сутички матеріальних і владних інтересів, прагнення перевести ресурси у приватні капітали. А це про-

вокує конфлікт інтересів. І навряд чи Путін не бачить латентних процесів децентралізації влади та неминучої появи конкурентних прихованих груп інтересів (корпоративних, регіональних, фінансово-адміністративних), які стали визначати зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави. А це — і розпилювання бюджетів, і рейдерство, і спроби монополізації чи придбання пільгових умов для ведення бізнесу. Жорстка боротьба за владу різних груп інтересів чиновництва і пов'язаного з ними бізнесу могла бути до пори до часу навіть заміником терору. І п'ять років тому вона ще була придатна для децентралізованого використання інституційних ресурсів насильства. Проте вже події на Болотній площі 6 травня 2012 року дали підстави думати, що режим нестійкий, а шанси на мирний порядок передачі влади стають дедалі сумнівнішими. Для Путіна настала «година Ч» — нульового значення таємної години планування та підготовки рішучих військових дій із широким застосуванням інформаційної інтервенції із залученням заздалегідь приготовлених й апробованих інформаційних ресурсів.

2.3. «ЛІДЕР НАЦІЇ»: ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ

Накопиченню інституційних ресурсів насилля свого часу було приділено небажану увагу. Починалося все з того, що 2004 р. був позначений в Росії вибухами в московському метро, захопленням дітей в Беслані, підривами двох російських пасажирських авіалайнерів, негаваяючими бойовими діями в Чечні. Багатьом здавалося, що цьому не буде кінця. На думку більшості російських дослідників, імідж Росії за кордоном перебував у жалюгідному стані [33].

Було очевидно, що з проблемою поліпшення іміджу Росії на міжнародній арені більше не можуть впоратися активно практиковані традиційні методи — прес-конференції та інтерв'ю з провідними світовими ЗМІ. Гостро постало завдання пошуку нових форм впливу на громадську думку розвинутих країн світу. З часом такі форми були знайдені — це телеканал Russia Today, інформаційний портал Russia Profile, залучення PR-агентств (Ketchum), олімпійська програма Сочі-2014 та багато іншого. А 2004 р. увійшов в історію початком щорічної роботи міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Згодом аналітики записали цю подію в розряд найуспішніших піарівських заходів Кремля.

Клуб розпочав свою роботу у вересні 2004 року у Великому Новгороді поряд з озером Валдай. Звідси походить і назва клубу. Перше засі-

дання відбулося в рамках загальної теми «Росія на рубежі століть: надії та реалії». Такі засідання стали щорічними. Тема зустрічей і склад учасників змінювалися, на початковій стадії зазвичай було 30—40 осіб. Відмінністю цього клубу від інших форм медіатусівок стала його спрямованість на зарубіжну експертну спільноту. Замість того, щоб адресувати повідомлення журналістам зарубіжних ЗМІ (як це зазвичай прийнято), фокус впливу був зміщений на експертів — політологів та економістів, а питома вага журналістів ніколи не перевищувала однієї третини учасників. Та й самих журналістів серед учасників за їх статусом скоріше можна було зарахувати до експертів, що спеціалізуються на вивченні Росії. Особливістю цього форуму були зустрічі з президентом Росії. Але й цим не обмежувалося: зарубіжні експерти мали змогу поспілкуватися і з представниками опозиції [24].

Ще одним незвичайним і вдалим рішенням стало проведення засідань клубу «Валдай» у різних містах і регіонах Російської Федерації. У 2004 р. було здійснено подорож озером Валдай, в 2005-му — плавання на пароплаві з Москви до Твері і назад, у 2006-му місцем проведення були Москва і Ханті-Мансійськ, в 2007-му — Казань і Сочі, а в 2008 р. — Москва, Ростов-на-Дону і Сочі. За задумом організаторів, це мало вразити зарубіжних експертів просторовим масштабом і різноманітністю країни.

Кожна зустріч мала своє надзавдання — підготувати світову громадську думку до намічених зрушень у житті Російської Федерації. Наприклад, ще в 2004 р., за оцінками експертів, дехто ставив під знак запитання існування Росії десь через 15—20 років. Можна було зрозуміти, що в силу цих причин на форумі тоді обговорювали переважно надії і реалії виживання країни. А вже в 2006 р. головною темою була «Глобальна енергетика XXI століття: роль і місце Росії». Услід за цим форумом, вже через 6 років, було відкрито «Північний потік», який став серйозною політичною картою в газових війнах з Україною.

У 2007 р. зустріч відбувалася в Казані. І в цьому теж був закладений певний сенс: тоді гостро обговорювали проблеми сепаратизму, в т. ч. і татарського. А влада організовувала проекти зі значною пропагандистською насиченістю. Наприклад, у тому ж році в Казані пройшла Універсіада, завдяки чому Казань було представлено як сучасне російське місто, саме російське, а не татарське. Саме в той час федеральна влада взяла під безпосередній контроль всі регіони Росії. А вже в 2008 р. темою обговорення була «Світова геополітична революція початку XXI століття: роль і місце Росії». Оскільки клуб зібрався відразу

після серпневої війни в Грузії, цю подію було представлено як зупинення Росією атаки НАТО в Грузії. Учасникам було продемонстровано відбудований Грозний. За допомогою таких кроків «кавказьке питання» нібито само собою втрачало актуальність [217].

Пропагандистський ефект цих заходів не був стовідсотковий. Американський політолог Е. Качинс висловив упевненість, що поняття — «позитивний образ» і «Росія» — майже взаємовиключні. Але ця думка була однією з багатьох, а тим часом вихід десятків і сотень статей в першокласних зарубіжних ЗМІ давав відчутний результат. Крім того, за порядком денним засідань клубу «Валдай» можна було простежити, які виклики виникали перед Росією і які дії щодо їх вирішення підносили зарубіжній публіці.

За кілька років найгостріші проблеми внутрішнього життя почали ніби відходити на другий план. Дефолт 1998 р. поступово стали забувати. Ціни на нафту і газ безперервно росли, що знімало проблему бюджетного наповнення. Суспільство перестало думати про те, як прогодувати армію чи пенсіонерів. Більше не брали під сумнів саме існування Росії. Влада могла перейти до розв'язання більш вузьких питань: як чинити з опозицією, невдоволеною інтелігенцією. На перше місце виходили проблеми майбутнього країни в глобалізованому світі.

Кожне з питань вимагало пропагандистської роботи — країна повинна була якось позиціонувати себе в глобалізованому світі. Об'єктивно назрівала необхідність знайти розуміння: «Якою має бути Росія?», «Який новий бажаний образ Росії майбутнього?», «Хто такі росіяни?», «Ким росіяни хочуть стати?». На ці питання покликане було відповісти ювілейне (десяте) засідання клубу «Валдай» у процесі обговорення теми «Різноманіття Росії для сучасного світу». Ювілейне засідання, як і перше, відбулося у Великому Новгороді біля озера Валдай 16—19 вересня 2013 року — і це було символічно.

Обговорювані на цьому форумі питання були не надумані. Результати спеціально підготовленого дослідження ВЦВГД під назвою «Сучасна російська ідентичність: виміри, виклики, відповіді» показало, що третина росіян (32 % опитаних) не зараховує себе до жодних соціальних груп: ні до національних, ні класових, ні конфесійних. Угадувалася типова ситуація: «кожен за себе, а Бог за всіх». При цьому з усіх запропонованих варіантів «ідентичності» більше половини опитаних асоціювали себе лише з розпливчатою категорією — «громадяни Росії», і то лише тоді, коли це стосувалося «позитивної ідентичності» щодо себе. Але коли доходило до ідентифікації «інших», уподобання

населення ставали виразнішими: майже половина росіян вважають росіянами тих українців і білорусів, котрі проживають у Росії, а майже 40 % не вважають Дагестан і Чеченську республіку російськими територіями. Коли йшлося про ставлення до населення цих республік (чеченців і дагестанців), вважати їх росіянами готові були тільки 7 % опитаних. Це означає, що всередині Росії є громадяни, яких відкидають їх співвітчизники.

До консенсусу щодо мультикультуралізму, інтеграції або асиміляції учасники дискусії та й російське суспільство ще не дозріли. Ще складніше уявити можливі шляхи інтеграції Росії у світове співтовариство. У кулуарних обговореннях політолог С. Караганов сформулював своє бачення майбутнього Росії: «Проблема вирішується так: або держава буде інвестувати в людину, в її освіту, рівень життя і, врешті-решт, виростить нових 10—20 млн. осіб, нову еліту, новий середній клас, які поведуть за собою Росію». Або доведеться чинити так, як у США: «Будемо “красти” чужий людський капітал, тобто створимо в Росії такі умови, що сюди будуть мріяти приїхати люди з усього світу». Іншого шляху перетворити Росію, тобто модернізувати її згідно з викликами часу, на його думку, немає.

Була спроба озвучити й інші точки зору на можливість перетворення Росії. Одну з них висловив публіцист і головний редактор газети «Завтра» О. Проханов: можливість позитивних перетворень існує, «але потрібна віра в божественну справедливість». Як тільки соціальна сутність питання була перенесена Прохановим у сферу Божого провидіння, філософський дискурс якимось відразу зів'яв. Оживити його спробувала очільниця паризького відділення Інституту демократії та співробітництва Наталія Нарочницька: «Я, як казав Тютчев, вірю в Росію, якою б вона не була. Багато гріхів ми накопичили. І ми, росіяни, дуже різні. Хтось живе ще в XIX столітті, хтось в XX, деякі в XXI. На Заході народ живе рівніше».

Виступав там і найзнаковіший учасник клубу — президент РФ В. Путін. Його рішення піти на третій президентський термін сприймали вже як доконаний факт. До того ж масовий рух, спрямований проти його висунення на третій термін («Болотна справа») дещо стих, та й розслідування щодо протестувальників набуло офіційного провадження. А тому навряд чи в когось могли виникнути сумніви, що виступ Путіна може означати щось інше, ніж презентацію свого новітнього політичного курсу. Із процедурних міркувань подія претендувала на непересічний статус, бо, замість традиційної вечери (завжди без телекамер) з іноземними учасниками засідання, Путін вирішив взяти

безпосередню участь у дискусії підсумкової пленарної сесії клубу. Більше того — дискусія мала відбутися у відкритому режимі, у що мало хто вірив, особливо серед представників опозиції. Усі ніби підготувалися до того, що тут має відбутися заявка на міжнародну презентацію В. Путіна в ролі лідера нації.

На думку президента Центру глобальних інтересів (США) М. Злобіна, зустріч В. Путіна з учасниками клубу «Валдай» 19 вересня 2013 року можна поділити на дійство і зміст: «З точки зору дійства це був «Бродвей», театр одного актора, шоу тріумфатора — назвіть, як хочете. Путін виступав у ролі лідера країни, який відчуває себе абсолютно впевнено. Він самодостатній, спокійний, відкритий, знає, чого хоче, не боїться викликів — принаймні, справляє таке враження. Було видно, що він отримує задоволення від цієї зустрічі, ймовірно, відчуючи себе господарем становища. Загалом, за десять років існування «Валдайського форуму» такого Путіна ми ніколи не бачили: це був молодий, упевнений у собі Путін, якого просто «пре» від того, що він робить. Було видно, що він знає, що треба робити, як треба робити, і тому легко відбиває атаки опозиціонерів, яким він, до речі, сам і пропонував задавати йому запитання. Усі учасники зустрічі виходили звідти зі словами: «Яке прекрасне шоу!». Щодо змісту, то наступного дня після цієї зустрічі ми стали аналізувати, що саме сказав Путін. І тут вже думки не збігалися, й оцінки були куди стриманішими. Але це було вже наступного дня... » [122].

«Телевізійні картинки» в сучасній політиці відіграють важливу роль. Часто вони впливовіші за змістову частину дійства. Хоча, звичайно, обидві сторони процесу завжди тісно пов'язані, доповнюють, а то й взаємно зумовлюють одна одну. Це «політичне шоу» на Валдаї було покликане стати наочною демонстрацією кризи російської і західної політологічної думки щодо нинішньої Росії. Усі мали переконатися, що будь-які песимістичні прогнози щодо політичного режиму Росії не мають підстав.

Перед подіями на Болотній площі (травень 2012) багато експертів пророкували Путіну занепад кар'єри. Деякі писали, що Путін — чи не політичний труп. А на тій зустрічі на Валдаї всі присутні і телевізійні глядачі мали зримо переконатися, що в Путіна великий потенціал — особистий і його команди. Зустрічі на Валдаї почалися 16 вересня, а до 19 вересня В. Путін продемонстрував перед «валдайцями» всю свою команду: В. Володін, С. Іванов, С. Лавров, С. Шойгу та ін. Їхні виступи видавали налаштованість на «розігрів» публіки перед виходом головної дійової особи, якій належить особлива місія.

Судячи з усього, ця місія для багатьох була тоді ще загадкою. У 2009 р. Л. Гудков писав, що Путін не «фюрер», а лише чиновник «з органів». І в тій ситуації він мав рацію — на той час «путінізм» був ще не спроможний запропонувати громадськості значущі політичні орієнтири, а тим більше — значущі цілі суспільного розвитку. Абсурд ситуації полягав у тому, що авторитарний режим, набираючи сил, водночас демонстрував свою нездатність запропонувати російському суспільству, а також світовому співтовариству, жодної виразної, тотальної за охопленням мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». Та й зовнішньополітична доктрина тоді тупцювала переважно на майданчику створення «санітарного кордону» проти спроб західної «вестернізації» здійснити експансію на канонічну територію смиренної і боголюбивої православної країни. З усього відчувалося, що з такою платформою ситуацію не переломити, а вже на роль «батька нації» Путіну годі й претендувати.

Відчувалася суспільна необхідність в тому, щоб лідер країни публічно продемонстрував свою здатність дати відповідь на виклик часу. За оцінкою очевидця подій Злобіна, надзавдання Путіна, яке він ставив перед собою, полягало в тому, щоб «зробити своє третє президентство президентством цінностей. Економікою, політикою він, зрозуміло, займався, і буде займатися, але з ними ясно, що робити. А от з ідеологією, з цінностями — повний безлад. Росія вже перетворилася на країну з царем на чолі, але вона, як і раніше, без царя в голові. Мені здається, Путін це розуміє і намагається розв'язати цю проблему так, як він це бачить. Грубо кажучи, він пішов на третій термін поставити цього “царя в голові”. Зрозуміло, того “царя”, який йому потрібен...» [122].

Щодо зовнішньої політики, Лавров і Шойгу перед виступом Путіна заявили, що ні про яку конфронтацію з США не йдеться. Мабуть, російська сторона враховувала ініціативу Президента США Обами щодо «перезавантаження» американсько-російських відносин. На той час, судячи з усього, Росія воліла обмежитися нежорстким конфронтаційним стилем, розрахованим більше на внутрішню, ніж на зовнішню сферу. Коментуючи цей момент на Валдаї, президент Центру Ніксона Д. Саймс оцінював ситуацію так: «Росія не може собі дозволити зараз провадити амбітну зовнішню політику. Щоб жорстко поводитися на міжнародній арені, потрібна інша, не стагнуюча економіка. Жорсткість у відносинах не виключає ймовірність конфлікту з ЄС і США, а Росія, маючи таку економіку, не може опинитися поза економічною інтеграцією. Занадто дорого це обійдеться ...» [175].

Антиурядові виступи на Болотній площі стали свідченням того, що колишня модель керованої демократії вичерпала свої можливості, а лава запасних політичних лідерів виявилася досить короткою. Можливо, в Кремлі було розуміння того, що потрібні нові люди, і такі люди за десять років уже підросли; їм по 30—40 років, їх не можна вже стримувати, з ними потрібно працювати. Але як працювати — належало осмислити заново. З одного боку, їх начебто слід було і допустити до структур управління, а не витискати із суспільно-політичного життя. Але ніхто не збирався відмовлятися від колишньої тактики: задушити ворога в обіймах — спробувати залучити в існуючу систему і зробити несистемних політиків системними. Нехай ці енергійні люди обираються в мери, міські та регіональні думи: хто пройде, той і пройде. А далі доведеться працювати — нехай вживаються в систему.

З погляду нових політтехнологій, тактика Путіна, його підхід щодо опозиції приблизно буде таким: «хто хоче працювати, хай іде і працює». У цьому і полягала головна небезпека для опозиціонерів: відкинути пропозицію влади їм буде не просто, а вживання в систему може означати для них фактичний вступ в «Єдину Росію». Для опозиції змістовної, на зразок В. Рижкова, — це хороший варіант. Для опозиціонерів-ораторів, політичних блогерів — варіант неприйнятний. Тому в опозиції з'явився вибір: або залишатися позасистемною опозицією, або вбудовуватися в систему. Як показали дискусії у клубі «Валдай», розрахунок виявився правильним. Під час зустрічі опозиція піддалася на м'який тон Путіна і теж стала задавати президентові м'які запитання. І ніхто вже не говорив про антинародний режим, про нелегітимні вибори тощо.

Як зазначає М. Злобін, «це свідчить про банкрутство російського інтелектуального класу. Іноді мені здається, що опозиція взагалі сперечається з Путіним з тих тем, з яких йому хочеться, щоб з ним сперечалися». А тому майбутнє для тих опозиціонерів, які оберуть шлях непримиренного протиборства з владою, виглядає розмитим і туманним. Якесь перспектива для них може зажевріти, «тільки якщо система завалиться. Поки вона працює, політичних перспектив немає. Наразі система стійка, і зсередини її підірвати не вдасться».

Стійкість і стабільність цій системі в 2013 р., якщо вірити М. Злобіну, забезпечувала широка масова підтримка. Наскільки міцною і тривалою може бути вона, передбачити складно. До 2024 р., коли закінчиться гіпотетичний четвертий термін Путіна і логічно виникне ситуація «змін», у світі теж може відбутися багато змін. І в Росії зміни можливі. Не менше підстав думати, що в них зацікавлена переважна

більшість російського суспільства. Саме тому прогноз Злобіна на той час виглядав досить креативним: «Давайте не будемо спрощувати ситуацію: у такій великій і складній країні, що володіє до того ж ядерним потенціалом, чимало розумних і впливових людей, які сподіваються на стабільність. Нехай і при зміні осіб, при ширшій політичній конкуренції, але на стабільність. Так що Путіну з його програмою об'єктивно є на кого опертися» [122].

Словом, у 2013 р. на Валдаї відбувся обряд посвячення під гаслом «єднання влади з народом». Якщо в перші дні засідань тривали жорсткі дискусії — висловлювалися різні і вельми неоднозначні думки, в т. ч. й щодо самого Путіна, то з його появою 19 вересня ситуація, хоча і не відразу, але змінилася. За свідченням очевидців, зайшовши в зал, Путін був не в дуже гарному настрої, спочатку досить невиразно проголосив свою промову, а потім, ніби пиймавши кураж, раптово постав перед аудиторією в новому світлі. Він став розкуто жартувати, досягаючи очікуваного ефекту, так що гостра на слівце кореспондент радіо «Ехо Москви» К. Ларіна не поминула нагоди дати таку характеристику: «Ось, ми знаємо, бувають з'їзди переможців. Тут по відчуттях це був такий собі форум тріумфатора» [167].

Справді, багато присутніх згодом зізнавалися, що не бачили таким Путіна ні на Валдаї, ні поза Валдаєм. Тодішній інтерес до нього порівнювали з інтересом, який був викликаний з першою його появою на політичній арені: «Ось, зараз з'явився якийсь новий Путін, тріумфатор, легко обіграє і опонентів своїх всередині країни, і обраних ним як опонентів гостей з Європи і США. І, справді, це було, загалом, досить вражаюче шоу». Путіну вдалося причарувати аудиторію, яка лише наступного дня спробувала зняти з себе це зачарування, запитуючи себе: «Ну ось, а сьогодні вранці шоу якось вже забувається. А що він сказав, ми починаємо замислюватися. Адже він щось не те говорив. Чогось, от, якщо серйозно подумати, він ось це сказав, це сказав. Як це? А чого це ми навіть не відреагували ніяк?».

Ставало зрозуміло, згадував згодом М. Злобін, що Путін відпускав жарти, не зовсім політкоректні і пов'язані з темами, які не можуть собі дозволити європейські або американські політики. Але позиція «можу собі дозволити» дала змогу Путіну проявити себе як політичний шоумен пострадянського типу. Вона «...збила гостроту дискусії. Ось величезна кількість людей, камери, президент на подіумі, а ти внизу в залі, там вже не можна з ним так говорити, тому що треба просити мікрофон. Коли ми сидимо зазвичай за круглим столом, то якось розмова

йде більш рівно. А тут він вгорі, а ти внизу — треба, щоб тобі принесли мікрофон, щоб ти заперечив або продовжив своє питання... Тобто, насправді, відкритість дала дуже сильний зовнішній ефект, але надто знизила рівень гостроти дискусії, яка зазвичай на Валдаї є, коли відбувається ця головна зустріч за закритими дверима» [167].

У зв'язку з цим аналітики не могли не звернути уваги на спеціально задуману драматургію тієї нібито відкритої зустрічі, де головне завдання полягало у створенні телевізійної картинки, образу «доброго миротворця». Коментуючи цю ситуацію, М. Злобін запропонував свою версію того, що відбувалося тоді: «Це був образ миротворця, який нічого не боїться. До виборів 5 років. Він повністю контролює ситуацію в країні. Ніякі опозиціонери йому не страшні». Але це не просто телевізійна картинка. Слід брати до уваги й те, що саме стоїть за цією картинкою. На думку Злобіна, складалося враження, що Путін набагато досвідченіший, ніж будь-який інший сучасний йому вітчизняний чи зарубіжний політик його рівня: «Він пройшов через дуже багато перипетій. І з погляду політичного маневрування він, звичайно, дуже сильний, дуже талановитий». При цьому аналітики зауважили, що йдеться передусім не про аналіз позиції Путіна щодо інтересів Росії, а тим паче в контексті моралі — тут вона абсолютно відсутня. А з погляду майстерності, «як він це робить», з погляду лицемірства, подвійних стандартів, політичної майстерності маневрування, пересмикування фактів. Тут йому рівних немає [167].

Політичним аналітикам доречніше було міркувати не про телевізійну картинку, а доктринальні переваги президента ядерної держави, представленої в Раді Безпеки ООН, від позиції якої залежать долі мільйонів людей. Ця сувора необхідність змушує, наскільки можливо, дистанціюватися від пропонованої публіці скромної чарівності телевізійного шоумена, а більше уваги думати над сутнісними характеристиками того, що проголошував Путін.

2.4. ДОГМАТИ РОЗВИНУТОГО «ПУТІНІЗМУ»

Аудиторія ювілейного засідання Валдайського форуму, на яку було зібрано понад 200 експертів, інтелектуалів, політичних, громадських і духовних лідерів із понад 30 країн світу, відповідала порядку денному — «Різноманіття Росії для сучасного світу». Тема — про глобальні виклики та про визначення російської ідентичності через призму цих викликів.

За словами одного з організаторів форуму С. Караганова, ця тема обрана тому, що «Росія не може більше розвиватися, ми знаходимося в глухому куті і не можемо більше розвиватися без визначення того, хто ми і куди хочемо йти. На жаль, це питання не вирішується ні інтелектуальною елітою, ні владою. Тому ми вирішили підштовхнути інтелектуальну еліту і владу до більш інтенсивних пошуків національної ідеї та національної ідентичності... Напевно, ми почнемо з того, які виклики і можливості надає світ. Потрібно вирішити, що нам загрожує» [119].

Вагомість проблеми потребувала і відповідного антуражу. На цей раз у команді Путіна вирішили, що розмова повинна бути з особливим доленосним значенням. А раз так, для викладу доктринальної проблеми важливо було дотриматися хрестоматійної «єдності місця, часу і дії». Саме тому на початку виступу Путіна було озвучено, що Новгородська земля, її річки — Волхов і Нева, та й саме озеро Валдай лежали біля витоків Російської держави. І цей момент слід вважати одним з принципових — подальші роздуми Путіна про «спільну дніпровську купель» або про «Київ — матір міст руських», таким чином, були підпорядковані первісним джерелам — Новгороду, Валдаю і Неві. Ця вихідна точка в системі координат зобов'язувала і до відповідного трактування Путіним проблеми російської ідентичності: «Йдеться не просто про аналіз російського історичного, культурного, державного досвіду. Передусім, я маю на увазі загальні дискусії, розмову про майбутнє, про стратегію і цінності, ціннісну основу розвитку нашої країни, про те, як глобальні процеси впливатимуть на нашу національну ідентичність, про те, яким ми хочемо бачити світ ХХІ століття, і що може принести в цей світ спільно з партнерами наша країна — Росія» [29].

Тема про «ціннісну основу розвитку країни» давала багаті можливості докорінно змінити попередній імідж В. Путіна. У перше десятиліття правління його сприймали лише як пересічного висуванця силових структур. Мабуть, настав час, коли в Кремлі прорахували, що необхідно представити Путіна в принципово новій іпостасі — як батька нації, гаранта державної цілісності, що дбає про подальше процвітання країни. У своїй промові він повинен був донести до країни та й усього світу благо звістку про нову стратегію виживання Росії перед викликами глобалізації, про збереження Росією своєї унікальної національної ідентичності у світі, що кардинально змінюється. У тому світі, який стає дедалі відкритішим, прозорішим, взаємозалежнішим і водночас — висококонкурентнішим, у якому стикаються інтереси всіх країн і народів.

Важливо було знайти і представити широкій громадськості свій — суто російський — шлях, свою рафіновано російську траєкторію розвитку в сучасному глобалізованому світі. Треба віддати належне і спічрайтерам Президента РФ в постановці проблеми: «Для росіян, для Росії питання “Хто ми?”, “Ким ми хочемо бути?” звучать в нашому суспільстві все голосніше і голосніше. Ми відійшли від радянської ідеології, повернути її неможливо. Прихильники фундаментального консерватизму, ідеалізуючи Росію до 1917 року, схоже, також далекі від реальності, як і прихильники західного ультралібералізму. Очевидно, що наш рух уперед неможливий без духовного, культурного, національного самовизначення, інакше ми не зможемо протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам, не зможемо домогтися успіху в умовах глобальної конкуренції. А сьогодні ми бачимо новий виток такої конкуренції» [29].

Ця постановка питання зафіксувала важливий момент в історії Російської Федерації, коли її правлячий клас став думати про необхідність розв'язання проблеми, давно вже порушеної та й більш-менш успішно розв'язуваної в багатьох країнах світу. Це — питання національної ідентичності. В Україні вона свого часу була порушена її другим Президентом Л. Кучмою в книзі «Україна — не Росія». При цьому Президент України ніколи не претендував на монополію у тлумаченні цієї проблеми. У добу його адміністрації в країні з'явилася серія публікацій (наукових і публіцистичних), присвячених «українській національній ідеї». Більше того, навколо цієї проблеми утворився справжній публічний дискурс. Щоправда, в наступному десятилітті ця тема в Україні була звulгаризована. Однак після Євромайдану питання про національну ідентичність постало знову. Замовчати її або «забалакати» на різних «ток-шоу» було неможливо.

І розв'язати цю проблему «остаточно і назавжди» теж неможливо. За Е. Ренаном, національна ідентичність є своєрідним щоденним плебісцитом за трьома найважливішими аспектами: «Ким ми були?», «Хто ми є тепер?», «Ким ми прагнемо стати?». Здобуття національної ідентичності є питанням щоденної і щогодинної адаптації соціуму до мінливого світу. А вироблена нацією соціонормативна культура становить сутнісну сторону еволюції природи і людини. За словами Е. Ренана, «нація — це душа, духовний принцип. Дві речі, що є по суті однією, складають цю душу, цей духовний принцип. Одна — в минулому, інша — в майбутньому. Одна — загальне володіння духовною спадщиною спогадів, інша — загальна угода, бажання жити разом, продовжувати

спільно користуватися нерозділеною спадщиною, що дісталася... Мати загальну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх у майбутньому — ось головні умови для того, щоб бути народом. Любити пропорційно жертвам, на які погодилися, пропорційно бідам, які довелося перенести... Розділяти в минулому спільну славу і спільний жаль, здійснювати в майбутньому ту ж програму, разом страждати, насолоджуватися, сподіватися, ось що краще загальних митниць і кордонів, відповідних стратегічним міркуванням; ось що розуміється, незважаючи на відмінності раси і мови» [170].

Високі наукові критерії Е. Ренана виводять на необхідність збагнути те, з якими ж викликами часу зіткнулася Росія, і які відповіді готовий був запропонувати від імені правлячого класу президент Росії В. Путін.

Аналіз його виступу на Валдаї наводить на думку, що, насамперед, перед спічрайтерами президента Російської Федерації фігурувало завдання представити національного лідера в образі новатора, що докорінно змінює напрям усього потоку суспільної свідомості. У доповіді було зазначено, що після 1991 р. у громадській думці Росії існувала ілюзія, що нова національна ідеологія (ідеологія розвитку) може народитися наче сама по собі. Більше того — держава, влада, інтелектуальний і політичний клас в «лихих 1990-ті» практично самоусунулися від розроблення національної ідеї. Зіграв негативну роль і той факт, що колишня комуністична ідеологія залишила після себе тяжку оскомку. У підсумку, за визнанням Путіна, в Росії «просто насправді всі боялися навіть доторкатися до цієї теми». І виною тому, треба думати, була існуюча на той непростий час «семибанкірщина» олігархів: «відсутність національної ідеї, заснованої на національній ідентичності, була вигідна тій квазіколоніальній частині еліти, яка воліла красти і виводити капітали, і не пов'язувала своє майбутнє з країною, де ці капітали заробляла» [29]. Отже, перший ворог у виступі Путіна був названий — квазіколоніальна частина еліти.

Наступний виклик національній ідентичності Росії, на думку Путіна, був кинутий з боку ринку. А тому він заявив, що «нова національна ідея не розвивається за ринковими правилами. Самоусунення держави, суспільства не спрацювало, так само як і механічне копіювання чужого досвіду. Такі грубі запозичення, спроби ззовні цивілізувати Росію не були прийняті абсолютною більшістю нашого народу, тому що прагнення до самостійності, до духовного ідеологічного, зовнішньополітичного суверенітету — невід'ємна частина нашого національного характеру. До слова сказати, не спрацьовує такий підхід і в багатьох інших країнах.

Минув той час, коли готові моделі життєустрою можна було встановлювати в іншій державі просто, як комп'ютерну програму» [29].

Протистояння визначилося і по лінії «глобалізований ринок проти державного суверенітету і самобутнього національного характеру Росії». Розглядати цю об'єктивну дуальну опозицію як якусь спецоперацію з метою «спроби ззовні цивілізувати Росію» немає достатніх підстав. Судячи з усього, курс було взято на переконування, що людство зіткнулося зі змовою «світового уряду», який ставить своїм завданням поневолення богообраного народу «святої Русі».

Доповідь на Валдаї засвідчила, що спільниками зовнішніх ворожих Росії сил, за власним переконанням чи мимоволі, стають несвідомі елементи всередині російського суспільства. І це відбувається в той час, коли країна як ніколи потребує історичної творчості в генеруванні своєї національної ідеї. Ця ідея не може бути нав'язана згори або побудована на основі ідеологічної монополії. Вона має бути синтезом національного досвіду, заснованого на всебічному осмисленні культурних, духовних і політичних традицій. А раз так, вважає Путін, то до цієї творчості повинні долучитися люди різних поглядів — неослов'янофіли і неозахідники, державники і ліберали. А держава, у свою чергу, сформулює їм відповідне замовлення: всі вони в національному дискурсі мають позбутися звички слухати тільки своїх ідейних однодумців. З погляду державних інтересів це означає, що «ліберали повинні навчитися розмовляти з представниками лівих поглядів і, навпаки, націоналісти повинні згадати, що Росія формувалася саме як багатонаціональна і багатоконфесійна держава з перших своїх кроків, і що, ставлячи під сумнів нашу багатонаціональність, починаючи експлуатувати тему російського, татарського, кавказького, сибірського і будь-якого завгодно ще націоналізму і сепаратизму, ми стаємо на шлях знищення свого генетичного коду. По суті, починаємо знищувати самі себе» [29].

У такий спосіб був сформульований і третій ворожий виклик з боку націоналізму і сепаратизму: російського, татарського, кавказького, сибірського і ще якого завгодно. Відповіддю на цей виклик є «державний інтерес».

На думку Путіна, ще одна небезпека виникає з боку внутрішньої опозиції, особливо від тих, хто намагається переосмислити і переписати російську історію в контексті актуальних проблем сьогодення. Складається враження, що спічрайтерам Путіна невтямки, що кожне молоде покоління виробляє свій погляд на історію, а тому переписування

історії — її природний стан. Адже найістотніше в історії — не лише факт, а і його інтерпретація в контексті супутніх подій. Все це стосується й історії Росії — історії безперервної громадянської війни правлячого класу проти власного народу. І від переосмислення такого минулого нікуди не дітися.

У силу службової кар'єри і свого становища президент РФ В. Путін настирливо вказує науці її місце в російській державі: «У нас практично немає родини, яку б обійшли стороною біди минулого століття. Питання оцінки тих чи інших історичних подій досі розколюють країну і суспільство. Ми повинні залікувати ці рани, відновити цілісність історичної тканини. Не можна більше займатися самообманом, викреслюючи непривабливі або ідеологічно незручні сторінки, розриваючи зв'язок поколінь, кидаючись у крайнощі, створюючи або розвінчуючи кумирів. Пора припинити помічати в історії тільки погане, лаяти себе більше, ніж це роблять будь-які наші недоброзичливці. Критика необхідна. Але без почуття власної гідності, без любові до батьківщини ця критика є принизливою і непродуктивною» [29].

Теза про «спільність історичної долі» — найважливіший складник національної ідентичності кожного народу. Але розуміння цього неможливо досягти на шляху директивних установок. Усвідомлення спільності виникає із щоденного досвіду реального життя, тому що «історичний досвід» майже одне і те саме, що й «громадянська історія». У часовій перспективі можна вести мову про політичні або соціальні спільноти поколінь, об'єднаних накопиченим і впорядкованим досвідом [45].

У Путіна історичний процес асоціюється з бюрократією «історії держави російської», а тому він і формулює державне замовлення на історію: «Ми повинні пишатися своєю історією, і нам є чим пишатися. Вся наша історія без вилучень повинна стати частиною російської ідентичності. Без визнання цього неможливі взаємна довіра і рух суспільства вперед» [29].

Ось тут — у формулюванні «вся наша історія без вилучень» — і закладена істотна вада. У своїй доповіді «Що таке нація?» французький соціолог Е. Ренан акцентував на тому, що кожна нація повинна постійно переосмислювати своє минуле, поділяючи не тільки загальну славу, а й відчуваючи загальне каяття за скоєні гріхи — вільні й невільні. Це відповідає християнській традиції про катарсис — самоочищення в процесі самоаналізу. За словами Ренана, «сутність нації саме в тому, щоб усі індивідууми мали багато спільного, щоб усі вони багато поза-

були. Жоден француз не знає, бургунд він, алан чи вестгот; всякий громадянин Франції повинен забути Варфоломіївську ніч, вбивства на Півдні в XIII столітті» [170].

Навіть послідовний атеїст В. Ленін, і той написав роботу «Від якої спадщини ми відмовляємося», де на перших порах спробував відмежуватися від великодержавного шовінізму в Росії. Але це не про Путіна. Для нього «вся наша історія без вилучень має стати частиною російської ідентичності», включаючи, мабуть, і чорносотенні погроми, які тепер активно практикують у Криму щодо українців і кримських татар, і тактику «випаленої землі» в Луганській і Донецькій області. Усі ці дії потребують відповідного ідеологічного антуражу, що нагадує військовий камуфляж.

На авансцені в доповіді Путіна — «ворог зовнішній», боротьба з яким проголошується ледь не історичною місією Росії. Боротьба з ним має багато особливостей: сучасна Росія виявила свою неспроможність у конкурентній боротьбі на ниві новітніх технологій; не досягла вона і значних успіхів в модернізації російської глибинки (Москва і Санкт-Петербург — ще не вся Росія); вона виявилася нездатною навіть якісно освоїти природні багатства Сибіру і Далекого Сходу. Не досягнувши успіху в розв'язанні нагальних завдань країни, тепер стала активно претендувати на лідерство на ниві утвердження моральності й духовних цінностей. Та не тільки в своїй країні, а й в усьому світі.

Як по-іншому сприйняти всі ці стогони з приводу «занепаду Європи», як не спробу відвоювати собі місце, навіть духовну місію в авангарді світової історії: «Ще один виклик російській ідентичності пов'язаний з подіями, які відбуваються у світі. Тут є і зовнішньополітичні, і моральні аспекти. Ми бачимо, як багато євроатлантичних країн фактично пішли шляхом відмови від своїх коренів, в тому числі і від християнських цінностей, що становили основу західної цивілізації. Заперечуються моральні начала і будь-яка традиційна ідентичність: національна, культурна, релігійна або навіть статева. Провадиться політика, яка ставить на один рівень багатодітну сім'ю і одностатеве партнерство, віру в бога і віру в сатану. Ексцеси політкоректності доходять до того, що всерйоз йдеться про реєстрацію партій, що ставлять своєю метою пропаганду педофілії. Люди в багатьох європейських країнах соромляться і бояться говорити про свою релігійну належність. Свята скасовують навіть або називають їх якимось по-іншому, сором'язливо ховаючи саму суть цього свята — моральну основу цих свят. І цю модель намагаються агресивно нав'язувати всьому світу.

Переконаний, це прямий шлях до деградації і примітивізації, глибокої демографічної і моральної кризи» [29].

Ці міркування, що претендують на масштаби Апокаліпсису і Нагірної проповіді, одночасно породжують запитання, на які може дати відповідь лише життя. І таких запитань багато. Чому російські нувориші вивозять свої сім'ї для постійного проживання саме в ті країни, де нібито заперечується національна, культурна, релігійна і навіть статева ідентичність? Чому в анексованому Криму влада не дозволяє відзначати трагічну річницю депортації кримськотатарського народу? Чому в окупованих російськими найманцями регіонах України відбуваються акти глузу над українською національною символікою й українською ідентичністю? Чому в контрольованих російськими найманцями районах репресовані проповідники і церковники Київського патріархату? Чому «місіонерська» діяльність російських найманців супроводжується мародерством і вбивствами цивільного населення? І таких «чому» можна вибудувати дуже довгу низку. Зрозумілої відповіді на них бути не може, бо як можна вести мову про моральність агресора? Чи не тому Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції? Не дарма прес-секретар президента Росії Д. Песков поскаржився, що Кремль у спробах роз'яснити свою позицію щодо України західним партнерам стикається зі «стіною нерозуміння» [141].

У ситуації, що склалася в Росії, догматично реанімується міф про «однополюсний світ», що нібито загрожує суверенітету національних держав. І це при тому, що спроби встановлення «однополюсного світу» давно пішли в небуття, а на світовій арені постали такі незалежні гравці, як Європейський Союз та Китай, Бразилія і Японія, Індія та Південна Африка, зрештою і Росія з її 3,3 % світового ВВП та ядерною зброєю. А питання про суверенітет держав узагалі потребує окремого розгляду, оскільки в епоху глобалізації суверенітет держав постійно трансформується, набуває все нової конфігурації і смислового наповнення.

Міркування Путіна про повагу суверенітету і територіальної цілісності інших держав, коли зневажено міжнародне право і низка договорів, у яких зафіксовано принцип непорушності кордонів України, втрачають будь-який сенс в контексті російської агресії на південно-східних рубежах нашої держави. І зовсім вже по-єзуїтському звучали слова Путіна на Валдайському форумі про те, що «Росія з тими, хто вважає, що ключові рішення мають вироблятися на колективній основі, а не на розсуд і в інтересах окремих держав або групи держав, що

має діяти міжнародне право, а не право сильного, не кулачне право, що кожна країна, кожен народ не є винятковим, але унікальним, звичайно, самобутнім, має рівні права, в тому числі право на самостійний вибір свого розвитку» [29].

Розуміння Росією прав України на самостійний вибір ілюструють руїни промислових підприємств і житлового сектора, усієї сфери життєдіяльності в окупованих районах Донбасу.

Із згубним впливом Заходу В. Путін пов'язує такий виклик Росії, як мультикультуралізм. Сам цей термін викликає в Путіна ідіосинкразію, бо він сприймає мультикультуралізм як привнесену і штучно впроваджувану модель, не здатну «забезпечити інтеграцію в суспільство іншомовних й інокультурних елементів». Спрямування критичних стріл у бік Заходу теж можна зрозуміти — це відволікає від внутрішніх російських проблем. За свідченням найповажнішого в Росії фахівця із етнонаціональних відносин Е. Паїна, в країні з 1991 р. немає ніякого мультикультуралізму, як немає і виразної національної політики: «Не можу сказати, чи була національна політика в СРСР кращою або гіршою, ніж у Росії, головне, що вона була». Тепер у Росії процвітає ксенофобія, основним об'єктом якої є свої (внутрішні) мігранти — громадяни Російської Федерації, жителі республік Північного Кавказу [137].

Путін цієї проблеми впритул не бачить. Для нього Росія — благословенна земля, де «за століття не зник жоден, навіть найменший етнос». Більше того, виявляється, «всі вони зберегли не тільки свою внутрішню самостійність і культурну ідентичність, а й свій історичний простір». І так зберегли, що навіть сам Путін, з його мережею інформування, «з цікавістю дізнався (не знав навіть), за радянських часів так уважно до цього ставилися, майже кожен маленький народ мав своє друковане видання, підтримувалися мови, підтримувалася національна література». Якщо Путін про це дізнався тільки тепер, то де вже про це було знати пересічній людині?..

А дізнавшись про це, президент Росії висловився, що гоже було б повернутися до цієї практики і в наш час. Радянський досвід постійно розбухує свідомість Путіна, оскільки відродження імперської Росії в межах СРСР — його програма-мінімум. А це, мабуть, пов'язано з ліквідацією України як держави й українців як нації. Ось тоді можна буде створювати «міні-резервації» для малих народів, які демонструватимуть «квітуху складність», де російська держава-цивілізація була б «скріплена російським народом, російською мовою, російською

культурою, Російською православною церквою та іншими традиційними релігіями Росії» [29].

За цими словами у кращому разі — двоїста мораль, в гіршому — брехня і наклеп. Наприклад, на Валдайському форумі прозвучало, що «суверенітет, самостійність, цілісність Росії — безумовні. Це ті червоні лінії, за які не можна нікому заходити». Немає сумніву, це положення — імператив, коли стосується територіальної цілісності Росії. А як щодо суміжних з Росією держав? Практика показує, що у реальній етнонаціональній політиці одні критерії та оцінки щодо Росії, і зовсім інші виставляються, коли заходить, наприклад, про Україну. Взяти хоча б організовані агентурою Москви референдуми, що стимулювали в Криму і на сході України спалахи російського великодержавного шовінізму і сепаратизму. Виходить, що процеси, піддані осуду в Росії, вона активно культивує щодо України. Коли, наприклад, справа стосується «знищення генетичного коду» українців чи кримських татар, це російська пропаганда трактує як відновлення історичної справедливості. І ці штампони вона успішно вмонтовує у свідомість широких мас.

Громадська думка росіян ні в гріш не ставить національну самобутність інших народів, їхнє право на суверенний вибір своєї прийдешньої долі. Наприклад, як показало соціологічне опитування «Левада-Центру» 21—24 березня 2014 року, російське населення загалом одностайне щодо можливості приєднання Росією територій колишніх республік СРСР, де проживають росіяни. У 58 % респондентів переважувало переконання, що «Росія має на це право, вона повинна захищати своїх». Навіть респонденти (28 %), які сумнівалися в правочинності Росії порушувати суверенітет інших держав, приєдналися до думки, що «взагалі-то Росія не має на це права, але в разі приєднання Криму Росія поводить себе гідно і законно, відповідно до норм міжнародного права». Національну гідність великоросів хіба що спробували врятувати ті 4 % респондентів, які вважали, що «Росія не має на це жодного права, дії Росії міжнародним співтовариством не можуть не розглядатися як анексія чужої території і воєнна інтервенція проти суверенної держави». Вагалися з відповіддю 10 % опитаних [173].

Звичайно, можна стверджувати, що громадська думка одного дня може бути однією, а наступного — протилежною. А закон необхідно виконувати за будь-яких умов. Так от, з 9 травня 2014 року в Росії почало діяти доповнення до Кримінального кодексу, в якому передбачено перебування до п'яти років за ґратами лише за висловлювання про відокремлення від РФ будь-яких територій. Де вже тут ставити питан-

ня про референдум? Враховуючи, що Путін підписав договір про приєднання Криму, то навіть розмови росіян про сумнівність dokonаної анексії півострова потрапляють під дію цього закону. Згідно зі статтею 280.1 «Публічні заклики до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації» заклики до екстремізму караються або штрафом до 300 тис. рублів, або примусовими роботами на строк до 300 годин, або позбавленням волі до трьох років. Якщо ж подібні заклики будуть розміщені в ЗМІ або в Інтернеті — примусовими роботами на строк до 480 годин або позбавленням волі на строк до п'яти років [58].

Таким виявився «холодний душ» репресивних законів після того, як на Валдайському форумі Путін проголосив новий курс у внутрішній і зовнішній політиці Росії. На думку Л. Шевцової, Валдай надав Путіну шанс відчувати свій зоряний час. Настав момент, коли Кремль вирішив, що пора пред'явити світові доктрину, покликану обґрунтувати новий політичний режим, що сформувався в Росії в ХХІ ст., а заодно і міжнародні претензії Кремля. Для цього була спеціально підібрана аудиторія — зішли зі сцени зарубіжні політики, підгодовувані владою зарубіжні та російські експерти, кілька приголublених владою декоративних опозиціонерів, а також зграйка найрізноманітніших експертів.

Л. Шевцова побачила, що Валдайська доктрина Путіна «створює враження збірної солянки, в яку кухар кинув непослдувані інгредієнти: советизм, націоналізм, імперіалізм, православний фундаменталізм. Цю суміш важко назвати “ідеологією”, однак її ідея, озвучена Путіним, не викликає сумніву. Сутність “Валдайської доктрини” Путіна — не тільки відторгнення, а й стримування Заходу як сукупності ліберально-демократичних норм всередині Росії і поза Росією — як західних зовнішньополітичних інтересів... Путін відкидає Захід як систему, як спосіб мислення, як спосіб життя. Ідею про “унікальність” російської цивілізації Путін промовив ще в ході своєї президентської кампанії. Тепер же він уточнює, що є його метою. Ця мета — “держава-цивілізація”, яка будується на традиційних цінностях, “скріплених” передусім православною церквою. У чому стрижень цієї “держави-цивілізації”, очевидно — в самодержавстві» [209]. Таким є опозиційний погляд.

На думку лояльних до Путіна людей, виступ на Валдаї був одним із найважливіших у його житті. Промову Путіна сприйнято як ідеологічну, присвячену стратегії і цінностям, які утворюють основу розвитку Росії. Для російської влади було дуже важливо, що йшлося вже не про утилітарні й вторинні концепції на кшталт «суверенної демократії»,

а про пошук об'єднувальних принципів, ідей і цілей, без яких існування нації втрачає сенс. Особливо коли йдеться про Росію, яка завжди була цивілізацією ідеологічною.

Валдайська промова Путіна по-своєму підсумовувала зміст серії передвиборних статей і тез, виголошених на зустрічах із представниками громадськості. Серед них свого часу привертала увагу промова в Краснодарі, виголошена в 2012 р. У ній було озвучено важливе, як показала подальша інтервенція в Україну, положення про роль пропаганди в завоюванні світового простору. Зокрема, пропаганду було потрактовано як: спробу «впливати на світогляд цілих народів, прагнення підпорядкувати їх своїй волі, нав'язати свою систему цінностей і понять — це абсолютна реальність, так само як боротьба за мінеральні ресурси, з якою стикаються багато країн, у тому числі і наша країна» [26].

Сім років перед тим у Мюнхені Путін виступав у ролі викривача американського диктату, який нав'язує свою волю всьому світу. Але на Валдайському форумі ставки були вищі: Путін виступив «як критик всієї сучасної моделі розвитку західної цивілізації, політик, який вказує на очевидні проблеми і загрози, які влада Заходу не хоче або не може вирішити». Як зазначали експерти, Путін повторював цю думку в різних варіаціях — в спокійній, і в різкій формі, прагнучи довести до відома співрозмовників, що «у Європи немає майбутнього без Росії». При цьому слухачі мали усвідомити, що Росію не слід сприймати поодинокі, а тільки в тісній інтеграції з сусідами, що є «абсолютним пріоритетом» російської зовнішньої політики. Щодо України, то присутнім довели до відома, що росіяни й українці, — за великим рахунком, — один народ, частина «великого російського світу, російсько-українського». Євразійський союз Путін представив як проект збереження ідентичності народів і єдино вірний шанс для всього пострадянського простору стати самостійним центром глобального розвитку, а не периферією для Європи чи Азії.

Для одних ця аргументація здалася переконливою, а для інших — вельми сумнівною. Наприклад, провідний експерт з питань Росії, Євразії та енергетичної політики фонду «Спадщина» (США) А. Коен на сайті *Forbs.ru* зазначив, що «Володимир Путін намагається сформулювати нові цінності для Росії, але поки це звучить непереконливо». Промова Путіна «стала ще однією спробою сформулювати ідеологію пострадянської Росії. При цьому Путін декларує, що “зверху” національну ідею не спустиш і чітко формулює ліміти тієї самої ідеї. Звичайно,

вона докорінно відрізняється від сусловської мертвечини, але звучить скоріше як ідеологія Загальноросійського народного фронту, а не складного російського політичного «міра» другого десятиліття XXI століття». Своїми ідейними попередниками В. Путін обрав О. Солженіцина і К. Леонтьєва, відомих в Росії «охоронців», але аж ніяк не П. Чаадаєва чи М. Бердяєва. Із цих підстав Валдайський клуб на своєму ювілейному засіданні засвідчив існуючі в Росії обмеження, які заважають пошуку ідентичності й адаптації країни до зовнішнього світу, розвитку її зовнішньої політики. А заклики до дискусії так і не привели до відкриття нових перспектив [91].

Озвучена на форумі ідея про те, що Росії тепер ніхто у воєнно-стратегічному аспекті не загрожує, якось опинилася поза увагою. А вельми актуальна ідея, що головна боротьба має відбуватися за молодь, її освіту і конкурентоспроможність, була лише позначена. Через те, зазначав С. Караганов, «ми поки боремося проти геїв, з одного боку, боремося проти Америки, з іншого боку», а в цей же час американцям «настільки не до нас, оскільки у них і своїх проблем багато». Насправді головне для росіян — «просто зрозуміти, що нам робити» [119].

Навіть для багатьох прихильників Путіна обрана ним ідеологія все ще далека від досконалості, і не в останню чергу тому, що ідеологію не можна вибудувати шляхом поєднання пазлів «духовність, православ'я, народність» тощо. Для створення ідеології передусім потрібен цільовий проект, навколо якого і може вона сформуватися. Коли Путін на Валдайському форумі заявив, що «Росія — це не проект. Росія — це доля», все це набуло якогось фатального відтінку.

2.5. ГРИМАСИ ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО МИСЛЕННЯ

Після озвучення президентом РФ В. Путіним основних ідей доктрини настав час ці ідеї пропагувати і впроваджувати в життя. А тут ще приспіла агресія Росії проти України, що спонукало багатьох політичних і громадських діячів або «зберегти обличчя», або солідаризуватися з імперським курсом.

Усі чиновники Росії догідливо стали «струнко». Неприхований подив викликає позиція лауреата Нобелівської премії миру М. Горбачова, який позиціонує себе на 50 % росіянином, а на 50 % українцем: його турбує не факт агресії Росії проти України, а те, що «українська криза спровокувала серйозне і небезпечне погіршення відносин між

Росією і Заходом. Президент США Обама заявив, що Росію необхідно ізолювати, він та інші керівники Заходу відмовилися від переговорів з російським президентом в рамках "Вісімки". Запроваджені економічні санкції проти Росії, різко скорочено співпрацю в багатьох областях, приймаються рішення щодо посилення військової присутності НАТО в сусідніх з Росією країнах. Все це нагадує про роки холодної війни. Ми чуємо твердження про те, що холодна війна відновилася, а деякі вважають, що вона і не закінчувалася» [42].

Обходячи питання, хто в цій ситуації є агресором, а хто жертвою агресії, М. Горбачов вважає, що постраждалою стороною стала знехтувана «Вісімкою» Росія, на яку, мовляв, невідомо за що накладені економічні санкції. У розмірковуваннях Горбачова стерта межа між агресором і жертвою агресії: «Треба визнати, що відноси́нам між Росією та Україною завдано величезної шкоди. Не можна допустити, щоб це перетворилося на взаємне відчуження наших народів. Тут величезна відповідальність лягає на лідерів — президентів В. Путіна і П. Порошенка. Вони повинні показати приклад. Треба знизити загострення пристрастей. Хто правий, хто винен — розберемося потім. Зараз головне — налагодити діалог з конкретних питань. Нормалізувати життя в районах, постраждалих найбільше, залишивши поки осторонь проблеми статусу і т. д. Тут і Україна, і Росія, і Захід могли б допомогти — і окремо, і спільно» [41].

Із цього виходить, що Україна має забути про статус Криму як своєї складової частини, не звертати увагу на те, що Росія в ролі агресора дестабілізувала обстановку в районі Донбасу, що російською зброєю цілеспрямовано знищуються промислові підприємства, інфраструктура міст і сіл.

Більше того, М. Горбачов відшукує «ворогів внутрішніх» в середовищі російської ліберальної інтелігенції: «Наші народи все-таки, я думаю, не посваряться. Ми занадто близькі в усіх відношеннях. Непереборних проблем і відмінностей між нами немає. Але багато що залежатиме від інтелігенції та ЗМІ. Якщо вони будуть працювати на роз'єднання, затівати і посилювати сварки і конфлікти — бути біди. Приклади нам відомі. І тому я закликаю інтелігенцію поводитися відповідально» [41]. Дорікнувши інтелігенції, Горбачов стає на захист найближчого оточення Путіна від санкцій Заходу: мовляв «не треба виходити з логіки взаємних звинувачень і санкцій. По-моєму, Росія такий крок вже зробила, відмовившись від контрзаходів після останнього раунду західних санкцій. Слово за партнерами. Думаю, їм треба, насамперед, відмовитися від так званих персональних санкцій. Як вести

діалог, якщо ви “караєте” людей, які приймають рішення, що впливають на політику? Треба розмовляти один з одним» [41]. Міркування про недоцільність карати людей, «які приймають рішення», Горбачов розцінює як повернення до постулатів нового мислення, яке він запропонував світові в момент максимального загострення відносин між Сходом і Заходом.

Визнав за необхідне висловити свою стурбованість ситуацією навколо України і колишній міністр закордонних справ РФ (1996—1998), прем’єр-міністр РФ (1998—1999) Є. Примаков. Можна без застережень прийняти його тезу, що криза навколо України є «подією номер один за своїм впливом на розвиток міждержавних відносин в сьогодишньому світі». Її, на думку Примакова, слід розглядати як наслідок світової змови Заходу проти Росії «з метою впровадження однополярного світоустрою». З боку США є «прагнення витіснити Росію зі світової політики», завдання «заглушити відцентрові тенденції проамериканських сил в Києві», «встановити воєнний контроль США над Чорним морем», щоб ущемити «життєві інтереси Росії» та «зробити Туреччину більш піддатливою у відносинах зі Сполученими Штатами».

Вершина конспірології Є. Примакова — судження про те, що саме Америка була закулісним ініціатором захоплення Росією півострова Крим і вторгнення в інші східні області України. «Судячи з позиції Вашингтона, ставка робилася на втягування російських Збройних сил на Південний Схід України. У такому разі Європа з урахуванням настроїв її громадськості на довгі десятиліття залишалася б в орбіті політики США» [159]. І Росія як інтервент, і Україна як жертва агресії, виявляється, є об’єктами обману з боку США, внаслідок чого сталося «втягування російських Збройних сил на Південний Схід України».

Виступи Горбачова і Примакова послужили своєрідною мобілізацією пропагандистського активу Росії на захист нетлінних цінностей оновленої ідеології «путінізму». Пропагандистська президентська рать взялася за справу. Її стараннями процес української кризи і пропонувані методи її розв’язання в російському інформаційному просторі почали викладати з нальотом лукавості, державно-бюрократичного егоїзму, грубої засмальцьованої пропаганди і моральної дволиконості.

Уже на другий день після ратифікації угоди про асоціацію України з Євросоюзом з’явилася стаття С. Караганова «Причина цього конфлікту — помилка Заходу, тому росіяни не здадуться» [77]. За його розумінням, «бійка за Україну» між Росією і Заходом зовсім не означає, що «йдеться про боротьбу за Україну. Для росіян це щось більш значуще —

а саме боротьба за те, щоб зупинити спроби включити території, які в Росії вважають життєво важливими для виживання країни, в чужу сферу контролю». Виходить, що територія України нібито одвічно не представляє ніякого інтересу — вона значуща лише як сфера російського впливу і контролю. Вирішальне слово, звичайно, за Росією. Так було завжди, і так буде надалі. Хіба що в «лихі 1990-ті», гріх «споживацьких задовольень» на якийсь час вразив російську еліту, відволік її від імперських самонастанов. Порятунку Росії прийшов від її національного лідера: «Президент Володимир Путін засвоїв уроки історії і не поділяє щодо Заходу жодних ілюзій. Російські громадяни, на відміну від розчарованих радянських людей, яким завжди було недалеко до голоду, знають, за що вони готові боротися. Наша країна знаходить за раз своє місце у світі».

Це «місце у світі» буде визначатися не валовим внутрішнім продуктом на душу населення, не наповнюваністю споживчого кошика і не рівнем демократії і самореалізації особистості. Пріоритет — в іншому: «Порівняйте радянські збройні сили, незграбні і дорогі, з рухомими і гнучкими збройними силами сучасної Росії». До цього слід додати відповідну зовнішньополітичну пропаганду, розраховану на Європу, що впала в гріх, відмовившись «від християнства і традиційних норм». Тому російська пропаганда, вважає Караганов, повинна дати всім зрозуміти, «що західні уряди перетворили на потенційного ворога тих [Росію], хто прагнув стати їхнім союзником. Росія не відступить. Для нашої країни це стало питанням життя чи смерті».

У вельми рішучій формі давши зрозуміти, що територію України Росія Заходу не віддасть, Караганов закінчує статтю вже зовсім загадково: «При цьому нам не слід накликати на український народ жахи війни. Робити це — означає відректися від ще однієї європейської цінності — від розуму». Очевидно, ці слова слід розуміти так: мовляв, України не віддамо, а навпаки — і нагодуємо, і обігріємо. Для цього, очевидно, надсилають колони вантажівок з гуманітарною допомогою. Ну чим не данайці, що приносять дари? Після всіх жахів, які довелося пережити українському народові. Після руйнувань. Після масових жертв. Невже в Росії повністю відсутній тверезий аналіз всього, що відбувається?

Для прояснення ситуації є сенс відійти від публіцистики Караганова й звернутися до російської академічної науки, в якій присутня сильна школа «реальної політики». Один з її представників академік РАН О. Арбатов так формулює сутність проблеми: «Україна стала предметом прямого політичного та ідеологічного протистояння Росії і За-

ходу, яке спричинило виключення Росії з “Великої вісімки” та інших престижних форумів, економічні санкції і згортання багатьох каналів співпраці різного характеру. За гостротою ця криза безпрецедентна не тільки після закінчення холодної війни, а, мабуть, з кінця 1970-х років, коли радянські війська увійшли до Афганістану. Наслідки цієї кризи можуть мати більш довготривалий характер». Мова про те, що «розрив цієї країни [України] на частини знову розколе всю Європу» [10].

Навряд чи що-небудь можна заперечити з приводу висновків Арбатова. Судячи з усього, розкол України, якщо дійде до нього, означатиме такий же поворотний момент в історії холодної війни, як і зведення Берлінської стіни. На ці сумні думки наводить і той факт, що від побудови стіни (13 серпня 1961 року) до її краху (9 листопада 1989 року) пройшло майже три десятки років, а це навіть більше, ніж термін дорослішання нового покоління. Цей новий розкол Європи, що пройшов нині через територію України, очевидно триватиме доти, доки в Росії існуватиме авторитарний режим. А про те, що він вже реально існує, можна судити з аналітичного дослідження МЗС Німеччини. У ньому значиться: Держдума РФ «танцює під дудку Путіна», а російські правоохоронні органи приймають рішення, які влаштовують Кремль. Проблема посилюється тим, наголошується в дослідженні, що переважна частина російського середнього класу та еліт сприймає ці порядки в країні, оскільки вони «отримують економічну вигоду від існуючої системи або залежать від неї», а чиновництво повністю влаштовує корупція, яка є частиною російської системи [70].

Критично мислячі люди в російському суспільстві є, і приклад тому — хоча б багатотисячний «Марш миру» в Москві 21 вересня 2014 року із закликами припинити війну Росії проти України. Академік РАН Ю. Рижов, підписав у вересні 2014 року заяву з вимогою «припинити агресивну авантюру: вивести з території України російські війська і припинити пропагандистську, матеріальну і військову підтримку сепаратистів на Південному Сході України». Маючи досвід Надзвичайного і Повноважного посла РФ у Франції (1991—1998), Ю. Рижов вважає, що реальної надії на закінчення війни при Путіні практично немає. На його думку, можливе лише зменшення втрат і перетворення ситуації на «в'язку». За його розумінням, глава російської держави «посварив нас з усім світом», «оголошує, що у нас немає партнерів, а всі вороги, кругом вороги», навіть усередині країни «є внутрішні вороги, паразити і шпигуни» [172].

Судячи з усього, швидкої демократизації Росії не варто очікувати. Україні доведеться адаптуватися до клімату «нового спалаху заледеніння»,

періоду холодної війни, який триватиме невідомо скільки. На думку М. Ходорковського, існуючий політичний режим у Росії може зберегтися ще 20 років, хоча «є надія, що Путін здійснить якусь помилку, тому що всі авторитарні режими зазнають краху внаслідок помилок». Тоді терміни падіння режиму можуть варіюватися: «Я — песиміст. Між двома роками — якщо зробить помилки — і двадцятьма» [57].

Тим часом українське населення, судячи з усього, як піддавалося, так і буде піддаватися масованому пропагандистському впливу. Цей вплив уже триває досить довго, а належної контрпропагандистської роботи немає. В Україні досі відсутня робота із громадянського виховання підростаючого покоління. Усі інформаційні канали віддані на відкуп фінансово-промисловим ділкам, які здебільшого розглядають ЗМІ як бізнес-проекти. Державний апарат України, особливо в останнє десятиліття перед агресією Росії, самоусунувся від розроблення національної ідеї і послідовного патріотичного виховання.

Тому в інформаційному просторі України буйно відтворюються потрібні для Росії погляди на сучасний світоустрій, місце і роль у ньому України та Росії. Полягають ці погляди в тому, що нібито через механізм Угоди про асоціацію з Євросоюзом (ЄС) Захід спробував «відірвати Україну від Росії» та інтеграційних структур СНД, підпорядкувати Україну своїм фінансово-економічним стандартам, зруйнувати найбільший після російського пострадянський науково-технічний і промисловий потенціал. І все це робиться для того, щоб прийняти Україну в НАТО, розмістити поблизу кордонів з Росією американський флот і бази ПРО.

Пропагандистський акцент зосереджений на думці, що Росія все це бачила, а Україна перебувала в невіданні. Тому ця ситуація не могла не викликати стурбованості Росії: «Кремль відкрив очі президенту Віктору Януковичу на цю небезпеку, запропонував братську економічну допомогу, і той скасував (або відклав) підписання угоди з ЄС. Але українські антипатріотичні сили, націоналісти і фашисти за прямого підбурювання і допомоги Заходу організували Євромайдан і повалили Януковича, здійснивши антиконституційний переворот і силове захоплення влади в Києві». Такою, за свідченням Арбатова, була базисна модель інтерпретації українських подій в Росії [10].

Ця модель не зазнала значущих змін і з початком переговорних процесів з врегулювання кризи у вересні 2014 року. Росія намагається «зберегти обличчя» нібито миротворця. Про це свідчить трактування подій в Україні керівником адміністрації президента Росії С. Івано-

вим: «Хотів би нагадати, з чого все почалося. З того, що пан Янукович запропонував відкласти підписання угоди про асоціацію України з Євросоюзом. Підкреслюю: не відмовився від підписання, а запропонував не поспішати. Оскільки в останній момент — як кажуть, краще пізно, ніж ніколи — зрозумів, що підписання цієї угоди завдасть дуже серйозної шкоди економіці країни, покладе її на лопатки. У результаті почався майдан, підтриманий західними країнами. І як наслідок — події на південному сході України, які переросли у війну, по суті своїй громадянську, каральну, внаслідок якої загинули тисячі людей. У цьому ланцюзі подій — вбивство своїх на майдані, Крим, злочини в Одесі, збитий “Боїнг”, триваючий до недавнього часу обстріл прямою наводкою українських міст, гуманітарна катастрофа. А тепер — сьогоднішній день... Імплементация угоди про асоціацію України з ЄС відкладається на один рік. У мене до вас риторичне запитання: за що боролися?» [67].

У цьому лукавому ланцюжку подій порушено принцип: «після того, зовсім не означає, що з причини того». Причиною Майдану було неприйняття українським народом кримінального режиму Януковича, а непідписання Угоди — лише безпосереднім приводом. Події на південному сході України не могли перерости у війну без масованої поставки з Росії важких озброєнь, у т. ч. установок залпового вогню, та наявності особового складу для обслуговування техніки масового ураження, що доведено міжнародними експертами. Військові дії, спрямовані на захист територіальної цілісності України і непорушності її кордонів, не можуть бути кваліфіковані як каральні. А вибудований ланцюжок подій — «вбивство своїх на майдані, Крим, злочини в Одесі, збитий “Боїнг”, обстріл прямою наводкою українських міст, гуманітарна катастрофа» — межа лицемірства. Достатньо взяти до уваги відеокадри застосування важкої артилерії з російської території, висновки міжнародної комісії щодо збитого російською ракетою «Боїнга».

Прийняту на державному рівні модель у Росії пропагандистська машина тиражувала, вкладаючи у вуха на повну силу. Оскільки, мовляв, до влади в Україні прийшли «націоналісти» і «фашисти», то українська армія і діє як «агресор» проти опозиційно налаштованих громадян південно-східних областей України (передусім — російськомовних), які вирішили шляхом референдуму реалізувати своє право на самовизначення і возз'єднання з історичною батьківщиною — Росією. Ніхто з пропагандистів і не згадує про те, що в Росії подібні референдуми недопустимі, що за сепаратизм і заклики до відокремлення в Росії передбачено тривалі терміни ув'язнення. Що принцип територіальної цілісності

Росії президент Путін називає «червоною ризикою», за яку він нікому не дозволить заступати, а для тих, хто зважиться на це, чекає кримінальне переслідування. Усе, про що в Росії не дозволено навіть подумати, культивується і нав'язується регіонам України як найбільше соціальне благо і торжество історичної справедливості.

Одночасно Росія намагається виставити себе як сторону, взагалі не причетну до сепаратизму на південному сході України. Більш того, вона невинно постраждала від санкцій з боку Заходу. Раз уже так сталося, нехай, мовляв, Захід тепер і розрулює ситуацію: «Росія не здатна припинити народне повстання в двох областях, і тому будь-які нові санкції з боку Заходу просто б'ють мимо цілі. А от США та їх союзники можуть і повинні чинити тиск на Київ, щоб той припинив операцію і шляхом переговорів врегулював відносини між Центром і регіонами на основі федералізації або інших принципів» [10].

У цій пропагандистській моделі Україна фігурує далеко не на першому плані. Головний ворог — США та інші члени НАТО, стурбовані тим, як не дозволити Росії «піднятися з колін» і перешкодити розвитку її рівноправних економічних відносин з Євросоюзом. А Захід, як з'ясувалося, ставить своїм завданням утримати однополярний світ під орудою Вашингтона, утвердити своє право на зміну неугодних режимів військовою силою або шляхом організації кольорових революцій; на нав'язування іншим народам західних цінностей, політичних норм і культурних стандартів. Цю точку зору методично транслиують російському обивателеві, а також експортують в Україну.

Треба віддати належне О. Арбатову — у своєму аналізі він дистанціюється від імперської пропаганди, ставши на позицію, що переважає в європейських країнах і в США. Ця точка зору полягає у визнанні того, що український народ скинув корумпований режим Януковича, який під тиском Москви відмовився від угоди про асоціацію з Євросоюзом. Цим актом українці підтвердили свій вибір на користь демократичного європейського шляху розвитку. Користуючись можливістю покарати знесилену кримінальним режимом Україну, Росія приєднала Крим, порушивши тим самим територіальну цілісність України в межах, визнаних ООН і закріплених Будапештським меморандумом 1994 р. і Великим договором з Росією від 1997 р. Унаслідок цього, світ став свідком безпрецедентного випадку: вперше після 1945 р. в Європі одна держава відняла частину території в іншій. З використанням частин спецназу, зброї і «добровольців» Москва інспірувала збройний сепаратистський рух у південно-східних областях України, провокуючи укра-

їнську армію на відповідні удари, що спричинило жертви і серед мирного населення.

На Заході вважають, що цим справа може не скінчитися, стверджує О. Арбатов. Якщо Росія не зможе утримати знесилену Україну під своїм контролем, то з російського боку можлива і подальша територіальна експансія. Йдеться про відродження імперії шляхом захоплення Південної Осетії, Абхазії, українських південних і східних областей, потім і молдовського Придністров'я, а при нагоді — Північного Казахстану та російськомовної частини Балтії. Реальні соціально-політичні процеси в Росії, заклики до реваншу за пережите Росією приниження в 1990-ті роки, визнання протистояння із Заходом за єдино правильну політику, а територіальної експансії як природного способу існування Російської імперії дають привід для зростаючого занепокоєння з боку Заходу і пострадянських сусідів Росії. Отже, у світі об'єктивно назріває проблема винесення на порядок денний питання щодо відродження з боку НАТО політики стримування та ізоляції Росії, яка, як вважають на Заході, свого часу успішно спрацювала проти СРСР.

В описуванні цієї позиції Заходу О. Арбатов не відступає від істини. Однак було б наївно розраховувати, що він раптом стане на бік Заходу і засудить позицію Росії. Спираючись на традиційну академічну модель «реальної політики», освячену іменами таких патріархів науки, як Г. Моргентгау і Г. Кіссінджер, О. Арбатов обирає позицію «над сутичкою». Скромно і невибагливо він нагадує, що в політичному аналізі слід забути всілякі «високі принципи», а подивитися на світ з погляду 1) національних інтересів, 2) геополітики та 3) балансу сил провідних держав світу. При цьому не слід забувати про те, що представники «реальної політики» дуже цинічно розглядають всілякі міжнародно-правові норми, моральні принципи, а тим більше апеляції до сподівань народів й історичних аргументів. Усе перераховане з погляду «реальної політики» є всього лише інструментами, які вільно можна змінювати для досягнення поставленої мети. Вигідно Росії — і вона на перше місце ставить принцип територіальної цілісності і невтручання у свої внутрішні справи. Хоче Росія підірвати єдність України — «на перший план ставляться права національних меншин на самовизначення і можливість гуманітарних інтервенцій для захисту прав людини, етнічних і конфесійних спільнот» [10].

Нинішнє протистояння в світі, вважає Арбатов, не слід пов'язувати з якимись ідеологічними «ізмами», краще відкрито заявити, що наріжним каменем є великодержавні інтереси Росії. Тоді все стає на свої місця: і відродження героїчного пафосу імперіалізму, і позитивний сенс

концепції ядерного стримування (а негативний — ядерне роззброєння), і оспівування політики нарощування озброєнь та демонстрації воєнної сили, і виправдання пошуку військових баз за кордоном, і прославляння суперництва в торгівлі зброєю.

Під кутом зору «реальної політики», зазначає О. Арбатов, «конфлікт Росії і Заходу навколо України був об'єктивно неминучий». Так уже, мовляв, повелося в цьому світі, що колишні метрополії завжди керувалися принципом «поділяй і володарюй», а новоутворені держави вступали в боротьбу за імперську спадщину. А Захід не завжди послідовний у своїй політиці: наприкінці 1980-х і впродовж 1990-х років він був «зайнятий освоєнням радянської спадщини в Центральній і Східній Європі шляхом договірно-правового об'єднання Німеччини, мирного розширення НАТО і Євросоюзу, силового розчленування Югославії та Сербії. Тим часом Росія як правонаступниця СРСР гасила численні конфлікти на пострадянському просторі, в т. ч. власну територію. Країни НАТО не хотіли залучатися в кривавий безлад, а Росія була дезорганізована, економічно залежна і йшла у фарватері міжнародного курсу США. Ніяких формальних чи негласних домовленостей, режимів і механізмів підтримки стабільності на пострадянському просторі не було створено, за винятком декількох миротворчих і переговорних місій» [10].

Тому, стверджує О. Арбатов, пущені на самоплив світові та регіональні проблеми невдовзі нагадали про себе загостренням суперечностей між Росією і Заходом. Більше того — з погляду «реальної політики» для цього виникли цілком об'єктивні і навіть звичні для міжнародної політики причини та передумови. У першому десятилітті XXI ст. змінилося співвідношення сил у світі. Консолідована Путіним Росія набула стійкого економічного зростання (переважно за рахунок безпрецедентного зльоту цін на вуглеводні), а за ним прийшла і відносна соціально-політична стабільність. Москва отримала вільні капітали для інвестицій, розрахувалася з величезним зовнішнім боргом, різко (вчетверо за 2001—2008 рр.) збільшила фінансування національної оборони. А в цей же час відносно ослабли міжнародні позиції США, Євросоюзу і Японії. Це спричинено провалами у зовнішній політиці адміністрації Дж. Буша (особливо в Іраку і Афганістані, а також щодо Ірану і Північної Кореї), і світовою кризою, спровокованою багато в чому безвідповідальною фінансово-економічною політикою США.

Усе це позначилося на зміні співвідношення сил у світі, насамперед проявилось у посиленні дипломатичної активності Москви у вирішенні регіональних криз, у протидії США у військово-технічній сфері. Але

найголовніше, зазначає О. Арбатов, «РФ почала енергійні спроби об'єднання під своїм керівництвом пострадянського простору і витіснення звідти впливу Заходу. Мабуть, в Москві вирішили, що без цього було неможливо стати самостійним центром сили в поліцентричному світі. Адже експортно-сировинна економіка не дозволяла зрівнятися за економічним потенціалом із США, Євросоюзом, Китаєм. А ядерний арсенал хоч гарантував імунітет від великої війни, але поступово девальгувався з поширенням ядерної зброї у світі та розвитком високоточних оборонних і наступальних озброєнь в неядерному оснащенні» [10].

Рано чи пізно ці об'єктивні передумови, вважає О. Арбатов, мали б дати про себе знати. Першим серйозним сигналом Заходу з боку Росії стала промова Путіна у Мюнхені в 2007 р. Росія попередила, що більше не має наміру грати за колишніми правилами, а тому претендує на рівноправні відносини. В іншому разі — Росія піде своїм шляхом.

За однією з версій, Захід ніяк не заявив про свою позицію — мабуть, спрацював комплекс самовпевненості. Так, президент Мюнхенської конференції з безпеки В. Ішінгер, який свого часу був послом у Парижі, Вашингтоні та Лондоні, через деякий час заявив: «Маю зізнатися, що багато хто тоді, можливо, і не зрозумів повністю значення і сенсу тієї промови російського лідера. А вже навесні 2008 року, коли новим президентом Росії став Дмитро Медведєв, всі відразу переключилися на співпрацю і всеосяжну політику “перезавантаження” наших відносин, а не аналіз того, що говорить Путін» [202].

Версія О. Арбатова інша: реакція Заходу на промову Путіна була не байдужою, а передбачувано негативною — якраз до цього моменту НАТО і Євросоюз всерйоз розпочали освоєння пострадянського простору. На зміну невдалій коаліції ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) прийшла концепція «Європейської політики сусідства», що набирала дедалі більшої ваги. Потім настала черга і стратегії «Східного партнерства». Бухарестський саміт НАТО (квітень 2008 року) оголосив, що в альянс «відкриті двері» для Грузії та України. Усе це ставило під загрозу стратегію Москви з формування на пострадянському просторі «сфери привілейованих інтересів».

Реакція Росії на такі події була загрозливо-агресивною. Виступ В. Путіна на закритому засіданні ради Росія—НАТО став сенсацією. Він повідомив, що Москва сприймає наближення НАТО до російських кордонів як реальну загрозу інтересам держави і пообіцяв адекватні заходи у відповідь. Президент РФ натякнув: якщо НАТО надасть план дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО Грузії, то Росія визнає Абхазію і Південну Осетію,

спираючись на косовський прецедент, і тим самим створить буферну зону між силами НАТО і своїми громадянами.

За словами джерела, присутнього на засіданні ради Росія—НАТО, про Грузію російський президент говорив абсолютно спокійно і ніби мимохідь. Коли зайшло про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все ж таки приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України» [164].

Показово те, що відразу прокремлівські політологи й експерти в ефірі російських телеканалів заговорили про те, що вступ України до НАТО загрожує розвалом країни і що саме тому Україна ніколи до НАТО й не вступить. Це означає, що Кремль зорієнтував своїх журналістів, і бухарестський натяк Путіна пішов у російські маси.

Після тимчасового «перезавантаження» відносин США і Росії за президентства Д. Медведєва з новим приходом до президентської влади В. Путіна відчуженість між Росією і Заходом посилилась, а суперництво відновилося з подвоєною силою: «Масові протестні акції в 2012 р. були сприйняті російським правлячим класом як підготовка Заходом кольорової революції, через що зближення з ним підірве політичну систему, що склалася в Росії» [10].

У відповідь на зовнішні і внутрішні виклики російське керівництво спішно скасувало курс «європейського вибору Росії». На зміну йому поставили офіційну доктрину «євразійства», що припускає першочергову інтеграцію Росії в Митному і Євразійському союзах з пострадянськими республіками, насамперед з Білоруссю і Казахстаном. Проголошену Медведєвим концепцію «Партнерство заради модернізації» було відкинуто, а замість неї взято курс на реіндустріалізацію економіки з опорою на оборонно-промисловий комплекс, що отримав держоборонзамовлення на 19 трлн руб. до 2020 р.

2.6. «СОВОК» ЯК СОЦІАЛЬНИЙ АГЕНТ «ПУТІНІЗМУ»

Після тривалого періоду стабілізації суспільного розвитку Росії, зумовленого не в останню чергу підвищенням добробуту населення за рахунок цін на нафту, з 2011 р. в країні почалася активізація протестно-

го руху. Спочатку були багаторазові політичні виступи громадян Росії після виборів до Державної Думи VI скликання 4 грудня 2011 року Вони продовжилися під час кампанії з виборів президента Росії та й після них. Учасники протестних акцій заявляли, що вибори супроводжувалися порушеннями законодавства і масовими фальсифікаціями. Тому одне з основних гасел більшості акцій — «За чесні вибори!».

Найрезонанснішими були події 6 травня 2012 року — «Болотна справа». Тоді кілька десятків людей було звинувачено владою у масових заворушеннях й актах насильства на Болотній площі під час акції протесту «Марш мільйонів». У той час громадське розслідування цих подій встановило: 1) 6 травня не було масових заворушень, а були окремі сутички поліції з демонстрантами; 2) зіткнення були спровоковані правоохоронними органами; 3) першопричиною стало порушення владою схеми маршруту, узгодженої заявниками в мерії Москви. Ця справа отримала певний суспільний резонанс. За даними «Левада-Центру», в травні 2013 року про «Болотну справу» серед москвичів наслухалися 30 %, щось чули 56 %, нічого не чули 13 %. У всій Росії наслухалися про неї 25 %, щось чули, але не пам'ятали в чому суть — 45 %, а 30 % взагалі були необізнані [21].

Ці дані свідчили, що провінція Росії налаштована консервативно, вона менш сприйнятлива до проблем модернізації Росії та лібералізації суспільного життя. Водночас провінція Росії заявила про себе як про потенційний резерв охоронної практики можновладців. Щоправда, навряд чи є підстави вбачати якийсь розкол у російському суспільстві: і столицю, і провінцію об'єднує глибоко вкорінена в суспільну свідомість радянська ментальність з її осьовим імперським стрижнем.

Представник російської інтелігенції, поет і радіодраматург І. Померанцев стурбований сьогоденням і майбутнім Росії: «Росія здається хворою країною. Кожна країна час від часу переживає як періоди розквіту і духовного здоров'я, так і занепаду і хвороб. Що відбувається з Росією — пов'язано з традиціями російської історії та психології. У кожного народу є своя тотожність, так би мовити, паспорт. На превеликий жаль, тотожність російської нації прямо пов'язана з імперським мисленням — навіть у двадцять першому столітті, після розпаду Радянського Союзу. Це було звичайним явищем у вісімнадцятому, дев'ятнадцятому століттях як певний ступінь розвитку. Однак у сучасному світі “імперськість” виглядає архаїчно. Проблема Росії в тому, що вона не може знайти ніякої іншої справи, крім як бути імперією, а значить, когось підкорювати, ламати комусь руки і ноги. І доти, доки

Росія не знайде себе в чомусь іншому, вона залишатиметься архаїчною державою» [43].

Проблеми витоків імперської політики Росії цікавлять і аналітиків Заходу. Цілком природно, що з цього питання є різні думки і судження відвертих прихильників великодержавної імперської Росії. Так, американський професор, автор теорії «агресивного реалізму» Джон Міршаймер стверджує, що війна між Росією і Україною нібито на совісті Заходу (розширювали НАТО, підтримували протестувальників на Майдані, вели себе зухвало з Росією тощо). На його думку, у відповідь на ці дії Заходу Путін відреагував «приєднанням Криму, оскільки побоювався перетворення півострова на військово-морську базу НАТО, а також роботою із дестабілізації України з тим, щоб змусити її відмовитися від планів приєднання до євроатлантичних структур. Реакція Путіна — абсолютно передбачувана, мала статися. Зрештою, Захід збиткувався на задньому дворі Росії і погрожував її стратегічним інтересам, які Путін обстоював рішуче і неодноразово. Еліти в США і Європі були приголомшені цим лише тому, що вони більше не здатні на об'єктивний і неупереджений аналіз міжнародної політики... США і європейські лідери помилилися у спробі перетворити Україну на фортецю Заходу на кордоні Росії. Тепер наслідки цих непродуманих дій будуть все чіткіше проступати, і було б ще більшою помилкою не помічати цього» [54].

Навряд чи ця точка зору знайде собі багато прихильників в Україні, яка ніколи не погодиться з оцінкою свого місця в геополітичному розкладі світу як така, що нібито перебуває «на задньому дворі Росії». Феномен Майдану вже засвідчив, що український народ відмовився від сприйняття себе в ролі провінційної периферії будь-яких міжнародних центрів сили. Саме це не спроможні усвідомити прихильники «реальної політики», які мислять імперськими категоріями сили: «Нерідко доводиться чути твердження, що Київ має право сам вирішувати, хто буде його союзником, і росіяни не мають права заважати об'єднанню із Заходом. Це небезпечний спосіб мислення для України, коли йдеться про зовнішньополітичний вибір. Сумна правда полягає в тому, що в політиці великих держав на перший план часто виходить право сили. Абстрактні права, такі як право на самовизначення, виявляються безглуздими, коли могутні країни конфліктують з слабшими державами». Тобто, за Дж. Міршаймером, виходить, що право на історичний вибір свого майбутнього є всього лише «небезпечним способом мислення для України», коли поряд є Росія, що володіє ядерною

зброєю, а «особливо якщо захист цієї держави не входить у життєво важливі пріоритети Заходу» [54].

Представники «реальної політики» не завжди знаходять собі прихильників серед американських політиків і в експертному середовищі США. Наприклад, американський професор Т. Ніколс, ставлячи завдання знайти витоки серійної агресії президента Росії на міжнародній арені, вважає, що академічне мислення школи «реальної політики» стосовно Путіна взагалі себе не виправдовує, як і не пояснює його політику версія про ураження його національного самолюбства, нібито зневажає Заходом. З погляду Т. Ніколса, російський президент аж ніяк не є адептом «реальної політики», «націоналістом Путіна теж не назвеш: він навряд чи взагалі розуміє цю концепцію», а тому «ніякими сухими теоріями реалізму або ущербними історичними аналогіями неможливо виправдати війну Росії з мирним сусідом» [123].

Проблема, на думку Т. Ніколса, полягає в радянській імперській ментальності В. Путіна. У цьому — ключ до розуміння путінських воєн від Грузії до України: «Тобто для розуміння Путіна потрібно усвідомити, ким він насправді є: росіяни називають таких, як він, “совок”, що означає “радянський хлопець”, продукт радянської системи. Подібно до інших представників свого покоління, він з когорти людей, які дорослішали у величезній і потужній багатонаціональній державі початку сімдесятих. Безликі гвинтики, що приводили цю систему в дію, не примітні люди, такі як Путін, що пройшли ідеологічне накачування. Цим людям вселили помилкову віру в те, що найвеличніші дні СРСР ще попереду. У більш зрілі роки ці “совки” почали відчувати занепокоєння і переживати типову кризу середнього віку. Але по досягненні середнього віку багато з цих “совків” також зрозуміли, що прожили життя в державі, заснованій на брехні і такій, що трималася лише на силі» [123].

Подібне розуміння суспільних процесів прийшло в Росію лише через певний час, і далеко не всі усвідомили витоки цих глобальних зрушень. Цьому передували кілька причин. Адже ще в 1975 р., після вигнання з Сайгона, Америка перебувала в безнадійному занепаді. І навпаки — Радянський Союз демонстрував своє безперечне лідерство, найкращившись сучасними озброєннями нового покоління, направляючи своїх «радників» до найодіозніших режимів на земній кулі. Співвідношення сил було на користь СРСР, а велике колесо Історії ніби котилося якщо і не в бік комунізму, то у всякому разі до торжества ідей світової революції. Навіть китайці оспівували великий «вітер зі Сходу», який несе перетворення. І в цей самий час, акцентує увагу Т. Ніколс, в 1975 р. Путіну було всього

23 роки, він починав роботу в КДБ — найелітнішій радянській установі. Вона могла забезпечити йому доступ в усі владні структури, і він смакував передчуттям того часу, коли його співгромадяни будуть боятися його і підлабузнюватися до нього. Однак з'ясувалося, що всього через десять років він став свідком початку кінця радянської імперії, коли такі круті й жорсткі лідери, як Ю. Андропов, впали жертвами старіння і хвороб, а представники молодого і слабого покоління радянських лідерів, такі як М. Горбачов, прийшли їм на зміну і, за словами Ніколса, «здали країну».

Важко уявити собі такий крутий перелом у суспільній свідомості, коли ще в 1975 р. світ, здавалося, належав Москві, а через 10 років ця мрія юності раптом була розтоплана. За оцінкою Т. Ніколса, «такі люди, як Путін, зірок з неба не хапають, але вони хитрі й верткі (радянська система славилася своїм умінням позбавлятися від творчо мислячих людей і нагороджувати дуже розумних людей — це не одне і те ж)». Наприкінці 1980-х років Путін зробив те, чого не змогли зробити менш здібні радянські люди старшого покоління: він перевернувся від знесиленої Радянської держави до нового демократичного руху. Більше того, Путін демонстративно перейшов на позиції націоналізму, став носити хрестик, виставляти напоказ свою заклопотаність становищем російськомовного населення (але тільки щодо тих, хто проживає на території колишніх радянських республік). При цьому він приручив крайні праві націоналістичні угруповання Росії і вписав їх у свою політику неорадянського експансіонізму [123].

Про те, що Путін не відповідає стилю мислення «реальної політики», зазначає Ніколс, свідчить хоча б нехтування ним заповіддю цієї школи: «Не наживай собі зайвих ворогів». Він постійно провокує Америку, яка в особі Барака Обами демонструє, що абсолютно не бажає воювати, але, тим не менш, змушена втягуватися в європейський конфлікт. Путін також наочно демонструє, що «не розуміє тих сил в Україні, які він створює, або якими маніпулює. Він фактично спонукав до життя і оживив український націоналізм, що становить загрозу для Росії, якої можна було б уникнути, якщо залишити в Україні велику кількість російськомовних виборців... Щодо решти Європи, то Путін, звичайно, нагадав своїми діями НАТО, яке мирно дрімало, про те, для чого ця організація існує передусім. Він до краю посилив і в НАТО, і в ЄС позиції традиційного супротивника — Польщі. Якщо це частина генерального плану, то з логікою тут явно не все гаразд» [123].

У багатьох міркуваннях Т. Ніколса присутні логіка і здоровий глузд. Однак неможливо погодитися з ним, що «війна повернулася до Євро-

пи лише через В. Путіна ... злобного радянського функціонера, який хоче повернутися назад у минуле і жити в тій епосі, на зміну якій швидко прийшов новий і кращий світ» [123]. Є підстави думати, що минуле В. Путіну абсолютно ні до чого — влади, якою він володіє, в радянських умовах він не отримав би ніколи. А тим більше не отримав би і доступу до того фінансового капіталу, яким, за повідомленнями ЗМІ, він володіє як один із найбагатших у світі. Так що все і простіше, і складніше. Для утримання влади і капіталу (а це, схоже, і є головний рушійний імпульс його діяльності) Путіну, мабуть, доводиться займатися складною і досить клопіткою роботою зі створення потужної соціальної бази із числа своїх прихильників серед населення Росії. А вербувати їх доводиться із середовища того самого «*homo soveticus*» (у простолюдді — «совка»), які становлять масову, хоча і вельми хитку базу «путінізму» як суспільного явища. І те, що рейтинг Путіна після приєднання Криму досяг 83 %, свідчить, що з цим завданням він впорався досить успішно. Це означає, що ситуація потребує аналізу не так особистих характеристик Путіна, як глибинного аналізу соціальних процесів в Російській Федерації, які забезпечують масову підтримку його великодержавної імперської політики.

У намаганні розпізнати феноменом «*homo soveticus*», звернемося до робіт Л. Гудкова — очолюваний ним «Левада-Центр» від початку розпаду СРСР методично і глибоко досліджує «совок» як суспільне явище. Перед тим варто взяти до уваги, що поняття «радянська людина», на думку Л. Гудкова, — не етнічна характеристика соціуму, сформованого в умовах тоталітаризму, а специфічний соціально-філософський конструкт, теоретична абстракція, що передає сутнісні ознаки цього явища.

Соціологія описує людину «совка» як ієрархічну, з патерналістською свідомістю. Як людину імперську, для якої колективні цінності представлені передусім як великодержавність. Ця людина — лукава, двоєдушна, керується правилами двозначності, оскільки змушена весь час пристосовуватися до репресивної держави, демонструючи лояльність і постійно обманюючи її. Яскравим прикладом того є колгосп, який не буде існувати, якщо колгоспник не крастиме або не використовуватиме колгоспні ресурси для власного присадибного господарства. А це і є умовою виживання людей і колгоспу. Інтереси виживання формують нехитру й водночас лукаву житейську стратегію понижувальної адаптації: люди особливо не розраховують на краще життя, вони переважно бояться втратити те, що мають. Вони не мають довіри ні до інститутів

влади, ні до інших людей. Тому є відлюдниками, вкрай недовірливими. Боятися нового і весь час перебувають у соціальній напрузі [46].

Робота з таким контингентом населення, а ще більшою мірою — селекційна діяльність з його відтворення та примноження вимагають цинізму і володіння технологіями маніпулювання населенням, щоб тримати його свідомість у напруженому стані. Тому консультант Ради національної безпеки і Держдепартаменту США Е. Люттвак серед новітніх російських технологій з інтеграції пострадянського простору вирізняє системне використання пропаганди, у т. ч. «масове вкидання фальшивих історій про звірства іншого боку на телебаченні та в Інтернеті, які повинні були викликати озлоблення населення» [203].

Перші результати застосування таких технологій були отримані в серпні 2008 року — за президентства Д. Медведєва. Це був сплеск «патріотичних» настроїв, викликаних маленькою переможною війною з Грузією, яка супроводжувалася надзвичайно масовою антигрузинською пропагандою. За оцінкою Л. Гудкова, «вже тоді були апробовані ті прийоми провокування насильства, риторика негативної мобілізації та виправдання застосування військової сили Росією для захисту “своїх” (“фашистський режим Саакашвілі”, “геноцид”, змова проти Росії, загроза “розширення НАТО” та ін.), які на повну силу використовують у нинішній війні з Україною» [186].

Агресія проти Грузії лише короткочасно підвищила рейтинг Кремля серед російського населення. Восени того ж року раптово для громадян Росії вибухнула фінансово-економічна криза, і рейтинг російських властей поповз донизу. За даними «Левада-Центру», до 2012 р. в російському суспільстві стало помітним невдоволення Путіним і перспективою його повернення в президентське крісло. На той час понад 60 % росіян говорили, що втомилися чекати поліпшення в економіці, підвищення життєвого рівня, розв’язання проблем у соціальній сфері, і хотіли, щоб до влади прийшов хтось інший з іншою політичною програмою.

Розчарування від підставного президентства Медведєва накладалося на тривогу російського середнього класу, пов’язану з передчуттям повернення Путіна, із чим пов’язували посилення репресивності авторитарного режиму. Протестний рух, приводом для якого стали фальсифікації на виборах (вважається, що їх масштаб був все-таки перебільшений), був вираженням морального неприйняття путінського консерватизму, невиразного розуміння російською громадськістю повільно наростаючої, але неминучої деградації країни. За різними вимірами

«Левада-Центру», 45—47 % респондентів вважали, що Путін не мав би йти на наступні вибори (2018 р.). Це не могло не насторожувати владу. Але, попри посилені грошові вливання в соціальний сектор, рівень підтримки Путіна продовжував знижуватися аж до осені 2013 року, а в грудні 2013 року — січні 2014 готовність підтримати його кандидатуру на наступних виборах коливалися в межах 28—32 %.

Дистанціювання від казенної путінської Росії — проблема не тільки якоїсь частини творчої інтелігенції. Насторожено поставився до повернення Путіна й середній клас. Серед його представників піднялася хвиля емігрантських настроїв — кожен другий освічений та матеріально успішний молодий городянин (у великих містах) став замислюватися про від'їзд із країни. Соціально слабкі групи, передусім жителі бідної й депресивної провінції, пенсіонери, працівники держсектора, сільське населення, були вкрай невдоволені відмовою держави від виконання своїх соціальних зобов'язань. У підсумку рейтинг Путіна (тут важливий тренд, а не окремо взяті цифри) падав аж до грудня 2013 року і зупинився лише перед Новим роком. Тимчасове піднесення рейтингу російської влади почалося з розгортанням пропагандистської кампанії, пов'язаної з Олімпіадою в Сочі. Суттєву роль у цьому відіграли патріотичні заходи, святкові вистави і цілком закономірна ейфорія з приводу перемог. Але це був тимчасовий успіх влади, після якого соціологи очікували чергового зниження рейтингу Кремля.

Переломний тренд масових настроїв у Росії різко намітився з початком київського Майдану, точніше — у зв'язку з російською реакцією на вигнання Януковича. Події на Майдані були сприйняті путінським режимом як смертельна загроза для свого подальшого існування. По-перше, сама ідея інтеграції України в Європейський Союз порушувала весь геополітичний проект Путіна щодо відновлення, хоч і не в повному обсязі, великої держави, але все ж за домінування ролі Росії на пострадянському просторі. Вихід України з цього простору руйнував всю задуману систему. У суспільній свідомості утверджувалася думка, що масові протести проти корумпованих еліт, бюрократичного свавілля можуть мати реальний успіх. І Україна довела це. Росія була змушена оперативно впливати на ситуацію. Тому після масових демонстрацій в Москві 2011—2012 рр. російська влада видала серію законів і підзаконних актів, спрямованих на дискредитацію опозиційних, навіть недержавних організацій, рухів і груп у російському суспільстві.

Жорстокій дискредитації було піддано українські події. Послідовно відбувалося нав'язування думки, що події на Майдані — не народний

рух, а підступи Заходу. У соціології такий механізм називають дискваліфікацією людей, які виступають за правову державу, демократію, новий тип державності в Україні. Цих людей спробували позбавити їхньої значущості, волі та дієздатності в громадській думці. Як результат, їх стали зображувати лише як агентів змови чи провокацій з боку Заходу, що цілковито відповідає радянським міфам про вороже оточення в «обложеної фортеці». Водночас це знімало і питання про правочинність руху і тих сил, які стояли за Майданом.

Спочатку в російській пропаганді було визнано, що Майдан — це повстання проти корумпованого режиму Януковича. А потім було заявлено, що в процесі повстання сталося перехоплення влади ультрарадикальними українськими націоналістами, які вкинули країну в хаос, кризу держави та її подальший розпад. Висунутих Майданом лідерів стали називати «фашистами», «бандерівцями», «нацистами», приклеюючи і ярлик «антисемітів». Щоправда, з приводу «антисемітизму» стався збій, враховуючи значний внесок у справу Майдану єврейської громади України. Тому в хід пішло нове визначення — «жидобандерівці», а через якийсь час — «жидофашисти». І все це трактували як загрозу безпеці росіян в Україні.

Настирлива пропагандистська кампанія підводила до того, що в цій екстраординарній ситуації — розпаду держави, наростання беззаконня і вакууму влади — Росії не залишається нічого іншого, як ввести війська для захисту росіян, тому Рада Федерації прийняла відповідне рішення. Громадськості стали нав'язувати думку, що Росія зовсім не анексує, не захоплює чужі території, а просто повертає свої споконвічні землі, відновлюючи тим самим свою традиційну роль великої держави.

Ця відверто брехлива кампанія була безпрецедентною і за інтенсивністю, і за тотальністю, і що найсуттєвіше — з відключенням усіх альтернативних джерел інформації: було закрито кабельне телебачення, телеканал «Дош», Інтернет-сайти, змінено редакції деяких сайтів та інформаційних джерел. Такі дії відразу позначилися на російській громадській думці: «якщо ще в листопаді—грудні (2013) абсолютна більшість (від 65 %) вважала, що події в Україні — внутрішня справа українців, і туди Росії не слід втручатися, то до кінця січня—лютого (2014), коли набула сили ця пропаганда, ситуація повністю змінилася. Виникло відчуття тривоги, що все це може перерости в якусь велику війну Росії з Україною і навіть у щось більше. Багато людей стали стежити за цими подіями. Якщо спочатку приблизно 25—30 %, то до березня — вже дві третини населення. Шквал інформації не давав

можливості людям думати, що вони розуміються на тому, що відбувається: тільки 43 % відповідали, що більш-менш розуміються, але довіряють засобам масової інформації, наприклад російському телебаченню [46]. Отже, все розуміють так, як трактує телебачення.

Поступово, переходячи від думки «захистити російське населення» до стратегії «відновити історичну справедливість і повернути Росії її споконвічні території», російська пропаганда домоглася фантастичного пробудження імперських почуттів. За оцінкою Л. Гудкова, в інформаційному полі Росії було здійснено вкрай агресивну і тотальну пропагандистську кампанію проти української демократії, що звалила корумпований режим Януковича, підтримуваний Москвою, а також дискредитація прагнень значної частини українського суспільства до інтеграції з Європою. Ця груба пропаганда заговорила мовою війни, мобілізаційної риторики боротьби з «бандерівцями», з «українським фашизмом», різко змінила ставлення росіян до своєї влади: «Влада, яка до того сприймалася як корумпована, егоїстична, некомпетентна, мафіозна, повела себе відповідно до колишніх, ще радянських стандартів брежнєвської «супердержави»: повернула Крим, продемонструвала всьому світу свій своєрідний характер, різко підвищивши тим самим свій символічний статус в очах росіян. Схвалення цих дій радикально посилює підтримку путінського режиму, повернуло йому повноту легітимності. Ефектом пропаганди телебачення стало практично зникнення відмінностей у підтримці влади серед різних соціальних груп» [186].

Те, що переважна частина росіян раптом перетворилася на недругів українського народу, — наслідок масованої пропаганди телевізійних програм на російського споживача. Умонтовані в інформаційні програми пропагандистські кліше мусили знайти «свого» споживача, налаштованого на сприйняття саме такого інформаційного продукту.

Соціологічні дослідження показують: підтримка агресивної політики щодо України зросла серед бюрократії, чиновників, бюджетників, працівників держпідприємств. Підтвердилася закономірність, за якою найшвидше реагують освіченіші групи і залежні від держави категорії працівників, за ними потягнулися й інші. Врешті, анексію Криму підтримало понад 80 % росіян. І це все загрожує небезпечними наслідками: коли російська колективна згода досягає такого рівня, то відмінності між респондентами з різних соціальних страт і категорій стираються настільки, що народ перетворюється на демографічну масу. Тотальний ефект брехливого інформаційного опромінення, зняття відмінностей, відключення альтернативних каналів інформації і дуже

агресивне нав'язування того, що нібито відбувалося: підміна картинки і тексту, розміщення різних фейкових повідомлень, на яких особливо багатий Перший канал російського телебачення. Це означає, що молоді й освічені у своїх оцінках і судженнях нічим не відрізняються від літніх і неосвічених. Таким і є ефект пропаганди: прогноз погоди, футбольний матч професор і двірник сприймають приблизно однаково.

На думку відомого московського медіа-експерта І. Яковенка, телебачення стало одним з найефективніших механізмів з утримання влади, а пропагандистська машина Росії, на його погляд, — загроза, небезпечніша від «Аль-Каїди». Річ у тім, пояснює він, що Путін і його оточення насправді не є тоталітарними ідеологами. У цьому принципова відмінність російського ладу, російського режиму від націонал-соціалістів Німеччини, фашистів Італії і більшовиків Леніна — Сталіна. У класичних тоталітарних режимах завжди спочатку були професійно сконструйовані ідеології й смисли існування, прийнявши які, люди жертвували своїм життям. «Путінізм» поки що такої ідеології не запропонував, і коли один із журналістів запитав Д. Медведева, заради чого він міг б пожертвувати власним життям, той довго думав і відповів: «Заради сім'ї, напевно».

«Путінізм» не містить в собі нічого такого, заради чого можна було б пожертвувати життям. Він може запропонувати лише негативну ідентичність Росії, спрямовану проти кого-небудь — Америки, України, Балтійських держав тощо. І тут, зазначає І. Яковенко, на перше місце виходить медіакратія: «У нашому квазітоталітарному суспільстві відбувається особливий, незвичайний фашизм, незвичайний тоталітаризм. Тут все влаштовано зовсім по-іншому. Не так, як у нацизмі Німеччини, коли все-таки Геббельс і Юліус Штрайхер грали допоміжну роль, а основними були війська СС і Гестапо. Тобто два складники будь-якого тоталітарного режиму — брехня і насильство. Так от у всіх без винятку тоталітарних ідеологіях і режимах ХХ століття насильство відігравало ключову роль, а брехня допомагала. У російському квазітоталітарному режимі все навпаки: брехня є основою, а насильства у нас не так багато. Брехня — основа, і в цьому принципова відмінність» [111].

Так уже сталося, що в поточній ситуації Україна є не тільки об'єктом брехні, а й точкою кристалізації, навколо якої почала формуватися прогресивна громадська думка Росії. На думку І. Яковенка, якщо в інформаційному просторі навколо України буде створено полюс правди, точку кристалізації журналістики, то структура медіаполя може поступово змінитися, а це вплине і на стан суспільної думки загалом. Біль-

ше того, ставлення до України може стати своєрідною точкою тяжіння нормальної російської культури. Йдеться про традиції культури Герцена, Тургенєва, Горького, Буніна, Бродського, які писали свої твори переважно за кордоном, у Європі. Якщо це трапиться в наші дні, російське громадянське суспільство зможе вийти на позитивний образ російської національної ідеї, який так і не був знайдений. «Знаєте, яка в Росії національна ідея? — запитує Яковенко. — Ось усі впродовж дев'яноятих років за дорученням Єльцина шукали національну ідею. Не знайшли. Не там шукали. Її знайшов режисер Балабанов, який в цьому своєму знаменитому, так би мовити, фільмі “Брат-2” її сформулював: “Кирдик Америці. Кирдик твоїй Америці!”. І друга цитата, яка стала поясненням ось цього короткого формулювання російської національної ідеї: “Не брат я тобі, сука черножопі!”. Ось це російська національна ідея сьогодні. Розумієте? Ось це! Нічого іншого! Ось це — основа! Це фундамент! Не “Православ'я, самодержавство, народність”, не “Вперед до перемоги комунізму”, а ось ці чіткі ясні слова, які знаходять сьогодні шлях до сердець десятків мільйонів росіян... Боротьба з “балабанівщиною” на території Росії досить проблематична. Отже, треба створювати певну точку кристалізації російської культури за межами Росії» [111].

За такої ситуації «національну гідність великоросів» рятує хіба що невелика частина населення, яка обурюється, переживаючи сором і моральну пригніченість з приводу політики Росії щодо України. Ці групи зайняті переважно поза державним сектором. У їх складі — люди більш освічені, 40—50 років, які частіше користуються альтернативними джерелами інформації, а тому розуміють наслідки такої агресивної політики. Якесь частина суспільства взагалі дистанціюється від політики: літні люди, домогосподарки, сільські мешканці. Вони перебувають поза актуальними політичними процесами, а тому й не цікавляться всім, що поза межами їх буденних справ.

Л. Гудков дійшов висновку, що «основний ресурс підтримки Путіна — молоді росіяни з провінції, бюрократія і державний сектор» [186]. У своїй основній масі — це населення переважно малих і середніх міст, де збереглася радянська галузева структура, насамперед машинобудування, важка промисловість, що становили ядро військово-промислового комплексу. Сьогодні там, як правило, відсталі технології, неконкурентні підприємства, звідки поступово розбігаються робітники. Усі вони усвідомлюють, що ринкові реформи для них — смерть. Без держзамовлення, без державної підтримки вони не виживуть — це бідне і депресивне середовище. Радянський Союз із його системою зайнятості та

гарантованої зарплати живить їх ідеалізовані уявлення про стабільність за помірного достатку.

За таких обставин і пробивається соціальний попит на «*homo soveticus*» — людину, яка живе від зарплати до зарплати, заздрісно дивиться на те, як багатіє російська злодійкувата бюрократія і дрібніше начальство, а також бачить хороби і «мерседеси», які транслюють на телевізійних екранах. У неї немає шансів на поліпшення життя, і це вона якщо й не розуміє, то підсвідомо відчуває в щоденній буденності. Адже в приватній сфері існування принципово нічого не змінилося, та й немає ніяких перспектив на зміни в майбутньому. І вона змушена жити з відчуттям залежності від сваволі влади, своєї незахищеності і пригніченості обставинами. Для неї брежнєвське правління, коли всі жили скромно, зате «нас боялися і поважали», постає часом розквіту «наддержави». А тому в режимі «путінізму» вона бачить механізм компенсації убогства, хронічної бідності свого приватного життя, шлях подолання своїх комплексів неповноцінності — індивідуальних і національних.

Соціальна база «путінізму» — це консервативна периферія з дуже слабким потенціалом самоорганізації. Для цього контингенту населення характерна неприязнь до носіїв більш високих устремлінь. І це зрозуміло, бо в суспільстві, де немає визнання досягнень, у т. ч. економічного успіху, де гроші дістаються не завдяки здібностям і таланту, а через близькість до розподільника владних повноважень, через корупцію, там успіх економічний, як і ознаки високого споживчого статусу, стають дискваліфікованими. Тоді починає діяти компенсаційний механізм: ідентифікація себе з «великою державою» психологічно звільняє людину від почуття приниженості у повсякденному житті, залежності від свавілля влади, соціальної безпорадності. Причетність до «великої держави» стає зворотним боком слабого Я.

Такі комплекси неповноцінності, що певний час дрімають, стали дуже відчутними внаслідок інтенсивної антиукраїнської пропагандистської кампанії. Звідси і зарозуміло-зневажливе ставлення до України та її населення. Наприклад, у березні 2014 року «Левада-Центр» провів опитування: «Які почуття викликає в Україні приєднання Криму до Росії?». Відповіді були такі: 17 % російських респондентів сказали, що вони взагалі не знають, що і відповідати; ще 17 % зазначили, що, на їхню думку, в Україні анексія Криму не викликає ніяких негативних почуттів до Росії; 25 % визнали, що анексія Криму, звичайно, викликає негативні почуття в українців, але вони не переходять у ненависть до Росії та її керівництва; 18 % допускали, що це

спричинить ненависть до російського керівництва, але не до Росії; тільки 24 % відповіли, що розуміють, наскільки ці дії Росії образливі для українців, що і може викликати ненависть до неї. При цьому 75 % росіян взагалі не вважали, що їхня країна несе хоч-якусь відповідальність за події в Україні. Нездатність тверезо оцінити ситуацію засвідчує ступінь деморалізації російського суспільства [96].

Стан суспільства, де приймають як належне і збройну інтервенцію, і військовий шантаж, і пропагандистську демагогію, забезпечив небувалу консолідацію російського населення навколо влади, окресливши широкі рамки соціальної бази «путінізму». Риторика «відродження Росії як великої держави», яка «повертає свої землі», а не втрачає їх як при Горбачові чи Єльцині; яка захищає росіян в Україні, де вони нібито піддані загрозам з боку «націоналістів», «бандерівців» і «київської хунти»; Росії, яка протистоїть тискові і критиці ворожого Заходу, забезпечила сильний ефект квазіморальної консолідації, масову підтримку дій кремлівської влади. Хвиля подібних псевдопатріотичних переживань і кримської ейфорії навряд чи спаде найближчим часом — наслідки цієї політики будуть відчутні протягом десятиліть. Щодо цього не тішать себе ілюзіями й російські громадяни: якщо в березні 2014 року тільки 24 % опитаних вірили, що після анексії Криму українці будуть відчувати «ненависть до Росії в цілому», то в серпні того ж року очікування саме такої реакції від українців мали вже 38 % росіян [96].

Ці дані не дають підстав думати, що в Росії настає прозріння, а можливо, навіть і бажання спокутувати свій гріх. А якщо і так, то в дуже вузькому сегменті суспільства. Сплеск великодержавних імперських почуттів також не може бути надто тривалим — механізми, що забезпечують соціальну мобілізацію на негативній основі, вельми короткострокові. Рано чи пізно настане розчарування — особливо після того, як росіяни відчують наслідки політики агресії (в т. ч. санкційні) і дійдуть висновку, що економіка не витримає нового витка мілітаризму. Після кожної війни, як відомо, настає мир. А разом з ним хоч якась упорядкованість.

2.7. НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК ТА «ІНШИЙ СВІТ» ПУТІНА

Відомі слова Ангели Меркель у телефонній розмові з Б. Обамою про те, що В. Путін перебуває в «іншому світі», вимагають розгляду питання в площині дуальної опозиції: 1) «новий світовий порядок» і 2) «інший світ» Путіна. Судячи з усього, головним у цьому розгляді постане

питання: наскільки уявлення з позиції цих «світів» несуть у собі адекватне бачення реальних глобальних процесів?

Словосполучення «новий світовий порядок» асоціативно нагадує одного з патріархів сучасної архітектури світоустрою — Г. Кіссінджера, який висловлював сумнів щодо утвердження очікуваного порядку і справедливості в цьому світі: «Концепція порядку, що лежала в основі сучасної епохи, не витримує нових реалій» [81].

Таке визнання дещо бентежить: чи можна очікувати впорядкування відносин Росії та України за відсутності порядку у світі? Адже криза навколо України — проблема, що виходить далеко за межі двосторонніх відносин. Не дарма Б. Обама на 69-й сесії Генеральної Асамблеї ООН поставив проблему агресії Росії в ряд найголовніших світових загроз: «У той час, як ми зібралися тут, спалах Еболи вражає систему охорони здоров'я в Західній Африці і загрожує швидко поширитися за її межі. Агресія Росії в Європі нагадує про дні, коли великі нації погрожували малим, переслідуючи власні територіальні амбіції. Жорстокість терористів у Сирії та Іраку змушує нас дивитися в серце птьми» [125]. За такої постановки питання проблема «нового світового порядку» видається мало не єдиною гарантією в забезпеченні миру в усьому світі, в т. ч. в Україні. Та наскільки вірогідним може бути досягнення цієї мети, впевнено не скаже ніхто.

Г. Кіссінджер як один із патріархів концепції «реальної політики», виходячи з її принципів, звертає увагу на те, що тривалий час пошук світового порядку відбувався майже винятково на основі понять, які панують у західних суспільствах. Спираючись на потужну економіку і військову силу, Сполучені Штати Америки в післявоєнні роки стали не лише світовим лідером, а й внесли новий вимір у розуміння світового порядку. Йдеться про поширення свободи і демократії, яким приписували здатність сприяти справедливому і міцному миру. У тому розумінні світового порядку як доконаний факт визнавали судження, що народи і держави конкурують між собою в силу своєї природи — так уже влаштований світ. Тому для стримування їхніх амбіцій необхідно спиратися на баланс сил і згоду між освіченими державними діями. Згідно з цією точкою зору, люди схильні діяти логічно, осмислено і розумно, спираючись на здоровий глузд і знаходячи компроміси мирним шляхом. Поширення демократії є глобальною ціллю і місією світового порядку. Вільні ринки повинні позбавити людей від бідності, збагатити суспільства і замінити традиційне суперництво країн їх економічною взаємозалежністю.

Попри ідеалізм цієї концепції, певний порядок у міжнародні відносини вона все-таки внесла. Значна частина території земної кулі представлена незалежними державами. Поширення принципів демократії та представницького управління, хоч і не стало загальносвітовою реальністю, домінує серед устремлінь багатьох народів. Цьому сприяють глобальні комунікації, фінансові мережі, які працюють в режимі реального часу. Тому сплав американського ідеалізму і традиційних європейських концепцій державної влади та балансу сил приніс певні плоди. Проблема лише в тому, що на узбіччі цього процесу виявилися величезні регіони світу, які ніколи не поділяли західної концепції порядку, а просто вимушено погоджувалися з нею через різні обставини. На цій підставі Кіссінджер доходить висновку, що «сьогодні це стало особливо очевидно на прикладі української кризи ... Порядок, проголошений і встановлений Заходом, підійшов до поворотного моменту» [81].

У цій ситуації Україні потрібно осмислено знайти своє саморозуміння і свій шлях. Почати можна хоча б з такого базового суспільного інституту як держава, що для сучасної України є імперативом. Складність у тому, що в Європі, куди Україна прагне, сама природа держави постала перед численними спробами ревізії. Європа вирішила, що вона вже переросла традиційні розуміння держави з її незалежністю і суверенітетом, а тому взялася будувати зовнішню політику переважно на принципах «м'якої сили». На цьому шляху Європа так і не віднайшла багатьох нових атрибутів державності, але тим часом створила вакуум влади всередині самого Євросоюзу і розбалансувала силовий фактор уздовж своїх кордонів. Значною мірою це відчули в Україні, якій доводиться на власному досвіді переконуватися, що посилення законності і легітимності чинної влади Києва навряд чи зможуть підтримувати порядок в регіоні та світі без силового потенціалу та належної стратегії. У мусульманських країнах свої особливості — там розпад держав провокують релігійно-етнічні чинники. А в азіатському регіоні, на противагу європейському, взагалі переважає принцип балансу сил незалежно від легітимності тих чи тих дій влади.

Нові проблеми виникли також у площині економіки і політики. Економіка стає все більш глобальною, а сфера політики переважно залишається пріоритетом національної держави. Через те міжнародний порядок наштовхується на парадокс: процвітання світу у сфері економіки залежить від успіху глобалізації, однак у сфері політики цей процес призводить часом до результатів, що суперечать головним устремлінням глобалізації.

Ще одна слабкість сучасного світоустрою — відсутність ефективного механізму взаємодій, міжнародних консультацій та можливої співпраці. З одного боку, у світі відбувається незліченна кількість форумів і конференцій, що розв'язують у кращому разі тактичні питання, а в гіршому — є джерелом інформаційних заходів «соціальних медіа». Досить згадати, скільки проведено різних слухань з українського питання і прийнято резолюцій зі словами «занепокоєності», а то й «глибокої занепокоєності», але як мало було конкретної міжнародної допомоги у протистоянні анексії Криму та недопущенні вторгнення Росії на територію Донбасу. Насправді, пошуки оптимального порядку і у Східній Європі, і у світі вимагають чіткої, осмисленої стратегії в розумінні порядку і механізмів його досягнення та підтримки.

Спершу слід досягти необхідного суспільного консенсусу і міжнародного взаєморозуміння з актуальних питань. Кіссінджер і ставить ці питання перед Сполученими Штатами як гарантом світового порядку ХХІ ст. Але вони постали і перед українським суспільством. Наприклад, чого Україна не може допустити за будь-яких умов, якщо їй навіть доведеться діяти наодинці? Чого вона прагне досягти, навіть якщо інші країни не будуть у цьому допомагати? Чого прагне досягти або не допустити в союзі з іншими країнами? Чим не слід займатися, навіть якщо до цього буде підштовхувати якийсь альянс або багатостороння організація? Яка суть тих цінностей, які Україна прагне обстоювати? Якою мірою реалізація цих цінностей залежить від обставин, а якою — від наявності політичної волі?

Для відповіді на ці запитання необхідне поєднання волі і стратегічного мислення. Якщо вже Україна брала курс на євроінтеграцію, то має пам'ятати, що історія не дає перепочинку країнам, які забувають про своє історичне покликання. Навіть у досягненні миттєвих результатів. При цьому слід прийняти як даність, що жодні піднесені патріотичні переконання неспроможні замінити необхідного для оборони силового потенціалу та належної геополітичної стратегії. Демократія теж чогось варта лише тоді, коли вміє себе захистити.

Виклик часу наростає, і не факт, що країни демократії знайдуть сили дати на нього адекватну відповідь. Саме про це йшлося в статті А. Гата в журналі «Foreign Affairs» за 2007 р. У ній стверджувалося: «Не виключено, що авторитарний капіталістичний лад, представлений сьогодні Китаєм і Росією, може стати реальним альтернативним інструментом модернізації, а це в свою чергу дозволить припустити, що кінцеву перемогу ліберальної демократії або її перевагу у світі не можна вважати неминучою» [36].

Під час обговорення цієї статті було висловлено побоювання, що «авторитарний капіталізм» може стати реальною загрозою демократичному Заходу. Однак незабаром розмови про необхідність більш активного просування демократії вщухли. Причина — криза 2008 р., яка підштовхнула Захід до залучення фінансових можливостей Китаю. На цьому тлі розмови про дефіцит демократії в Китаї стали сприймати як недоречність.

Усе змінив 2014 р., коли «російська весна» стала зримо загрожувати існуючому світопорядку. Про це йшлося в травневому номері того ж «Foreign Affairs», де вміщено статтю В. Міда «Повернення геополітики». У ній зазначається, що американці і європейці воліли б залишити геополітичні питання, пов'язані з територіями та військовою потужністю, в минулому, а замість цього сфокусуватися на проблемах світового порядку і глобального управління. Однак до цього не дійшло: «Російські війська захопили Крим. Китай агресивно претендує на акваторії. Японія у відповідь також поводить себе дедалі жорсткіше. Іран намагається використовувати свій союз із Сирією і “Хезболлою”, щоб домогтися панування на Близькому Сході». На перший план виходить традиційне геополітичне суперництво «на кшталт того, яке можна побачити тепер в Україні». А це докорінно змінює характер міжнародної політики і, «в міру того, як атмосфера похмурнішає, зміцнювати і підтримувати світопорядок стає все складніше». Причини того очевидні: «Китай, Іран і Росія ніколи не визнавали геополітичний розклад, що склався після холодної війни, і тепер старанно намагаються його змінити. Цей процес не буде мирним». А свідчення тому вже сьогодні видно: «російська окупація українських земель — лише черговий етап перетворення Східної Європи на зону гострого геополітичного конфлікту, що робить стабільне й ефективне демократичне управління неможливим за межами Балтії і Польщі» [114].

На думку В. Міда, в ситуації, що склалася, «Путін, незважаючи на те, що карти йому випали слабкі, цілком успішно зриває західні проекти на колишній радянській території. Він зумів застопорити розширення НАТО. Він розчленував Грузію, втягнув у російську орбіту Вірменію, зміцнив свій контроль над Кримом і підніс Заходу вкрай неприємний і принизливий сюрприз своєю українською авантюрою. Із західної точки зору, Путін прирікає свою країну на похмуре майбутнє, злидні і маргіналізацію. Проте Путін не вважає, що історія закінчилася. На його погляд, він лише зміцнив свою владу всередині країни і нагадав іноземним державам, що кігті у російського ведмеда, як і раніше, гострі» [114].

Ключові тренди на міжнародній арені підводять до висновку, що нинішній світ аж ніяк не скасовує економічну і політичну конкуренцію між країнами, не ослабла і військова конкуренція. Цим справа не обмежується. Існує одна незмінна ще з часів холодної війни сфера конкурентного протистояння, яка в умовах глобалізації домінує, — конкуренція ідеологічна. Вона стосується ефективності моделей — соціально-політичних, фінансових, технологічних тощо. Конкуренція методів і технологій розв'язання національних і глобальних завдань. Питання стосується базових справ політичного буття — наскільки спроможна конкретна країна запропонувати світові свою модель ефективного розвитку.

Від сприйняття у світі обраної країною моделі суспільного розвитку залежать її роль і місце в системі сучасних міжнародних відносин і вплив на інші країни. Вибір для України, судячи з усього, не такий великий. Доводиться констатувати, що навіть Китай і Європейський Союз не ставлять перед собою завдання продукування глобальних моделей — їхні зусилля спрямовані переважно на максимальний адаптивний тюнінг американських моделей відповідно до своїх умов. Тому Америка залишається єдиною країною, що виробляє глобальні моделі внутрішнього розвитку, які активно застосовують в інших країнах. Росія в умовах відвертої агресії проти України для такої ролі не годиться. Як пише М. Злобін, «Росія ... створила не просто непривабливу, а відразливу модель внутрішнього розвитку і продовжує рухатися в цьому напрямку... Не може не турбувати те, що політичний розвиток Росії сьогодні викликає чимале відторгнення у світі, навіть у тих, хто потенційно міг би бути її союзником. Приймаючи закони, спрямовані на розв'язання своїх внутрішніх проблем, влада країни повинна розуміти, як це впливає на її репутацію. Займаючись зміцненням “традиційних цінностей”, що саме по собі корисно, важливо не переборщити і знову не захворіти на хронічну російську хворобу — відставання від історичного часу, в якому живе світ, що швидко простує вперед» [66].

У ситуації дефіциту альтернативних демократичних ідей не варто ігнорувати формування «авторитарного Інтернаціоналу» у складі Китаю, Росії та Ірану. Як писав у жовтні 2014 року голова Президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Ф. Лук'янов, ідея про те, що Росія і Китай несуть Америці спільну загрозу, відродилася знову, але зовсім на іншій основі: «зараз об'єктивні обставини, необхідність виживання штовхають неліберальні системи одну до одної. Останнім часом багато говорять про військову силу, повернулася тема класичного

протистояння. Нарощування військової потужності Росією і Китаєм, дискусії в Сполучених Штатах про можливу відповідь це підтверджують. Однак на ділі куди більш важливою виявляється інша мобілізація — згуртування суспільства для ідейно-інформаційної відсічі. Не випадково, за чутками, російський і китайський лідери під час зустрічей приділяють більше уваги обміну досвідом щодо збереження внутрішньої стабільності, ніж дискусіям про енергетику чи американську гегемонію». Свого часу Китай виявляв великий інтерес до російської концепції «суверенної демократії». Тепер відбувається російсько-китайське зближення на ідейній основі: російська влада вивчає китайські розробки з контролю над Інтернетом, а керівництво КПК вивчає російські починання щодо націоналізації еліт, а також неліберальної роботи з неурядовими організаціями. Загальний висновок Лук'янова: «консерватизм зближує» [103].

Шлях, на який виводить зближення на консервативній чи навіть архаїчній основі, окреслив Дж. Тейлер у журналі «Foreign Policy» 5 вересня 2014 року, цитуючи Путіна під час зустрічі з молоддю на озері Селігер: «Росія є однією з найбільш потужних ядерних держав. Це не слова, це реальність». У цьому Путіну важко заперечити. І він це знає, а тому й не втомлюється твердити, як, наприклад, 14 серпня того ж 2014 року, під час свого виступу в Ялті перед присутніми там представниками думських фракцій, що скоро він планує «потішити» Захід «новими розробками в галузі наступальних озброєнь». І все це звучить в той момент, коли не вщухають звинувачення з приводу почастішання порушень російськими стратегічними ядерними бомбардувальниками і винищувачами повітряного простору США і західноєвропейських країн, а в глибинах світових океанів російські та американські атомні підводні човни ведуть протиборство, що нагадує найгірші дні холодної війни. В час, коли лідери НАТО зібралися на свій саміт в Уельсі (вересень 2014), Росія оголосила про проведення в цьому місяці безпрецедентних за розмахом навчань своїх стратегічних ядерних сил. У цьому ряду і заява Кремля, що він внесе поправки у воєнну доктрину з урахуванням наростання напруженості у відносинах між Росією і НАТО. Поки незрозуміло, що це означає, але, зважаючи на посилення напруженості із західним альянсом, у цьому немає нічого хорошого [188].

Складається враження: якщо події і далі розвиватимуться в такому ж руслі, то про пришествя нового світового порядку доведеться на якийсь час або назавжди забути. Гегемонія США, яка ґрунтується головним чином на загрозі застосування сили, стала в наш час втрачати

свою репутацію. НАТО теж закрилося у власній шкаралупі. А російське суспільство впродовж кризи в Україні демонструвало своє захоплення Путіним за те, що він, мовляв, не тільки сміливо протистоїть Заходу, а й зумів «повернути» Крим Росії.

Є й інші зрушення. У наукових колах проглядається інтерес до осмислення трансформації пострадянської національної ідентичності Росії після анексії Криму в березні 2014 року Ігор Зевелев вважає, що «дії Москви щодо України тільки на перший погляд були несподіваними. На ділі вони стали логічним наслідком ідеологічних і політичних змін, що почалися восени 2011 року після прийняття рішення про повернення Володимира Путіна на пост президента. Ці дії і привели до кардинального перегляду зовнішньополітичної доктрини Росії» [65].

І. Зевелев вважає, що зрозуміти поточні процеси в Росії з погляду вельми популярної там школи «політичного реалізму» абсолютно неможливо, а події весни 2014 року і зовсім змушують переглянути звичні рамки зовнішньополітичного аналізу. Адже після березня 2014 року, на його думку, Кремль сильно ризикує і багато чого втрачає у відносинах з країнами Заходу і сусідами на пострадянському просторі.

Зрозуміти причини ризикованих кроків Кремля, вважає Зевелев, можуть допомогти висновки американського дослідника Роберта Джервіса, який встановив, що «часто пояснення причин, за якими прийняті ті чи інші важливі рішення, вимагає вивчення переконань осіб, які прийняли ці рішення, їхніх поглядів на світ і образи інших суб'єктів». За такого підходу головним питанням є не те, хто був правий, а хто помилявся. Важливе інше: «Чому уявлення людей про світ виявилися різними?». За твердженням Р. Джервіса, «уявлення людей про світ і про інших суб'єктів розходяться з реальністю цілком і з причин, доступних нашому розумінню» [65].

Р. Джервіс пропонує брати до уваги реальний і давно відомий факт, що уявлення людей про світ й інші суб'єкти ніколи не бувають абсолютно адекватними з реальністю. На цій підставі логічно припустити, що й адекватність політичних рішень принципово залежить від діагнозу, який Ангела Меркель поставила В. Путіну: вона «не впевнена, що він перебуває в контакті з реальністю», і напевне, перебуває «в іншому світі». Із цього, очевидно, слід виходити при аналізі чільних ідей, що з'явилися в інтелектуальному дискурсі про пострадянську ідентичність Росії за останні двадцять років. З них обрані саме ті, які вважали найбільш підходящими для легітимації режиму і зміцнення сили російської держави. Йдеться насамперед про чотири ключові теоретичні мо-

менти: концепцію «розділеного народу»; тему «захисту громадян за кордоном»; тему «руського мира»; значення визнання і збереження, прийняття і просування концепту «великої російської цивілізації».

Цей теоретичний відсів стався не відразу і не раптом. Дебати про російську ідентичність і роль Росії у світі сягають своїм корінням суперечок між слов'янофілами і західниками. У підсумку все розмаїття існуючих нині поглядів можна звести до трьох основних шкіл: лібералів, реалістів-державників і націоналістів. Мета ліберального проекту для Росії — перетворити її на частину «Великого Заходу». Реалісти-державники становили до останнього часу найвпливовішу школу зовнішньополітичної думки Росії. Вони виступають за підтримання сфери впливу на території колишнього Радянського Союзу і прагнуть стримувати американську глобальну першість. Росія в їхньому баченні — один із впливових центрів багатополярного світу, а Сполучені Штати — країна, яка ставить завдання зберегти однополярну структуру світу в обхід міжнародного права, а також натхненник усіляких «кольорових революцій». Націоналістичний напрям охоплює дві підгрупи: неоімперіалістів («імперців») та етнічних націоналістів. Спочатку в середовищі «імперців» домінувало завдання відновлення держави в кордонах СРСР, а потім воно звузилося до створення навколо Росії буферної зони протекторатів і залежних країн із колишніх радянських республік. Націоналісти — більш радикальні; вони виступають за відновлення географічної відповідності між державою і нацією шляхом воз'єднання Росії, Білорусі, частини України і Північного Казахстану.

Після розпаду Радянського Союзу в Росії поперемінно домінували то ліберальна, то державницька течії зовнішньополітичних «реалістів». На час повернення Володимира Путіна на пост президента РФ у 2012 р. на зовнішньополітичному курсі все сильніше стали позначатися внутрішньополітичні міркування й ідеологічні установки щодо збереження влади. Спершу це виглядало як посилення поглядів реалістів-державників за рахунок чергової маргіналізації лібералів. Дії Кремля навесні 2014 року продемонстрували, що відбувається широке запозичення ідей, які розвивалися в межах націоналістичного дискурсу, і їх вважали дещо маргінальними. Тепер є всі підстави стверджувати, що сформувалася нова зовнішньополітична доктрина, яка включає в себе елементи поглядів реалістів-державників і націоналістів.

Наприклад, навесні 2014 року дії Москви з анексії Криму вже суперечили всім уявленням лібералів-західників про розумну політику. Так, у 1997—1999 рр. питання щодо належності Криму фігурувало в

Росії під час дебатів про ратифікацію «Великого договору» з Україною. Тоді перемогла точка зору, що дружба з Україною є важливішою за проблему Криму. По-іншому повернулася справа у 2014 р.: у реалістів-державників та імперців з'явилося відчуття сили і впевненість, що Росія може безболісно приєднати Крим, скориставшись глибокою кризою української державності. Впливової опозиції, здатної перешкодити цьому, в Росії немає. Відносини з Заходом більше не пріоритет, і його можна проігнорувати. Головне ж у тому, що фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включає в себе образ Росії-збирачки розділеного штучними кордонами «руського мира» [65].

Правлячі кола Росії намагаються створити з окремих фрагментів імперської і націоналістичної риторики фундаментальну і цілісну ідеологію, спроможну консолідувати російське суспільство та мобілізувати його на охорону існуючого режиму. На цій підставі проявився підвищений інтерес до росіян («співвітчизників»), які, проживаючи за межами Росії, усвідомлюють історичні, культурні та мовні зв'язки з нею і бажають зберегти їх незалежно від свого громадянства. Уже після 2007 р. концепцію «руського мира» було впроваджено в поле активного суспільного дискурсу. До весни 2014 року ці два феномени ще розмежовували: поняття «співвітчизники» мало у своїй основі закони та юридичні норми, а поняттям «русский мир» позначали те, що належить самосвідомості. Навесні 2014 року ситуація принципово змінилася: «Поняття “співвітчизники” і “русский мир” фактично злилися в націоналістичній риториці про відродження Росії та її реванш на пострадянському просторі». Подібної еволюції зазнали і поняття «розділеність російського народу» та обґрунтування його права на возз'єднання. Сформована в середовищі радикальної націоналістичної опозиції ліберальному курсу Єльцина і стримувана владою впродовж двох десятиліть ця ідея раптово отримала легітимацію у зверненні президента РФ 18 березня 2014 року: «Російський народ став одним з найбільших, якщо не сказати — найбільшим, розділеним народом у світі» [65].

Усі ці фрагменти потребували більш широкої світоглядної концепції. Її надзавдання — порушити питання цивілізаційної належності країни до рівня великого наднаціонального проекту. Поступово визрівала і більш фундаментальна мотивація в необхідності появи такого проекту — взяти хоча б невдачу спроб Росії стати самостійною частиною «Великого Заходу». Претензії на статус великої держави підштовхнули Москву глибше задуматися над своїм місцем у сучасному

світі. Все це спонукало до прийняття думки про те, що Росія не просто країна, а цивілізація. Офіційно про це згадав Д. Медведєв у берлінській промові 2008 р., закликавши до налагодження «справді рівноправного співробітництва між Росією, Євросоюзом і Північною Америкою як трьома гілками європейської цивілізації». Однак, як показали подальші події, погляд на Росію як гілку європейської цивілізації підтримали далеко не всі. Вже через рік, у липні 2009 року, заступник директора Інституту Європи РАН О. Громико писав: «І все ж, більша частина російського політичного класу схильна протиставляти Росію і Європу». На його думку, це є не що інше, як розвиток охоронних тенденцій у російській державній ідеології, включаючи і концепцію суверенної демократії. Міркування про «русскую», «російську» чи «слов'янську» (різні підвиди цієї думки) цивілізації «використовують для випинання третього, або особливого, шляху Росії». А цей підхід може виявитися «знаряддям у руках прихильників конфронтаційної парадигми, які прагнуть протиставити Росію решті світу» [45].

Подібне конфронтаційне бачення викладено у виступі міністра закордонних справ Росії С. Лаврова на 48-й Мюнхенській конференції з питань безпеки (лютий 2012), в якому акцентовано увагу на неминучості формування поліцентричної міжнародної системи безпеки. За його словами, особливістю нашого часу стало те, що формування міжнародних відносин набуває цивілізаційного виміру, а пошук народами своєї ідентичності — виміру релігійного. З цієї точки зору Росія і Північна Америка — східна і західна гілки європейської цивілізації. А це є свідченням недоцільності на порядку денному тези про «інкорпорацію» Росії в «розширений Захід» без урахування сторіччями напрацьованих традицій зовнішньополітичної самостійності Росії. Тим більше, що ця країна ступила тепер на шлях комплексного оновлення, який передбачає модернізацію її політичної системи. Темпи і характер демократичних процесів в Росії будуть диктувати внутрішні проблеми, а не поради ззовні. А тому і закінчення холодної війни Росія сприймає як повернення до безперервності процесів, порушених трагедіями ХХ ст. Усе це слід розуміти як повернення до імперської Росії ХІХ ст. [31].

Причина переорієнтації цивілізаційної концепції Росії в охоронне русло традиційно банальна для російської історії — невдала модернізація країни спричинила посилення консервативної архаїки в суспільно-політичній думці. Концепція Росії як окремої великої цивілізації

більше відповідала новій консервативній ідеології і давала змогу парировати критику сучасної недемократичності державного устрою. Як зазначав І. Зевелев, «до весни 2014 року дискусії щодо нової російської національної ідентичності, включаючи і розвиток концепції “русского мира”, мало дотикалися до традиційного порядку денного в галузі зовнішньої політики і національної безпеки. Революція в Україні спонукала (на думку Кремля — зажадала) сек’юритизувати ці питання, тобто перевести їх у розряд найважливіших для виживання нації і держави». В інформаційному просторі Росії поняття «русский мир» стало співзвучним поняттю «споконвічно російська земля», «російське місто» Севастополь, «російська слава» Чорноморського флоту та ін.»

Уже 7 березня 2014 року прес-секретар президента Росії Д. Песков заявив, що «Росія — це країна, на якій фундується “русский мир”, і президентом країни є Путін, саме Путін є головним гарантом безпеки “русского мира”, і Путін вже недвозначно заявив про свої позиції» [141]. Ця і подібні заяви стали свідченням того, що в уявленнях російських офіційних осіб відбулися фундаментальні зміни щодо зони відповідальності Кремля при тлумаченні національної безпеки: перехід від держави до більшої, ніж держава, спільноти, гарант безпеки якої — В. Путін. Це навіть не «Москва — Третій Рим», а «Москва — Православний Ватикан».

У такий спосіб були розставлені крапки над «і» в самоідентифікації Росії. Абстрактно сприйманий «Захід» став фігурувати в російському інформаційному просторі як сила, що прагне поширити свої цінності і образи на увесь «русский мир», зазіхаючи тим самим на те, щоб потоптати унікальну — і все більш консервативну — російську національну ідентичність. У ролі інструментів експансії Заходу стали зображати НАТО і Європейський Союз, який своєю політикою «Східного партнерства» проводить курс на відрив України та інших пострадянських країн від Росії. Революційні події в Україні були інтерпретовані в Москві як державний переворот, інспірований Заходом на території «русского мира». Було піднято планку «історичного виміру» протистояння Заходу і Росії: у «Зверненні» Путіна від 18 березня 2014 року значилося, що «горезвісна політика стримування Росії, яка проводилася і в XVIII, і в XIX, і в XX століттях, триває й сьогодні». І вже вершиною лицемірства прозвучало положення про те, що «відносини з Україною, з братнім народом, були, залишаються і завжди будуть для нас найважливішими, ключовими без жодного перебільшення» [127].

Із приходом Путіна на третій президентський термін країна стала інтенсивно змінювати сформовану після закінчення холодної війни систему міжнародних відносин в Європі і на пострадянському просторі. Нова зовнішньополітична доктрина спирається на комплекс ідей про особливу російську цивілізацію, «русский мир» і необхідність захисту співвітчизників навіть силовими методами: «Така доктрина більше пов'язана з внутрішніми уявленнями про російську ідентичність, ніж з концепціями світоустрою, які постають у рамках теорії і практики міжнародних відносин. Це створює серйозну напругу у відносинах між Росією і країнами Заходу, а також з усіма пострадянськими державами. Те, що виглядає як відновлення історичної справедливості і захист “русского мира” в одній системі координат, в інших дискурсах сприймається як захоплення великою державою частини території слабшого сусіда» [65].

Навесні-влітку 2014 р. в основному сформулилася ідеологія, політика і практика російської ідентичності. Її відправна точка — шовіністичні заяви, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. Той, хто знайомий з риторикою нацистської Німеччини 30-х років, побачить у концепції «розділеного народу» багато жакливо знайомого. Ця концепція наводить на думку щодо правомірності захисту Росією росіян, які проживають за кордоном, а значить — щодо правомірності втручання у внутрішні справи інших держав. Адже «русский мир» витлумачено як органічну цілісну єдність усіх російських людей незалежно від їхнього місця проживання. І ці місця проживання змінюються шляхом, названим Путіним «возз'єднанням етнічних росіян».

При цьому Росія неухильно ігнорує норми міжнародного права, виправдовуючи себе тим, що вона не належить до західної цивілізації. Не є вона також ні частиною Китаю, ні частиною мусульманського світу. Ідеологи «русского мира» стверджують, що Росія сама по собі є цивілізацією, яка виконує свою провіденціальну місію не лише стосовно православ'я, а й щодо утвердження базових цінностей міжособистісного характеру й у відносинах між чоловіками та жінками, а також всередині людської статі. За оцінкою З. Бжезінського, «ми маємо справу з повноцінним світоглядом — амбітним світоглядом, який виправдовує твердження про те, що Росія — це світова держава. І ніщо в міжнародному діалозі з Заходом не зачіпало пана Путіна так сильно, як слова президента Обама, який назвав Росію сильною регіональною державою. Більш образливої характеристики він дати не міг» [14].

2.8. БАЛАНС СИЛ: ПРОТИВНИКИ І ПРИХИЛЬНИКИ УКРАЇНИ

Одна із цілей різноманітних пропагандистських кампаній Росії — відбілювання своїх агресивних дій проти України. Спільне в тих кампаніях — фальш і лицемірство. Лише один уривок з виступу президента РФ на Нараді послів і постійних представників Росії 1 липня 2014 року в Москві репрезентує основні пропагандистські кліше з виправдання агресивного курсу Росії: «Ми повинні з вами ясно розуміти, що події, спровоковані на Україні, стали концентрованим вираженням горезвісної політики стримування. Її коріння йде, як ви знаєте, глибоко в історію, і очевидно, що така політика не припинялася, на жаль, і після завершення “холодної війни”».

На Україні, як ви бачили, під загрозою опинилися наші співвітчизники, російські люди, люди інших національностей, їхня мова, історія, культура, законні права, гарантовані, до речі, загальноєвропейськими конвенціями. Маю на увазі, коли кажу про російських людей і російськомовних громадян, людей, які відчують, почують себе частиною так званого широкого “русского мира”, не обов’язково етнічно російські люди, але ті, хто вважає себе російською людиною.

Якої реакції наші партнери очікували від нас при тому, як розгорталися події на Україні? Ми, звичайно, не мали права залишити кримчан і севастопольців на свавілля войовничих націоналістів і радикалів, не могли допустити, щоб був істотно обмежений наш доступ до акваторії Чорного моря, щоб на Кримську землю, в Севастополь, овіяний бойовою славою російських солдатів і матросів, врешті решт, а я думаю, досить швидко, прийшли б війська НАТО і був кардинально змінений баланс сил у Причорномор’ї. Тобто, практично все, за що Росія боролася, починаючи з петровських часів, а може, і раніше, історики знають краще, — все це було фактично викреслено.

І хочу, щоб усі розуміли: наша країна буде й надалі енергійно обстоювати права росіян, наших співвітчизників за кордоном, використовувати для цього весь арсенал наявних засобів: від політичних та економічних — до передбачених у міжнародному праві гуманітарних операцій, права на самооборону» [162].

Звинувачення Росією Заходу в тому, що він нібито систематично, починаючи з XIX ст., здійснює щодо Росії політику стримування, яка триває й нині в Україні у формі утиску російських людей і нав’язування їм європейських цінностей — це всього лише пропагандистський виверт. Інтелігентні російські дослідники на це не ведуться. Так, істо-

рик Олексій Міллер пише: «Концептуалізація історії Росії через ідею цивілізаційного протистояння Європі безглузда і контрпродуктивна, оскільки всі російські творчі еліти — європейські, навіть якщо вони лають Європу». І далі: «Історично Росія успішно розвивалася в тих випадках, коли не захоплювалася цивілізаційним протистоянням із Заходом і/або революцією. СРСР надірвався саме у своїй ролі другої наддержави, другого полюса світу, втягнувшись в непосильну гонку озброєнь і суперництва з США по всьому світу» [179].

О. Міллер веде мову про «російські творчі еліти», які дуже мало представлені у сфері державного управління. Ясна річ, що йдеться про те соціальне бюрократичне середовище Росії, в яке людина (навіть налаштована вельми ідеалістично) потрапляє і формується відповідно до запитів цього середовища. А ці казенні «присутні місця» — сукупність соціальних інститутів, що дуже повільно трансформуються. Такими є інститути влади, які суспільство не контролює: залежний суд, підлеглі режиму правоохоронні органи, надзвичайно консервативна система освіти тощо. Все це позначається на кадровому складі державного управління. За оцінкою Л. Гудкова, «всі російські політики, включені в нинішню номенклатуру, наділені приблизно одними і тими самими якостями, оскільки їхній відбір відбувається за одними і тими ж схемами особистої лояльності, а не за принципами компетентності і конкуренції. Як наслідок, багато якостей відтворюється. Це, передусім, політичний цинізм, відсутність моральних обмежень, демагогія і прагнення до збереження влади... Головне їхнє завдання — утримати владу, плюс зберегти сильний корупційний складник, здійснювати тіньову діяльність» [48].

Із цих причин українська Революція Гідності не була сприйнята в Росії, оскільки була націлена на те, щоб покінчити з олігархічно-бюрократичним режимом і створеною ним системою влади. Тим більше, що в Україні постало питання про впровадження європейських цінностей революційним шляхом. Представникам олігархату України це теж не подобалося. В Росії також побачили у феномені Майдану загрозу існуючому ладу. Ще за два роки до українського Євромайдану Л. Гудков писав про логіку деградації тоталітарних режимів: «На даному етапі зміни дуже повільні, вони накопичуються, але все-таки змінюється і характер людини, і певне середовище. У Росії країна сегментується: виокремлюються Москва, великі міста, де складаються інша інфраструктура, спосіб життя, починають виділятися зовсім інші люди, які займають значущі позиції, і узбіччя цього — стагнуюча, консервативна

периферія. Та сама індустріальна Росія, яка фактично не змінюється. У вас, насамперед, — це Східна Україна. У Росії — це бідне і деградує село, в якого немає жодних шансів вирватися з цього стану... Тобто країна в стані модернізації розпадається на окремі анклавні, де відбуваються різні процеси і протікає з цієї причини різний час» [48].

У спробах утриматися при владі деякі українські олігархи і їхні російські партнери намагалися зупинити історичний час і законсервувати «совкові» порядки на Донбасі. І все це відбувалося під прикриттям слів про охорону російської національної або донецької регіональної специфіки, яким нібито не підходять європейські норми і цінності. За словами С. Лаврова, Україна сьогодні створює атмосферу відторгнення способу життя Донбасу: «Ці люди, які хочуть жити так, як вони звикли на своїй землі, оголошуються офіційно терористами, на них влаштовується полювання, по всій Україні висять білборди з поясненням, як виявляти сепаратистів, тих, хто хоче жити по-своєму, не по-українськи, наводяться статті Кримінального кодексу, який за сепаратизм карає терміном позбавлення волі» [38]. У такий спосіб він хитро зводить в одну площину соціокультурну особливість і сепаратизм, державну зраду, посягання на територіальну цілісність і суверенітет держави.

Багато що в сучасному бутті і подальшому розвитку Росії залежати-ме від того, чи приймуть і наскільки довго сповідуватимуть охоронну риторику в Росії на масовому рівні. У розумінні народу, як впливає з матеріалів досліджень «Левада-Центру», російська влада стійко асоціюється як кримінальна і мафіозна, однак її приймають як доконаний факт, і зробити з нею нічого неможливо. Ці настрої поширювали і серед жителів Донбасу. А коли до цих настроїв долучили ще й агітацію, що в разі приєднання Донбасу до Росії відразу буде піднято заробітну плату і пенсії, то напівкримінальна природа існуючої в Донбасі економіки відразу стала неактуальною в суспільних настроях. Спрацював мало не головний соціальний механізм «совка» — на «халяву» треба брати, не оглядаючись, поки дають.

Спрацювала й ідеологічна обробка мізків: росіяни Донбасу, мовляв, теж особливий державотворчий народ, тому вони повинні мати привілеї. А оскільки Росія наділена особливими правами на пострадянському просторі, вона повинна в силу історичної місії домінувати і примушувати сусідів до «врахування своїх прав». Цей великодержавний комплекс виконує сильну компенсаторну роль у масовій ідентичності. Бідність і заздрість маленької людини компенсується усвідомленням належності до сильної держави, якої всі бояться.

Історичне коріння агресивної політики Росії сягає часів активного «збирання російських земель», оскільки Русь (руські землі) трактували як «споконвічні землі Росії». А це — ключова підміна історичних і буттєвих реалій. Не помилка, а підміна. Русь — це не стільки і не тільки Росія. І далеко не вся Росія — Русь. Логіка Росії була і є донезмоги простою — якщо землі Русі не візьмемо ми, вони дістануться невірним «латинянам»; якщо Крим візьмемо не ми, він дістанеться НАТО. Тих, хто протриває загарбницьким планам Кремля, названо екстремістами і радикалами, що посягають, як свого часу «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці», на імперські традиції «славних петровських часів». Ці політичні банальності покликані відвернути увагу від загарбницьких стратегічних цілей і наслідків російських «гуманітарних операцій» відповідно до стратегії «гібридної війни». А здійснення «права на самооборону» спричинило руйнування в Донбасі інфраструктури міст, масові вбивства і багато трагічних подій.

Логіка подій змушує думати, що сепаратизм стає головним інструментом дестабілізації України як суверенної держави. Остаточні цілі, які переслідує Кремль, ще підлягають з'ясуванню. Однак немає жодного сумніву, що політичний аспект впливу РФ на українські події полягає у поширенні «політичного хаосу» в країні з перспективами федералізації та недопущення її розвитку на європейських цивілізаційних засадах.

Нарощування кількості тіньових збройних сил Росії на території України мотивується безпідставними заявами про утиск прав російськомовного населення. Ірраціоналізм і пародійність ситуації посилюється тим, що звинувачення висуває держава, де немає жодної повноцінної української школи для етнічних українців Росії. І навпаки — Росія адресує звинувачення державі Україна, де 17 % школярів (що відповідає питомій вазі етнічних росіян в Україні) здобувають середню освіту російською мовою. Для Путіна зразком мовної політики в освіті і тепер є СРСР, коли питома вага тих, хто навчався українською мовою, становила всього 47 % населення України (у 2012/2013 рр. цей показник досяг 82 %). А прикладом радянських методів національної політики в галузі освіти може послужити закриття останньої української школи у Донецьку в 1989 р.

Штучність створеного російською пропагандою міфу про мовну дискримінацію в незалежній Україні виявляють соціологічні опитування, в яких мовне питання привертало увагу не більше 3—4 % громадян України. Воно вже давно перебуває в тіні сучасної концепції розвитку

громадянського суспільства: «дві мови — одна нація» за перспективи активного вивчення третьої мови — англійської. Ніколи в незалежній Україні російська мова не була під заборорою. Проблема в іншому: декому хотілося б мати законодавчо закріплене право жити в Україні й української мови не знати, не вивчати, а користуватися виключно російською. А тому має цілковиту рацію український оглядач Ігор Лосєв у міркуваннях щодо всіляких пропозицій з нормалізації становища і захисту російської мови на Донбасі. Події на Сході та в Криму, вважає він, — «результат не надмірної українізації, а її практичної відсутності. Якщо у місцевого населення не буде вихована повага і симпатія до української мови, історії та культури, до державних символів, — ці регіони рано чи пізно відійдуть від України, причому не так, як Крим, а цілком демократично. Не можна йти на поводу в імперських русифікаторів. Не слід серйозно сприймати їхні стогони, що нібито скасування ганебного антиукраїнського закону Ківалова-Колесніченка спровокувало російську агресію в Криму та на південному сході. А якщо ми будемо жити так, щоб не давати приводу ворожій Москві, то нам доведеться ліквідувати нашу державу, забути українську мову і стати частиною російського народу. Вже краще дати привід!» [99].

У ключі «миротворчості» керівництво РФ, намагаючись створити «віртуальні» проблеми мовних утисків у східних регіонах України, геть не помічає власних утисків українського і кримськотатарського населення на окупованих територіях. Зокрема, залишаються непоміченими численні заяви представників Меджлісу і демонстрації кримських татар щодо обмеження їхніх прав та ігнорування їхньої громадянської позиції. Ці та інші факти вказують на те, що вторгнення РФ в Україну є прямим викликом ЄС і світовій спільноті, який до того ж несе загрозу посилення осередків сепаратизму, які час від часу вдаються до терористичних методів.

Мало не два десятки років тому всесвітньо відомий чеський дослідник М. Грох попереджав щодо можливості повторення Росією спекуляцій у мовному питанні за моделлю нацистської Німеччини. Йдеться про фобії німецького населення, коли з виникненням нових незалежних держав у 1918—1919 рр. багато німців раптом виявили, що «їхній статус звівся до рівня офіційної національної меншини. Але, як правило, вони і після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих — але тепер панівних — націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румунів, поляків та інших. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки якої з приходом Третього рейху в Німеччині стали зловісними. Сьогодні відбувається такий же процес зниження націо-

нального статусу, як, зокрема, статусу росіян, які стають меншістю в незалежних державах, що формуються завдяки національним рухам. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, "Volksrussen" вражають і вселяють тривогу» [206].

Ці тенденції вкотре увиразнюють важливість моніторингу компетентними міжнародними організаціями ситуації в південно-східних областях України. Міжнародне співтовариство повинне самостійно упевнитися у фіктивності заяв щодо мовної ситуації і переконатися, що всі звинувачення з боку Росії є етапом і однією з форм реалізації нею сепаратистської війни.

Розуміння навислої над людством російської загрози на Заході є, але аж ніяк не одноставне. На думку З. Бжезінського, цю загрозу необхідно розглядати і розв'язувати на трьох рівнях. По-перше, необхідно запобігти подальшому застосуванню сили. По-друге, слід «домогтися припинення свідомих спроб Росії дестабілізувати ситуацію в східних областях України. Дуже важко збагнути, наскільки амбітними є заявлені цілі — не випадково в тій частині України, де домінують росіяни, застосування сили виявилось таким витонченим. Учасники збройних конфліктів були добре оснащеними, вони мали ефективну зенітну зброю і танки. Навіть найглибше розчаровані громадяни України, які відчують неприязнь до її уряду і не відчують прихильності до цієї країни, не стануть зберігати таку зброю в підвалах і на горищах своїх будинків. Цю зброю їм надали для формування загонів, здатних протистояти потужним військовим формуванням. Це і є формою міждержавної агресії. Інакше це назвати не можна».

Третє завдання полягає в тому, «щоб наполягти, а потім обговорити з росіянами формулу остаточного компромісу, який передбачає заборону на відкрите і масштабне застосування сили і на спроби дестабілізувати ситуацію. А це означає наступне: якщо Україна не буде чинити опору, якщо безлад всередині країни збережеться й уряду не вдасться організувати ефективну систему національного захисту, тоді українську проблему потрібно буде розв'язувати в односторонньому порядку, однак це може спричинити наслідки, які, ймовірно, дестабілізують вразливі держави й відносини між Сходом і Заходом» [14].

Сакраментальне «однак», яке може дестабілізувати відносини між Сходом і Заходом, виражає драматизм ситуації у світі і весь трагізм ситуації в Україні. Передовиці провідних західних газет сповнені описами трагедій і актів насильства на території України, а також роздумами щодо відносин між Росією і Заходом. Ніхто начебто і не сперечається,

що США, їхні європейські союзники і партнери повинні відреагувати на анексію Криму Росією, дестабілізацію Східної України, на знищення цивільного авіалайнера — тим більше, що всі ці дії загрожують світовому порядку. Однак усе впирається в невизначену і розмити позицію деяких сил Заходу, як це було і стосовно гітлерівської Німеччини напередодні Другої світової війни.

Осягнути глибини цієї ситуації допомагає стаття «Як уникнути холодної війни» в журналі *Current History* за жовтень 2014 року, автори якої — С. Чарап і Дж. Шапіро — працювали в апараті зовнішньополітичного планування Державного департаменту США під час першого президентського терміну Б. Обами. Це дає підстави сподіватися на досить високий рівень компетентності, знання панівних настроїв в аналітичних центрах і політичних колах США. Розглядаючи ситуацію необхідності відповіді Заходу на виклики Росії, автори зазначають: «Необхідність відповіді не означає, що будь-яка відповідь добра. Дотепер Захід більше налаштований на покарання Росії та її лідерів за моральні злочини, ніж на розв'язання проблем у відносинах, які завели сторони в глухий кут. В основі серйозної реакції мала б бути ширша стратегія, яка враховувала б, що ставки надзвичайно високі для регіональної стабільності, світового порядку і для усвідомлення того, як все це взагалі могло статися» [207]. Про відсутність стратегічного бачення американською адміністрацією сучасних світових трендів заявляв і З. Бжезінський. А теперішній дискурс, спричинений українською кризою, підтверджує це.

У намаганнях зрозуміти, що пішло не так, одна частина американських аналітиків усе зводить до особистісних характеристик президента Путіна, автоматично перебільшуючи роль особистості в історії. Ця позиція має і свої плюси: вона відразу спрощує ситуацію і визначає напрям реагування. Якщо вся справа в особистості Путіна, то від нього слід якось позбутися: наприклад, підвищивши рівень санкцій, підірвати його авторитет і створити передумови для палацового перевороту. Однак відразу спадають на думку некомфортні аналогії: політика щодо Саддама Хусейна в Іраку, Муаммара Каддафі в Лівії, Башара Асада в Сирії не дала очікуваних результатів. З огляду на це американські автори висловлюють припущення: якби Путін «завтра зник, жодну з фундаментальних проблем не було б розв'язано. Насправді, ці проблеми можуть тільки загостритися, оскільки наступники Путіна, можливо, стануть ще більше симпатизувати російському націоналізму і антизахідництву, панівним у російській культурі».

Логіка Чарапа і Шапіро полягає в неминучості мати справу з випадком, коли хвіст крутить собакою: сили російського націоналізму настільки потужні, антизахідництво настільки панує в російській культурі, що будь-який президент Росії змушений враховувати це. І не факт, що хтось інший, замінивши Путіна, зуміє ефективно контролювати російський націоналізм. Тому, вважають американські автори, українську кризу і не варто розглядати як первинну сутність проблеми, а лише як знак поточного моменту. Цей знак потребує ширшої стратегії у відносинах Росії і Заходу, оскільки «українська криза породила суперечки з приводу доцільності розширення НАТО і ЄС після 1991 р. і про майбутнє цього процесу».

Певна група американських аналітиків вважає, що справа в безперервній експансії НАТО, а посягання Заходу на традиційну сферу впливу Росії призвело до її агресивних дій в Україні. Вихід із цієї ситуації такий: Захід повинен гарантувати Москві, що розширення НАТО буде припинено. Інша група аналітиків вважає, що членство в НАТО є вагомим чинником закріплення демократичних завоювань у посткомуністичній Європі, а тому правильно надати членство в НАТО не тільки Україні та Грузії, а й іншим сусіднім з Росією державам.

Об'єднує ці точки зору те, що Росія за своєю сутністю ворожа Заходу і його цінностям, а тому ніколи не погодиться на справжнє партнерство. Виходячи з цього можливі два варіанти розвитку подій: 1) агресивне стримування Росії; 2) конфронтація з Росією у зв'язку з кризою в Україні. На противагу цим міркуванням американські аналітики висувують і третю версію: якщо визнати можливість «сумісності подальшого розширення західних інститутів із співпрацею між Росією і Заходом, потрібно шукати компроміс. Необхідний баланс між санкціями проти Росії за порушення нею норм міжнародного права і готовністю до поліпшення відносин з нею в майбутньому» [207].

Після розпаду СРСР головною проблемою у міжнародних відносинах на лінії Захід — Схід було те, що еліти Центральної та Східної Європи дуже прагнули стати частиною НАТО і Європейського Союзу, не намагаючись виторгувати для себе особливі умови: «Офіційні особи НАТО і ЄС отримали цілковиту свободу встановлювати свої порядки в міністерствах колишніх країн — членів Варшавського договору, культивуючи правила Брюсселя і створюючи нові структури за цим шаблоном. Новачкам довелося приймати існуючі правила, щоб приєднатися до клубу».

Інша справа, вважають Чарап і Шапіро, — Росія: навіть якби ця країна стала ринковою демократією, навіть якби вона сильно прагнула до

членства в НАТО чи ЄС, чого не було і що важко припустити, «НАТО і ЄС не змогли б упоратися із грандіозним завданням перетворення такої великої країни з безліччю соціально-економічних проблем і викликів безпеки, якби самі не пішли на радикальні зміни». Блок НАТО теж не був готовий до радикальних змін. Вихід був знайдений у формулі: «Партнерство Росії без членства в НАТО». Залишався і привід для занепокоєння: беззаперечне прийняття правил гри НАТО і ЄС посткомуністичними країнами за винятком Росії створювало враження, що колишні союзники по Варшавському договору мали б перейти до нової для них ролі — стримування російського впливу.

Такі перипетії автоматично почали розкручувати спіраль «дії — протидії». У квітні 2008 року на саміті НАТО в Бухаресті було прийнято підсумкову декларацію, в якій чітко заявлено про те, що Україна і Грузія стануть членами Альянсу. Відповідь Росії не надто забарилася — в серпні 2008 року вона вторглася в Грузію і визнала два регіони, що відкололися, незалежними державами. У тому ж році ЄС прийняла програму «Східного партнерства», яка передбачала глибоку економічну і політичну інтеграцію Молдови, України, Білорусі, Грузії, Вірменії та Азербайджану, але не Росії. У відповідь Москва активізувала просування власних проектів регіональної інтеграції в оборонній та економічній сферах — Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і Євразійського економічного союзу. Перебіг цих подій аргументує розгляд кризи в Україні в контексті ось цієї боротьби за вплив у країнах, які Європа і Росія звикли називати своїми «спільними сусідами». Зрив підписання угоди України з ЄС, Євромайдан і подальша втеча Януковича з України різко змінили диспозицію.

Гамбіт Росії щодо України, включаючи анексію Криму, призвів до того, що парадигма партнерства Росії і Заходу без членства в західних організаціях була викинута на смітник історії. У відповідь на дії Москви Захід формує потрібну стратегію щодо України: 1) поглиблення інтеграції з новим українським урядом та іншими вразливими сусідами Росії; 2) накладання санкцій на Росію й ізолювання її; 3) посилення захисту країн — членів НАТО в Центральній і Східній Європі. Більш того, Захід подвоїв зусилля з розширення сфери впливу далі на схід — Україна, Грузія і Молдова вже підписали договори про асоціацію. У відповідь Росія, ймовірно, посилить свій опір, і тим самим цикл дії і протидії продовжиться. «За цих обставин, — вважають американські аналітики, — пропозиція нових гарантій безпеки НАТО або членства в Євросоюзі дедалі більш уразливим державам, які мають спільний кор-

дон з Росією, підвищує ризики прямого збройного конфлікту. І Захід практично не зможе підтвердити ділом гарантії безпеки, які він надає цим країнам. Москва дала ясно зрозуміти, що вважає своїм життєво важливим інтересом непоширення євроатлантичних організацій на територію суміжних з нею держав, тоді як Європа і США не вважають безпеку сусідів Росії своїм фундаментальним інтересом» [207].

Якщо це не так, то в майбутньому буде змога впевнитися, як налаштована сучасна громадська думка США щодо холодної війни: чи пожертвують Сполучені Штати Нью-Йорком, щоб захистити Берлін? Американські аналітики вважають, що на сьогодні ніхто не вірить у готовність американців зробити це заради Києва. Ця проблема має для американців і світоглядний вимір: чи варто так ризикувати в ім'я торжества принципу, за яким кожна країна має право на власний вибір у зовнішній політиці? У 1953 р. в Берліні, у 1956 р. в Будапешті і в 1968 р. у Празі американці на такий ризик не пішли. Не вдалися до рішучих кроків і після анексії Криму. А Росія тим часом, пишуть Чарап і Шапіро, «довела готовність до рішучих дій і продемонструвала, що це більше не риторичне запитання» [207]. Думка відставних аналітиків Держдепу США, не будучи істиною в останній інстанції, відображає позицію значної частини американського суспільства. Крім того, за повідомленнями українських ЗМІ, у багатьох столицях світу також схиляються до того, що з Путіним «слід розмовляти і домовлятися» [176].

Чітко цю позицію виклав Г. Кіссінджер: «Якщо ми будемо серйозно ставитися до Росії як до великої держави, нам потрібно на ранньому етапі визначити, як примирити її занепокоєння з нашими потребами. Нам слід вивчити можливість запровадження демілітаризованої зони на території, що відокремлює Росію від дислокованих в Європі військ НАТО. Захід не наважується зайнятися всерйоз економічним відновленням Греції, і він абсолютно точно не готовий витягувати Україну з економічної кризи, щоб це була вулиця з одностороннім рухом. Тому потрібно, як мінімум, розглянути можливість якоїсь співпраці між Заходом і Росією в Україні, яка повинна мати статус неприєднаної країни. Криза в Україні перетворюється на трагедію, тому що довгострокові інтереси побудови світового порядку плутають з необхідністю відновлення національного самовизначення та ідентичності України». На думку Кіссінджера, ситуація, що складається, веде до катастрофи: «Це означає, що головним завданням для Заходу стала руйнація Росії, тоді як довготривала мета повинна полягати в тому, щоб інтегрувати її» [82].

Такі думки переконують, наскільки важко Україні обстоювати свої позиції, не допускаючи компромісів за рахунок своїх корінних інтересів. При цьому доводиться враховувати і те, що нові домовленості про врегулювання ситуації в Україні мають бути прийнятні і для Заходу, і для Росії. Від цього не втекти. За цих обставин радикально налаштованим українцям слід зважати, що альтернативою такій позиції буде лише подальша конфронтація з Росією, якої Захід не бажає, задля обстоювання принципів, які Захід не готовий захищати. Не заглядаючи у віддалене майбутнє, яке може постати в іншому світлі, на сьогодні ситуація виглядає саме так і далеко несприятливо для інтересів України. І, попри все, Україна має вистояти.

Допомогою в цьому, безсумнівно, є підтримка країн Європейського Союзу, Сполучених Штатів, Австралії і Канади. Багато тамтешніх політиків і експертів вважає, що Захід повинен допомогти Україні й оборонною зброєю. Мова не про те, щоб озброювати українців для нападу на Росію. Та й неможливо напасти на країну, таку як Росія, маючи тільки оборонну зброю. Але оборонна зброя має бути як стримувальний чинник, щоб позбавити спокуси розв'язати українське питання збройним шляхом. Слід продовжувати діалог задля пошуку можливих компромісів. Стримувальна сила і відкритість до діалогу можуть бути ефективною стратегією в цій ситуації. Питання тільки у формулі можливого компромісу.

Ні в кого не викликає сумніву, що Україна має продовжувати рух, публічно підтриманий переважною більшістю громадян, до членства в Євросоюзі. Це тривалий процес, який потребуватиме і часу, і терпіння. І це ослаблює аргументи Росії, бо уявлювана нею небезпека з боку ЄС стає віддаленою, а негативні наслідки у сфері зовнішньоекономічних відносин — не такими для неї руйнівними. Не менш вимушеною є необхідність переконати Росію в тому, що Україна, маючи на меті вступити в НАТО, найближчим часом до цього не готова. Одночасно потрібно дати чіткий меседж Росії про те, що Україна ніколи не стане членом Євразійського Союзу. Приблизно так, як висловлено на рівні громадянського суспільства словами Анастасії Дмитрук: «Нікогда мы не будем братьями / Ни по Родине, ни по матери. / Духа нет у вас — быть свободными, / Нам не стать даже сводными». І зовсім інше — взаємовигідні торгові угоди між Україною і Росією, які не потребуватимуть збільшення витрат на обстоювання авторитету ціною незалежності іншої країни.

Є й питання, які не підлягають компромісному вирішенню. Йдеться про територіальну цілісність країни, зокрема і Крим. Прикладом у

цьому може послужити «тайванське питання» в зовнішній політиці Китаю. У силу обставин китайці в ХХ ст. дійшли думки, що тайванську проблему буде вирішено «не в цьому столітті», однак ніхто не відмовився від цієї споконвічно китайської території.

Тривалий час даватимуть про себе знати й інші питання. Серед них — ставлення українців до Росії. Ворожість значної частини українців до сусідньої держави — нове явище, спричинене насамперед її агресивними діями. Відповідальність за це — на творцях нової путінської міфології про місце і роль Росії в сучасному світі.

За всієї убогості політики історичного безпам'ятства варто все-таки нагадати ідеологам «путінізму» слова з пісні Б. Окуджави: «Каину дай раскаяние». Може, станеться диво...

3. ІНФОРМАЦІЙНА ІНТЕРВЕНЦІЯ ПО-РОСІЙСЬКИ

Кожен обманює свого друга,
І правди не говорять:
Привчили язик свій говорити неправду,
Лукавлять до втоми.

Єремія, 9:5

Ставлення в Росії до українців і до України як держави складалося століттями. У царські часи домінувала концепція, що української нації «немає, не було і бути не може», а українців вважали своєрідним плем'ям «триєдиного російського народу» у складі великоросів, малоросів і білорусів. Про можливість української держави не могло бути й мови.

Події українського революційного піднесення 1917—1921 рр. засвідчили, що Україна відбулася, хоч і в підлеглому статусі — у складі радянської держави. Всіх громадян у цей період суцільної «інтернаціоналізації суспільного життя» повинна була уподібнити єдина радянська культура — «соціалістична за змістом і національна за формою». Ця культура не потребувала глибокого діалогу між росіянами й українцями, попри те що культура за суттю своєю завжди діалогічна. Для Кремля було достатньо демонструвати «дружбу народів». Мінімальний корпус книг з української історії та культури був призначений переважно «для домашнього вжитку» в Україні, для російської аудиторії було достатньо й «днів української культури у Москві». Репертуар мистецьких заходів з року в рік був одноманітним донезмоги: пісні «про чорнії брови, карії очі», дуети Івана Карася й Одарки, традиційний гопак. А після концерту — неодмінне застілля із горілкою з перцем і салом.

Такі підходи і практики сформували ситуацію, образно представлену В. Маяковським:

Знаний груз
у русского
тощ —
тем, кто рядом,
почета мало.
Знают вот
украинский борщ,
знают вот
украинское сало.
И с культуры
поснимали пенку:
кроме
двух
прославленных Тарасов —
Бульбы
и известного Шевченка, —
ничего не выжмешь,
сколько ни старайся.
А если прижмут, —
зардеется розой
и выдвинет
аргумент новый:
возьмет и расскажет
пару курьезов —
анекдотов
украинской мовы.
Говорю себе:
товарищ москаль,
на Украину
шуток не скаль.
Разучите
эту мову
на знаменах —
лексиконах алых, —
эта мова
величава и проста:
«Чуешь, сурмы заграля,
час расплаты настав...»

Разве может быть
затрёпанней
да тише
слова
поистасканного
«Слышишь»?!
Я
немало слов придумал вам,
взвешивая их,
одно хочу лишь, —
чтобы стали
всех
моих
стихов слова
полновесными,
как слово «чуешь».

У Москві в Інституті слов'янознавства не було навіть структурного підрозділу, який би вивчав українців і білорусів, хоча інші слов'янські народи там досліджували досить ретельно. Справді, для чого було українців вивчати, якщо їхнє майбутнє не викликало в радянського керівництва жодного сумніву: вони мали стати демографічним донором нової історичної спільноти — «радянського народу».

Проголошення незалежності України в 1991 р. викликало різку неоімперську реакцію в Росії, тоді стримувану Борисом Єльциним. Однак уже при ньому активізувався попит на книги московського видавництва «Имперское возрождение». Назви багатьох із них вельми промовисті: збірник «Украинская болезнь русской нации» (2004); «Русь нерусская» А. Каревіна (2008), «История “украинского” сепаратизма» С. Щегольєва (2004); журнал «Имперское возрождение» (2007) з рубриками «Преодоление украинства», «Мифы украинства». На формування громадської думки впливала преса компартій України і Росії, інших лівих сил, які постійно виступали за «возз'єднання» двох незалежних країн.

Розгорталися тоді й інші дослідження — науково зважені і більш делікатні та політкоректні. Перші два номери журналу «Новое литературное обозрение» за 2007 р. зосередилися на виваженішому обговоренні української тематики. У політичній періодиці значну увагу приділяли Помаранчевій революції та прогнозуванню подальшої політичної ситуації в Україні (журнал «Политические исследования», № 1, 2005). Серед нечи-

сленних наукових праць цікаві ідеї містили розробки О. Міллера «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века)» (СПб., 2000) та «Империя Романовых и национализм» (М., 2006). Високу оцінку в українських наукових колах отримали книги Т. Яковлевої «Мазепа» (М., 2007) та «Иван Мазепа и российская империя. История “предательства”» (СПб., 2011). Яскраво вирізнявся науковою сумлінністю на тлі розгорнутої у 2014 р. антиукраїнської пропаганди перший номер журналу «Политическая концептология» (Ростов-на-Дону), присвячений 200-річчю Тараса Шевченка. А загалом українська проблематика в Росії переймала небагато.

Докорінно змінила ситуацію інтервенція Росії в Україну. Ціла когорта політологів стала висвітлювати українську кризу в контексті геополітичного протистояння Росії і Заходу. Українська тематика здобула чи не найбільшу популярність в інформаційному просторі Росії, а її висвітлення вражало тенденційністю. Політично ангажовані автори відрізнялися хіба що вправністю в антиукраїнській пропаганді. Білякремлівські політологи тиражували тезу про Україну як «задвірок» широкого політичного поля Росії. На всю потужність працював тролінг — примітивна брехня про ситуацію в Україні і навколо неї. Голос інтелектуально самовимогливої академічної спільноти, політично сумлінних журналістів і митців мало хто хотів чути.

3.1. ЩО Ж ЗАДУМАВ ПУТІН?

Первинне значення поняття «тролінг» у дослівному перекладі з англійської — «ловля риби на блешню». З часом воно перекочувало у сферу інформаційних технологій, і за людиною, яка здійснює провокаційні маніпуляції у ЗМІ, утвердилося визначення «троль».

У найзагальнішому розумінні, тролінг — прихована або очевидна задекуватість, приниження чи образа інших у формі агресивної, знущальної поведінки, порушення правил етичного кодексу і відверта брехня.

«Що, чорт забирай, задумав Путін?» — цей вислів став, напевно, найпоказовішим упродовж 2014 р. У всякому разі, так висловився редактор популярного на Заході видання «Vox» Макс Фішер. Та й інші аналітики, які спеціалізуються на російській проблематиці, як і самі росіяни, провели 2014 р. у суперечках навколо того, «що ж стоїть за авантюрами Путіна в Україні. І навіщо він втручається у справи країн Балтії? Люди з подивом думали, для чого це Путін надає політичну та

економічну підтримку антиамериканським диктаторам Башару Асаду і Кім Чен Ину, доставляючи неприємності західним лідерам», — зазначає Фішер [156].

На початку лютого 2015 року британська ділова газета «Financial Times» опублікувала огляд із двох аналітичних матеріалів під загальною назвою «Битва за Україну», де зроблено спробу дати відповідь на са-краментальне питання: «Що ж задумав Путін?» [19]. Стаття побудована на основі інтерв'ю міністрів, лідерів ЄС, дипломатів, чиновників і офіцерів розвідки більше 10 країн світу. Аналітикам газети вдалося відновити події 2014 р., коли стало зрозуміло, що дипломатія умиротворення Путіна загалом провалилася.

Тим не менш, аналіз відіграв дуже важливу роль: зарубіжні експерти визнали, що обидві сторони — Захід і Росія — опинилися у полоні своєї власної картини світу, тому не змогли домовитися. До того ж Європа недооцінила, наскільки далеко Путін готовий зайти у захисті того, що він проголосив «ключовими інтересами Росії». Із цих причин — досить неприваблива історія зради інтересів України: «Під час протестів, які спалахнули на початку 2014 року, що призвело до повалення промисловського уряду Віктора Януковича, Україна стала першою країною в Європі, де протестувальники гинули з прапорами ЄС у руках. Захід, як упевнені багато хто в Києві, зрадив Україну» [19].

Ще до цих публікацій аналітики звертали увагу на те, що дії Росії стосувалися не лише України. Поки західні держави чинили тиск на Іран, вимагаючи згортання ядерної програми, Росія побудувала Тегерану реактор. Коли США і їхні партнери обмірковували плани нанесення ударів по Сирії, щоб покарати президента Асада за масове вбивство цивільного населення, Путін передав Дамаску систему ППО і направив російських моряків прикривати сирійські порти. Коли Е. Сноуден розкрив секрети американських спецслужб, Москва надала йому притулок. А під час атаки на кінокомпанію «Sony Pictures», яку, ймовірно, здійснили північнокорейські хакери, Кремль запросив Кім Чен Ина на парад Перемоги. Такі події змушують задуматися над поведінкою президента ядерної держави. Професор Нью-Йоркського університету М. Галеотті запропонував своє розуміння ситуації: Путін вдається до відвертого тролінгу, і тим самим «перетворює Росію з колишньої світової держави на геополітичного рекетира» [59].

Формулювання жорстке, воно виникло, пише Галеотті, на тлі досить розмитих надій політиків Заходу, які у з'ясуванні інтересів Путіна щодо України постали перед дилемою: або «очікувати програмної

промови Путіна, в якій би він начистоту, без приховування, не кривлячи душею, повідав усьому світові про свої плани. Або тверезо оцінити події в зоні конфлікту, не переймаючись особливо мотивами дій російського президента. Наразі ми відчайдушно намагаємося заглянути в душу людини, яка погано піддається психологічному просвічуванню». Із цих причин, продовжує американський професор, у середовищі політологів виникла досить суперечлива ситуація: «У Росії залишилися аналітики — їх зовсім небагато, але вони є, — які тонко розбираються в україно-російських відносинах, проте вони, зі зрозумілих причин, воліють не суперечити відкритій генеральній лінії або просто не мають високої трибуни, з якої це можна зробити. Якщо в Росії незалежних голосів залишилося занадто мало, то на Заході проблема протилежна: тут їх надто багато». Якщо підсумувати всю сукупність голосів, розмірковує М. Галеотті, то «ми маємо какофонію, здатну оглушити навіть політично грамотну людину» [4].

Користі від такої какофонії, звісно, дуже мало. Тому нерідко можна почути голоси тих, кого в Німеччині називають «Путінферштеер», що закликають увійти в становище Путіна і зрозуміти його. Можливо, припускають вони, і Захід не в усьому правий. Не виключено, що були ущемлені великодержавні інтереси Росії, а разом з ними — й амбіції Путіна, через що він і комплексує. За таких обставин потрібно якось дати йому змогу «зберегти обличчя» і гідно вийти із ситуації.

Одночасно набула актуальності ще одна проблема: хто з лідерів Заходу міг би допомогти Путіну в цій ситуації? Газета «Financial Times» вважає, що з Б. Обамою у В. Путіна стосунки не склалися. Близькі до Білого Дому фігури переконані, що російський президент не відгукнувся на спроби американського вибудувати нові відносини. Під час зустрічей, за словами Обама, Путін «трохи сутулиться, виглядаючи, як школяр, що нудьгує на задній парті».

За таких реалій на перші ролі об'єктивно вийшла Ангела Меркель. І не тільки як європейський лідер, що найдовше перебуває на своєму посту (з 2005 р.), а й завдяки глибокому розумінню чинників, які впливають на мислення Путіна. Обоє вони — однолітки, обоє добре пам'ятають холодну війну. А володіння Меркель російською мовою дає Путіну змогу переходити з німецької на російську, коли зміст розмови «ускладнюється». На відміну від лідерів США, Великої Британії і Франції, які загрузли в конфлікті на Близькому Сході, Меркель глибоко компетентна в усіх аспектах кризи в Україні і навколо неї. За її словами, ця криза є викликом для світу, а в Європі — «випробуванням на

рішучість» для Заходу. І коли вона взялася за врегулювання кризи, багато хто на Заході полегшено зітхнув.

У США вважають, що Меркель є найкращим співрозмовником Путіна з усіх представників Заходу. І не тільки тому, що вона ретельно готується до перемовин, вивчає карти сходу України з усіма дорогами і блоkpостами. Вона ще й враховує психологічні прийоми тиску на співрозмовника, до яких вдається Путін, «ставлячись до поганих манер кремлівського лідера як до ознак слабкості» [19].

Меркель наполеглива. Для неї розмови з Путіним — не просто спроба вплинути на його поведінку, а й можливість донести до нього те, яке сприйняття мають на Заході він і його дії. Ці діалоги, відзначає «Financial Times», принесли свій результат: «Раніше Меркель бачила в Путіні непростого партнера, але все ж людину, з якою можна вести справи. Українська криза змінила її ставлення. Вона усвідомила, що Путін каже неправду під час їхніх розмов — наприклад, заперечує, що російські війська безпосередньо брали участь у захопленні Криму і згодом у конфлікті на сході України. На публіці пані Меркель не говорила, що Путін збрехав, зате згадувала про це в приватних розмовах. «Він бреше — ось що вона говорить про Путіна лідерам інших держав» [19].

У цьому контексті можна було б згадати слова Талейрана: мова для того дана політику, щоб приховувати справжні думки. Однак часи Гоббса, коли одну державу неминуче трактували як ворога іншої, минули. У всякому разі, із такою політичною культурою давно вже розпрощалися в Європі, де склалася зрозуміла всім система правил поведінки, сформувалася група політичних діячів, яких об'єднують спільні інтереси, цінності й уявлення про суспільний устрій. Підтвердженням цього є те, що всі країни ЄС продемонстрували готовність до розумного самообмеження на користь загальних правил та інститутів демократії.

Путін веде себе зовсім інакше. Проблема у тому, зазначає М. Фішер, що «великодержавні амбіції Путіна не збулися». Тому спрацьовує компенсаторний механізм — він змінює тактику і «поводиться як геополітичний рекетир або шкідник». М. Фішер пояснює таку поведінку: «Якщо Росія не може зберегти свого геополітичного значення за допомогою добрих справ, значить треба стати шкідником, заважати планам Заходу. І робити це доти, доки західні лідери не визнають, що Кремль все ще вагомий гравець на міжнародній політичній арені». А все виходить якраз навпаки: коли Путін нехтує міжнародними принципами, він завдає шкоди інтересам Росії — все це веде до підризу довіри до неї та її міжнародної ізоляції [156].

Постійні потуги виставити Росію рівним Америці опонентом не могли бути не поміченими. Реакція на них президента США виявилася дошкульною для Путіна: в одному з інтерв'ю Б. Обама назвав Росію «регіональною державою». Аналітики це сприйняли як оцінку зловживання з боку російської влади силою за відсутності належного економічного потенціалу. Навряд чи виправдане намагання заспокоїти себе тим, що рано чи пізно все це минеться, а там, дивись, ситуація зміниться під дією політичної кон'юнктури або інших чинників. І тоді знову з'являться сподівання на зміну рекетирської політики російського президента. За великим рахунком — навряд чи скоро так буде. Міжнародна громадськість уже втомила чути твердження В. Путіна, що до війни на Донбасі Кремль не причетний, російських військових там і нога не ступала, а вся його діяльність націлена винятково на примирення ворогуючих українських сторін.

Факти свідчать, що з боку Росії надходять важке озброєння, боеприпаси, і російські військовики там є. А ось за стіл переговорів у Мінську ворогуючі сторони вдалося посадити все-таки Президенту України Петру Порошенку, який змусив Путіна піти на цей крок. Як пише «Financial Times», «Порошенко пригрозив президенту Росії, що коли не буде угоди щодо припинення вогню, його співробітники розмістять в Інтернеті сотні жетонів, вилучених у російських солдатів, захоплених або вбитих в Україні. Вони також зв'яжуться з їхніми дружинами і матерями, щоб пояснити, де перебувають їхні чоловіки і сини. Потенційно це могло стати загрозою для східно-західної пропагандистської війни» [19]. Після цієї погрози Путін погодився дещо змінити свою позицію: було підготовлено проект т. зв. Мінських домовленостей і підписано його в білоруській столиці 5 вересня 2014 року. Цей крок дав змогу хоча б сподіватися, що кризу навколо України можна розв'язати дипломатичним шляхом, або «деякий час робити вигляд», що цього можливо досягти.

Корективи внесли смертельні бої впродовж подальших за Мінською зустріччю тижнів, які наочно засвідчили, що цей документ не став надійним оплотом для стримування російських амбіцій в Україні. Сталося так, що «в боротьбі за країну Порошенко виявився затиснутий між російською агресією і відмовою країн Заходу допомогти Україні з контрударом» [19]. Наприклад, зустріч Обама і Меркель у Вашингтоні 9 лютого 2015 року показала, що, як і раніше, розв'язання конфлікту між Росією і Україною військовим шляхом президент США «не бачить». Залишається відкритим і питання щодо надання Америкою

летальної зброї Україні. Обама і Меркель дійшли згоди, що відповіддю на російську агресивну політику буде поки що політична та економічна ізоляція Росії. Військового протистояння Сполучені Штати намагаються уникнути з урахуванням того, що українсько-російський кордон — довгий, армія Росії після реформи, що розпочалася ще в 2008 р., на сьогодні сильніша української.

А тим часом у Росії відбувалося нагнітання антиукраїнської істерії. Так званий «сусідський імперіалізм» із постійним втручанням у внутрішні справи суміжних держав для Росії — практика буденна. Інформаційна політика Росії побудована на брехні і виправданні насильства, культивуванні в суспільстві психології масового побутового цинізму. Російські ЗМІ постійно іронізують щодо самостійності України, іменуючи її громадян не інакше як «укри» або «укропи». За цим маячить ще й рафінований цинізм прихильників т. зв. *realpolitik*, котрі розглядають Україну як задвірки імперської Росії, де, мовляв, пора навести порядок. Саме тому російське телебачення бреше беззупинно, публіка тріумфує, а діячі культури і мистецтва запобігають перед владою і запевнюють її у вірнопідданських почуттях. Не всі, але за масовим схваленням голос протестної меншості часто «тонший за комариний писк». Але навіть таким рятував честь демократичної Росії. І був відчутним уже під час грудневої 2014 року прес-конференції президента РФ — у характері запитань йому і в перепаді тих поодиноких аплодисментів у залі, які супроводжували традиційні ескапади Путіна.

Ставлення зарубіжної громадськості до міністра закордонних справ РФ С. Лаврова теж дуже критичне. Прикладом «ловлі риби на блешню» може бути хоча б його заява у Мюнхені 7 лютого 2015 року на конференції з безпеки, що в Криму нібито відбулося передбачене Статутом ООН право нації на самовизначення. Яка така нація самовизначалася в Криму — уточнено не було. Як стверджували зарубіжні ЗМІ, залю прокотилася хвиля відвертого сміху. І Лаврову нічого не залишилося робити, як виправдовуватися: «Може, смішно, я не знаю... У даному разі відбулося самовизначення народу, і самовизначення на основі багатовікової історії. Ми можемо все це обговорювати, якщо ви дійсно хочете зрозуміти нашу позицію, і чим ми керувалися. Президент Путін про це багаторазово говорив. Тому, можна, звичайно над цим сміятися. Ну, тоді просто хтось отримає задоволення від цього. Сміх теж, кажуть, продовжує життя» [118].

Коли дипломат вищого рангу перекидає принципи міжнародного права, то це вже гіркий сміх. Зокрема, гіркота кримськотатарського

народу, який є в Криму корінним із багатовіковою історією. Але аж ніяк не ті мігранти, якими був заселений Крим після ганебної депортації кримських татар у 1944 р. Так само, як не є «народом» ті російські «добровольці», які воюють проти українців на Донбасі. Саме про них відверто заявила російська телеведуча Ксенія Собчак, погодившись прийти на федеральний телеканал НТВ 8 лютого 2015 року. Назвавши служивих журналістів «лизоблюдами», вона відверто заявила, що на Донбасі російські війська воюють з українським народом. І тут же в студії можна було побачити сеанс «риболовлі на блешню», коли підставні свідки заволали, що на Донбас «прийшли американці, поляки прийшли, по-російськи навіть не розмовляли» [73].

Подібні провокації зафіксовані під час переговорів у Мінську 11 лютого 2015 року. Побачивши українського Президента, один з російських журналістів закричав: «Навіщо ваші війська бомблять мирне населення Донбасу?». На це Порошенко не відреагував, а білоруська охорона вивела крикуна, відібравши акредитацію. Потім ЗМІ Росії стали розпускати чутки про те, що українські журналісти приїхали в светрах з «пропагандистськими» написами «Україна». Хоч насправді їм на очі потрапив оператор телеканалу «Україна» в корпоративній куртці. Одне слово, «полювання на відьом» стало поширюватися зі швидкістю епідемії. Перша реакція — іронічна: ну що взяти із зомбованих людей. Згодом наростає тривога, пов'язана із штучним ізоляціонізмом чи то Росії від зовнішнього світу, чи то зовнішнього світу, який намагається відгородити себе від агресивної Росії. Навряд чи це послужить справі миру.

3.2. «АВСТРАЛІЙСЬКИЙ СИНДРОМ»

За останні три місяці перед самітом «Великої двадцятки» 15—16 листопада 2014 року між Меркель і Путіним відбулося більше 40 телефонних розмов і кілька зустрічей. На самому саміті в австралійському Брісбені канцлер Німеччини ще раз спробувала дійти порозуміння з ним під час пізньої ділової зустрічі.

Майже дві години президент Росії викладав довгий перелік звинувачень: Захід вважає себе і переможцем у холодній війні; розширив ЄС і НАТО аж до російських кордонів; ігнорує міжнародне законодавство, вдаючись до безвідповідальної політики в Іраку, Афганістані й Лівії. Врешті-решт Меркель удалося повернути розмову ближче до нагальної проблеми — сходу України, щоб зрозуміти, чого домагається Путін,

а далі й випрацювати якийсь проект угоди. Коли ж, нарешті, почула пропозицію, канцлер була шокована: Путін заявив, що Києву варто вчинити з сепаратистами так само, як Росія з Чечнею, коли та захотіла відділитися — підкупити їх автономією і грошовими вливаннями. Згідно з оцінкою «Financial Times», «можливо, для колишнього полковника КДБ ця ідея звучала розумно. Але для доньки пастора зі Східної Німеччини, в котрій глибоко вкоренилося почуття справедливості, це було неприйнятно». Щоб почути такі відверті судження, Меркель попросила перед цим своїх найближчих радників покинути приміщення. Вона хотіла достеменно переконатися в тому, чого він дійсно добивається. І в результаті «він не сказав, у чому його стратегія, тому що сам цього не знає» [19].

Останнє свідчення потребує осмислення причин і рушійних сил такої поведінки Путіна. Але перед тим годилося б відтворити обстановку підготовки саміту «Великої двадцятки» в Брісбені 2014 р. Не секрет, що на підготовчому етапі порушували питання про можливість участі Росії в ньому. Причина — «ескалація конфлікту на Сході України, враховуючи роль Росії у цих процесах». Газета «Australian Financial Review» писала, що держсекретар США Джон Керрі і міністр оборони США Чак Хейгел у консультаціях на міністерському рівні навіть схвалили ідею не запрошувати російського президента, якщо Москва не змінить своєї позиції щодо українського конфлікту. Лише півтора місяця по тому — 12 листопада — з'явилося повідомлення «Agency France Press», що президент Росії В. Путін все-таки братиме участь у саміті.

Були в російської сторони і деякі протокольні проблеми. Головна з них — можливість офіційної зустрічі Володимира Путіна і Барака Обами. Спочатку агентство «Reuters» допускало імовірність неформальної зустрічі, що підтверджував прес-секретар президента РФ Д. Песков, але було зрозуміло, що їх офіційна зустріч все-таки не відбудеться. А тим часом у ЗМІ надійшло повідомлення, що Президент України Петро Порошенко і віце-президент США Джо Байден обговорили ситуацію на Донбасі й констатували відхід Росії від реалізації Мінських домовленостей. Співрозмовники висловили стурбованість із приводу переміщення численних колон з важкою військовою технікою з боку російського кордону. У підсумку Порошенко і Байден скоординували позиції своїх країн на міжнародній арені. Розвиток ситуації на Донбасі було розглянуто на переговорах П. Порошенка та Ангели Меркель, яка зазначила, що Мінські домовленості сторони мають виконувати у повно-

му обсязі. Вона також запевнила президента України, що ситуація на сході України стане одним із найважливіших питань на саміті G20.

Слід віддати належне українській дипломатії: атмосфера проведення саміту «Великої двадцятки» була підготовлена так, що Україна ніби незримо перебувала на цьому форумі. І ще до його початку очікувалося, що прийом президента РФ В. Путіна в Австралії не буде теплим. Так воно й сталося: саміт відбувся на фоні різкого загострення відносин Росії із західним світом. На вулицях австралійських міст відбулися демонстрації з протестами проти участі Путіна у цій зустрічі. Світова преса відразу ж звернула увагу на те, що ставлення до нього було вельми напруженим. В аеропорту його не вийшли зустрічати вищі посадові особи Австралії, приславши лише заступника міністра оборони. В цей же час генеральний прокурор Австралії Джордж Брендіс, генерал-губернатор Пітер Косгроув і прем'єр-міністр штату Квінсленд Кемпбел Ньюман перебували зовсім недалеко від літака і через декілька хвилин зустрічали прибулих глав Німеччини Ангелу Меркель і Китаю Сі Цзіньпіна. К. Ньюман так прокоментував ситуацію: «Я не хочу зустрічатися з ним віч-на-віч». Виникли в російській делегації труднощі і з організацією візиту президента — аж до надання Путіну досить посереднього готелю «Hilton Brisbane». З цього приводу британська «Guardian» писала, що Путіна «заслали в дипломатичний Сибір» [35]. Навіть кораблі ВМС Росії, що прийшли до берегів Австралії для демонстрації військової могутності, виявилися застарілими, а тому стали приводом для глузувань.

Особливо впадало в очі, що під час саміту світові лідери трималися подалі від президента Росії, уникаючи зустрічі з ним. Вітаючи Путіна, прем'єр-міністр Канади Стівен Харпер сказав: «Думаю, я маю потиснути вам руку, але я можу сказати вам лише одне: забирайтеся з України», що пізніше підтвердила прес-служба глави уряду Канади. А прем'єр-міністр Австралії Тоні Ебботт запропонував Путіну вибачитися за збитий малайзійський «Боїнг». Чіткий і однозначний сигнал отримав Путін від лідерів США, Японії та Австралії, які заявили про наміри об'єднати зусилля в боротьбі проти агресивної політики Кремля. Саме про це президент США Барак Обама, прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе і прем'єр-міністр Австралії Тоні Еббот домовилися під час тристоронньої зустрічі на саміті. У їхній спільній заяві йшлося про намір притягти до відповідальності винуватих у катастрофі малайзійського Boeing-777 рейсу MH17, збитого 17 липня 2014 року. На думку прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Кемерона, на саміті G20

Росія отримала чіткий сигнал — припинити своє втручання в Україну або отримати нові додаткові санкції.

Зустрівши настільки холодний прийом, президент РФ В. Путін дочасно залишив саміт, а російська сторона у виправдання цього згодом розповсюдила його заяву, що, мовляв, у нього тривалий переліт і йому треба поспати перед початком нового робочого тижня. У наступних за самітом інтерв'ю Путін просто заявив, що його здивував «теплий прийом» російської делегації австралійськими громадянами Брісбена: «Я навіть здивувався тій теплоті, з якою зустрічали нашу делегацію прості громадяни на вулиці. Я не знаю, як це пояснити. Дійсно, з оплесками, зі знаками уваги». А критику з боку прем'єра Канади на адресу Росії Путін пояснив «політичною культурою»: «А щодо войовничих заяв мого колеги, то це, напевно, така політична культура, що вони там якось напружують обстановку» [163]. Виникає питання — невже у всій Росії не знайшлося людей, які б критично поставилися до ситуації, що склалася, та розглянули б її в контексті національних інтересів Росії? Не так багато, але ліберальна думка Росії не вичерпалась.

На думку провідного наукового співробітника Інституту системного аналізу Андрія Піонтковського, сенс поїздки Путіна до Брісбена полягав у досягненні домовленості із Заходом про велику оборудку: «Захід, світова спільнота зі свого боку де-факто визнають те, що сталося з Кримом, а Росія зі свого — підтримує територіальну цілісність України, але без Криму. Ясно, що Путін торгує повітрям. Тому що він не збирається анексувати Лугандонію. Мета Лугандонії — бути раковиною пухлиною всередині самої України, перешкоджаючи її європейському розвитку і поширюючи хаос і дестабілізацію.... Підсумок Брісбена: Захід не те що саму угоду, а навіть розмови щодо цього відкинув» [23].

Хоч би що казали про тон Піонтковського (стиль його робіт навіть розглядав суд, але все-таки виправдав), у Брісбені справді відбулося підкреслено зневажливе ставлення лідерів Заходу до російського президента. Апофеоз такого ставлення — фігура самотнього Путіна за сніданком у саду. Ніхто за столик до нього не підсидав. Складалося враження, вважає Піонтковський, що Захід вирішив його провчити: «Загалом, Захід дав зрозуміти і за суттю, і за формою, що з цією людиною він більше ні про що домовлятися не буде» [23].

Минуло майже три місяці після Австралії, і вже на конференції з безпеки в Мюнхені 6—8 лютого 2015 року ситуація повторилася. Ось що писав про це науковий експерт А. Картунов: «Я кілька разів брав участь у роботі цього форуму і ніколи раніше не спостерігав такої картини: під

час виступу міністра закордонних справ Росії Сергія Лаврова частина публіки сміялася. Не хихотіла тихенько, а голосно, можна навіть сказати нахабно сміялася. Це було проявом не просто неприйняття того, що говорив Лавров, а й неповаги до нього. І я не пам'ятаю жодної Мюнхенської конференції, всі обговорення якої крутилися б навколо єдиної проблеми. А цього разу на порядку денному практично нічого не було ні про ІД, ні про територіальні суперечки у Східній Азії, ні про зміну клімату — всі говорили тільки про українську кризу. Якщо точніше, питання було одне — треба постачати зброю Києву» [83].

Найбільше всі переймалися тоді реакцією Росії на відторгнення її провокаційної політики Заходом. Подальшу логіку Путіна Піонтковський виклав після Брісбена. За його міркуваннями, після завершення концентрації військ у районах Донбасу Путін постарається виграти час і подивитися, якою буде реакція населення Росії: «Похорони російських солдат приховувати вічно не можна. Мова ж про сотні, можливо, тисячі». Звичайно, стверджує Піонтковський, нова операція збільшить чисельність жертв десятикратно. Але і з цієї ситуації Путіну хотілося б якось вийти, не втративши обличчя. Та й Захід слід було б провчити, й Україну поставити на місце: «Відстати від України, злізти з неї — це для нього буде втрата обличчя після такої піврічної шовіністичної кампанії у всіх ЗМІ. Тому він перебуває у важкому становищі. І мені здається, що він все-таки обере варіант якоїсь військової акції. Знову ж таки — не до кінця спалюючи мости. Знову не буде визнано, що це російські війська, а якась відповідь армій ДНР/ЛНР на провокації українських вояків. Думаю, найближчим часом щось подібне станеться» [23].

Так і сталося. Причому сталося після шістнадцятигодинних перемовин «Мінська-2», після укладання домовленостей у присутності Меркель та Оланда, щоб перед усім світом продемонструвати, як він їх не поважає. «Австралійський синдром» дався взнаки — компенсаційний механізм самоствердження вимагав свого.

Закономірно постає запитання: а наскільки російське суспільство підготовлене, щоб сприймати таку логіку вчинків Путіна? Адже чути і тверезі судження, що подальше посилення санкцій рано чи пізно обвалить російську економіку, а війна неминуче викличе відторгнення в російському соціумі. Однак і влада не дрімає. Не секрет, що у ФСБ є список із понад трьох тисяч людей лише по Москві та Петербургу, які мають бути негайно інтернованими задля недопущення вуличних безладів. Будь-яка спроба протестувати буде відразу розцінена як

розпалювання заворушень, і репресивних заходів довго чекати не доведеться.

За такої ситуації, вважає Піонтковський, гарною новиною може бути лише те, що великою війною «він не піде, але паскудити Україні не перестане — це погана новина. Будь-якими засобами перекривати-ме європейський вектор розвитку України. Ось вже 20 разів він повторював, що він за територіальну цілісність України, але це типове гебістське шахрайство. Після того, як провалилася ідея “Великої Новоросії”, він ні на мить не розглядав можливості анексії Луганщини, вона йому... не потрібна в Росії. Вона потрібна Кремлю як ракова пухлина всередині України» [60].

За великим рахунком А. Піонтковський має рацію. Нікуди Путін зі східних районів України не збирається йти. Кордон під контроль України теж віддавати не хоче. Він захопив ці території і буде використовувати їх як чинник нагноєння. Нова лінія Путіна — задушити Україну не прямою війною, а переважно економічними, політичними та ідеологічними засобами. Зокрема, грою в т. зв. «територіальну цілісність України» з ДНР/ЛНР у її складі.

3.3. ПІСЛЯ «МІНСЬКА-2»

Ситуація на Донбасі в перші дні після «Мінська-2» (12 лютого 2015 року) засвідчила, що оптимістичні оцінки щодо перемир'я стали розходитися з реальністю. Домовленості передбачали припинення вогню, відведення важкого озброєння, проведення в Україні конституційної реформи тощо. Проте з боку сепаратистів вогонь не було припинено. Тому речник Адміністрації Президента з питань АТО А. Лисенко уже в понеділок 16 лютого визнав, що військове командування не бачить передумов для виконання другого пункту Мінських домовленостей щодо відведення важкого озброєння. Аналогічну заяву зробило і командування самопроголошеної ДНР. А ситуація навколо Дебальцевого взагалі поставила під сумнів результати домовленостей «Мінськ-2» і стала знову загрожувати справі миру в глобальному контексті.

Москва вустами свого ідеолога — голови президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Ф. Лук'янова — ще перед «Мінськом-2» заспокоювала громадськість, відволікаючи її від найважливішого. За академічним фасадом його мислення проглядалося банальне великоросійське хамство: «Війна в Україні не змінила світ. Глобальні процеси

будуть йти своєю чергою. Все більше набуваючи азійського смаку, приправленого близькосхідними спеціями. Вареники там ні до чого... Старому Світу — всьому, включаючи тих, хто входить до ЄС, і тих, хто не входить і ніколи не увійде, як Росія, — залишається нескінченно з'ясовувати відносини всередині себе. Втім, все як і 200 років тому. З тією відмінністю, що на полях під Лейпцигом і Ватерлоо креслили геополітичну архітектуру Європи (що тоді було рівноцінно світу), а що зараз малюють в районі Маріуполя і Дебальцевого, зрозуміти неможливо» [107].

Отже, Ф. Лук'янов вважає, що Україні і Росії суджено, як і решті Європи, безкінечно з'ясовувати відносини між собою. З українського боку, навпаки, бачиться, що справа ця досить негонорова. Бо, як сказав поет, «нам своє робить». Хай би спершу росіяни самі розібралися у своїх проблемах. Що і починає робити молоде покоління російських науковців, яке досить критично оцінює «здобутки» політологів старшого покоління. У т. ч. й цитованого Ф. Лук'янова.

З погляду наукового співробітника Центру глобальних проблем МДІМВ Олексія Токарева, «Росія дивиться на Україну через екран телевізора і вікно браузера. Як на будь-якій війні, у тому числі інформаційній, світ ділиться на своїх і чужих і для всіх стає чорно-білим. Федеральне телебачення підіграло стереотипи російської більшості: українська армія — найманці, українська еліта — хунта, українські медіа — споживачі праників Держдепу, українська мовна політика — утиск російської, українське національне будівництво — бандерівщина. Той, хто воює на Донбасі за Збройні сили України (ЗСУ), — каратель і укроп» [193].

Те, про що пише О. Токарев, для українців далеко не новина. У нинішній «освіченій» Росії в моді задавнені стереотипи, що начебто України ніколи в історії не існувало, а створив її Ленін, пам'ятники якому невдячні українці масово руйнують. Більш того, в імперіях — російській, радянській — Україну сприймали як «Малоросію» для означення етнічної спільності. А для іменування території завжди вживали слово «окраїна», яке набуло форми «Україна», але означає приблизно те саме, що й географічні поняття Урал чи Кавказ. І тому росіяни кажуть «на Україну», але не «в Україну». Усі ці розумування, які засуджує Токарев, для «консерваторів-державників» є святими скрижалями.

Молоде покоління відторгає «служиву» політологію старшого покоління, яке товче одну й ту саму воду в старій ступі і неугавно твердить: «Власне “Україну” як політичний проект придумали австрійці за допомогою поляків, щоб, підігрівши національний антиросійський рух,

ослабити на самому початку Першої світової війни Російську Імперію. Простіше кажучи, “українець — це росіянин, укушений поляком”. Нині польсько-австрійські лаври перейшли до американців. Технології ті самі: зростання національної самосвідомості і “проплачений Майдан”, “Правий сектор”, необандерівці як основні інституції з розділення братніх слов’янських народів» [193].

Аргументація столітньої давності все ще в ходу в Росії і досі має непоганий попит. Важко судити, що при цьому є причиною, а що — наслідком. Одні вважають, що Путін тонко відчув суспільний попит росіян і пішов назустріч їхньому непереборному і віковичному потягу до «перетоплювання» українців і білорусів у казані «триєдиного російського народу». Інші стверджують, що саме від нього йде ініціатива.

Про майбутнє Росії замислюються й у середовищі старшого покоління російських політологів. Один із них А. Картунов — генеральний директор і член президії Російської ради з міжнародних справ — слушно звертає увагу на те, що загострення кризи вимагає від політиків зосереджуватися на найближчих цілях, а це різко звужує горизонти перспективного бачення: «Але всі кризи, так чи інакше, завершуються, а життя триває. І, видно з усього, пора задуматися про те, як Росія будуватиме відносини із зовнішнім світом “після України”. Звичайно, багато що залежатиме від того, чим і як саме завершиться криза — компромісом або довгостроковим хронічним конфліктом Росії із Заходом, зміцненням української державності або її остаточним крахом.

Але хоч би якою була фінальна сцена української трагедії, вже сьогодні видно ті принципові питання, що неминуче постануть перед Москвою, коли завіса нарешті опуститься. Від розв’язання цих питань залежить не тільки майбутнє російської зовнішньої політики, а й майбутнє Росії як такої» [90].

Ще донедавна в Росії вважали: хоч би як там склалася доля, а Путін досяг головного — навколо ідеї «русского мира» він згуртував російську націю, надавши їй антиукраїнської ідентичності. Однак невдовзі з’ясувалося, що, досягаючи одного, Росія втратила значно більше в іншому. Вдаючись до анексії Криму і тим самим порушуючи систему міжнародних відносин, що сформувалася після Ялтинської конференції 1945 р., Росія продемонструвала світові, що вона відмовляється дотримуватися норм і уявлень, які склалися в Європі і на Заході впродовж 70 повоєнних років. Тим більше, що цей агресивний крок Росія пояснювала вигадками про якісь можливі репресії проти російськомовних громадян Криму.

На сьогодні, відверто пише Ф. Лук'янов, обгортка «русского мира», в яку упаковано агресію проти України, нікого в світі не переконала, але вже спричинила чимало прикрощів. По-перше, вважає він, лінія «русского мира» виглядає на глобальному рівні занадто тонкою і «заздалегідь периферійною». По-друге, вона справляє враження, нібито «Росія більше не здатна запропонувати щось таке, що сподобалося б будь-кому, крім етнічних росіян». А по-третє, жорстка експлуатація ідеї «русского мира» насторожила сусідів — від країн Балтії до, здавалося б, уже союзних Білорусі та Казахстану. А в самій Росії затеплилася психологія набігу на сусідні території «за зипунами», як це прийнято, наприклад, у «лихих донських козаків», у чому могли вже переконатися жителі Криму і Донбасу [102].

Ось так на практиці стало видно суть «русского мира», який довго російські ідеологи представляли як середовище, здатне захистити російську людину від розгнужданого зовнішнього світу. А спільним домом у цьому згуртованому Росією світі мав стати проєктований Євразійський союз, що складався б з Росії, Білорусі та Казахстану, націлений на членство в ньому України. Майдан, констатує Лук'янов, перекреслив такі плани, «і замість стрункої картини вийшли кровопролитна міжусобна війна і “Мінський процес” з незрозумілою кінцевою метою на тлі щодалі гіршої зовнішньої обстановки».

У підсумку тролінг під назвою «русский мир» збанкрутував. Він не може приховати те, що Росія має намір будь-якою ціною не допустити членства України, Молдови і Грузії в НАТО. Однак деякі західні дослідники все ще намагаються розгадати «посмішку Сфінкса» — «що ж, чорт забирай, замислив Путін?». У добу Середньовіччя на стволах гармат відливалися написи: «Ultima ratio regum» — «Останній доказ королів». Чи справді вважають у Росії, що саме залпи «Градів» і «Смерчів» в Україні прокладуть дорогу до миру? Судячи з усього, такий шлях вони ставлять під великий сумнів. Навіть наближених до Кремля політологів турбують запитання: «Чому, наприклад, російська “м'яка сила” не спрацювала належно напередодні і під час кризи в Україні — навіть стосовно значної частини російськомовного населення?».

Той же А. Кортунов з висоти свого авторитету в науковому світі може дозволити собі такі судження: «Сьогодні у нас прийнято вважати патріотичне піднесення одним із головних позитивних підсумків української кризи. Однак не треба бути соціологом, щоб помітити, що це піднесення пов'язане більше з антиамериканськими, антизахідними, антиукраїнськими настроями, ніж з утвердженням власних, поки

досить розпливчастих цінностей. Наскільки антизахідні настрої відображають реальну картину сучасного світу — предмет окремої розмови. Але в кожному разі фундамент російського патріотизму поки залишається більш ніж хитким, і не можна виключити наростання соціальної апатії й цинізму в найближчому майбутньому — особливо на економічному тлі, що стрімко погіршується» [90].

Експертне середовище Росії все частіше задумується над тим, до чого призведе протистояння Росії і Заходу при розв'язанні української кризи. Наскільки виправдані російські побоювання, що в Україні з'явиться американська зброя? Відповідь академіка РАН Олексія Арбатова на це питання досить однозначна: «Цілком, хоча ефект від цього буде скоріше політичний, ніж військовий: зі зброєю прибудуть інструктори, радники і т. ін., а це вже пряма участь НАТО і США у конфлікті, навіть за відсутності військового контингенту НАТО. Так конфлікт буде виведений на новий щабель ескалації, оскільки стане вже опосередкованою війною між Росією і США» [9].

Такої ситуації у Кремлі намагаються уникнути. А тому «служиві» аналітики радять, що Росії слід було б знайти порозуміння із Заходом і запевнити його, що вона не претендує на ревізію глобальних правил гри. Ситуацію навколо України пропонують розглядати як «бої місцевого значення», оскільки, мовляв, «битва за Україну, що змінила все наше життя за минулий рік, у світовому контексті є локальним епізодом, за яким більшість людства спостерігає як за чимось глибоко стороннім».

Свою раптову миролюбність щодо Заходу наближений до Кремля Ф. Лук'янов обґрунтовує так: після Другої світової війни СРСР убезпечив себе створенням буферної зони у Східній Європі, що спричинило поділ Європи. А сьогодні тільки й мороки — «щось на зразок поділу України — у м'якій формі, але теж з прицілом на буфер зі східного боку... До глобальних правил гри це не має відношення. "Мінськ" не є ні моделлю, ні прецедентом. Найближча паралель — Дейтонська угода по Боснії, про яку не раз згадували. Війну вона припинила, але ефективної державності не створила» [107]. Хто, з погляду Росії, мав би увічнити цей поділ України? І тут на авансцену виступає «незалежний» академік РАН О. Арбатов, який від імені «стурбованої громадськості» формулює своєрідний меседж до Америки: не можна багато чекати від «Мінська-2», бо справа не в кількості зустрічей, а в якості їх представництва. При цьому він пропонує такий план: «Без прямого контакту Путін — Обама процес далеко не піде і в потрібну хвилину відкотиться назад. Президентам США і Росії пора перестати ображатися один на

одного і слід терміново розпочати діалог. Без підключення Вашингтона Київ не дуже йде на поступки, а Брюссель, Берлін і Париж відчують себе вкрай невпевнено. Американцям час перестати грати роль *enfant terrible*».

Вираз *enfant terrible* (жахлива дитина. — В. Т.) Арбатов обрав неспроста. У світовій громадській думці вже давно склалося судження, що Путін сам себе загнав у глухий кут. Щоб зберегти обличчя своєму президентові і надати йому необхідного міжнародного шарму, Арбатов пропонує такий вихід: «Ніщо не заважає Обамі здійснити вояж до Мінська, а потім разом із Путіним і європейськими лідерами з'їздити ще куди-небудь — хоч до Києва, хоч до Москви. Головне — піднятися над миттєвими політичними мотивами, як колись зробив Хрущов у розпал Карибської кризи у відносинах із “хлопчиськом Кеннеді” [9]. Питання тільки, чи погоджується зверхньо і поблажливо названий Арбатовим *enfant terrible* Обама, коли його росіяни порівнюють з «хлопчиськом Кеннеді»?

3.4. «СКАЖЕНІ ПСИ ВІЙНИ»

Військові найманці, вони ж — «дикі гуси», «пси війни», «собаки війни», «солдати удачі», «солдати фортуни». У міжнародному праві ці особи — іноземці й апатриди (люди без громадянства) — є особами, які добровільно вступили у збройну боротьбу з корисливих цілей на боці одного з учасників збройного конфлікту. У резолюції за № 2465 (XXIII) Генеральною Асамблеєю ООН встановлено, що використання найманців є кримінально караними діями, а самі вони — злочинцями, які перебувають поза законом. Таке правове тлумачення цього питання.

В інформаційно-пропагандистському просторі Росії це питання обходять і трактують зовсім інакше. Офіційний представник МЗС Росії О. Лукашевич заявляє: «Російських військовослужбовців в Україні не було і немає, російська армія там не воює. Є добровольці, які не можуть залишитися осторонь від тих страждань, від тих подій, які відбуваються в Луганській і Донецькій областях» [113]. Присутність армії РФ на території України спростовують лише в Росії. Україна і Захід вважають фактом доведеним, маючи для цього незаперечні докази.

Професійний журналіст, автор серії гучних фільмів «Наші» про радянських і російських солдат — учасників збройних конфліктів у Вільнюсі, Придністров'ї та Нагірному Карабасі О. Невзоров виклав

у інтерв'ю 31 січня 2015 року свою точку зору на події в Україні: «Воювати з терористами завжди дуже складно. Притому, що серед цих хлопців дуже багато моїх старих друзів, дуже багато людей, з якими мене ґрунтовно пов'язали карабаські, югославські, абхазькі, литовські, чеченські події. І притому... те, що вони роблять — це типова терористична тактика. Коли вони воюють, тільки прикриваючись мирним населенням, бідонами з молоком і переляканими тітками-торговками насінням» [120].

Відвертість журналіста вражає. Взяти хоча б його відомий вислів, що «цинізм — це вміння називати речі своїми іменами». Або світоглядне: «Я політикою взагалі безкоштовно не займаюся». І саме тому мимоволі виникає питання: за які суми він здає своїх «старих друзів», підводячи їх під статті найманства і тероризму («ті пси війни — а мої старі приятелі, як правило, люди, не заражені ніякою ідеологією, і вони там воюють за гроші, і за пристойні»). Тобто — як найманцям їм уже світить розстрільна стаття. Можливо, Невзоров як професіонал гарячих точок виробив у себе шосте чуття гострої небезпеки, і на нього раптово зійшло осяяння неминучості розплати за злочини проти українського народу: «Звичайно, я розумію українців, у яких раптом за помахом чарівної палички утворилися якісь боездатні одиниці, що дивно, тому що цього за ідеєю не повинно було бути».

Очевидно, йдеться про те, що після «мирної окупації» силових структур України агентами російських спецслужб спроможність українців до захисту Батьківщини в очах Росії мала б бути притлумленою назавжди. Але сталося неймовірне: «Така війна завжди гранично довга і гранично нудна, вона і кривава, і страшна, тому що я за останній місяць отримав звістки про загибель семи або восьми своїх старих приятелів. Притому це такі пси війни, що їм взагалі вмирати не годиться, які знають напам'ять все... Але, тим не менш, помирають, їх б'ють ось ті українські діти, смішні строковики, яких туди відправляє Порошенко. Я підозрюю, що вся ця катавасія досить надовго. Але у нас немає розуміння того, що там насправді відбувається, і, ймовірно, не буде, оскільки дуже неправильні вектори розуміння задані» [120].

Ці розмірковування підтверджують здогад, що певна розгубленість від провалу російської операції «бліцкриг» в Україні є. Невзоров відверто відповідає своєму інтерв'юеру, що навіть зі своїм немаленьким досвідом операцій «таємної війни» він не взявся б прогнозувати тенденції в Україні на майбутнє: «Ні я не бачу, ні ви не бачите, ніхто не бачить. Тому що ми нічого не розуміємо, що відбувається. І ЗМІ тільки

заплутують і тільки спотворюють картину. Судячи з того, які там гинуть люди з боку терористів — в основному це хороші мої старі друзі, але це не позбавляє їх від титулу терористів. Є якісь людські відносини, які, ймовірно, зобов'язали їх, якби ми зустрілися на цій війні, застреливши мене, утерти сльозу. Точно так само мав би вчинити і я, так прийнято між старими друзями: застреливши, утерти сльозу...» [120].

Більше того, Невзоров із симпатією розповідає про намагання представників Збройних сил України, на відміну від терористів, не стріляти в житлові квартали, хоч «треба розуміти реальність війни, коли не завжди можливо діяти акуратненько скальпелем і ходити навшпильки». І тут порівняння дій російської армії в Чечні і дій української армії на Донбасі Невзоров подає не на користь Росії: «Дуже важко передбачувати, дуже жорстокі, дуже підлі методи ведення війни. А українці все-таки не здатні на те, на що ми були здатні в Грозному, де ми просто зносили квартал за кварталом тупо, без міркувань, є хто-небудь в цьому кварталі чи ні. Нас просто це не цікавило. Ми залишили після програної нами чеченської війни руїни в диму і нічого більше. Пророцтва тут — справа невдячна» [120].

Насторожує: навіщо такому бувалому рупору силовиків ось так здавати російських «псів війни»? Відповідь може бути лише одна: Невзоров і словом не прохопився про наявність на Донбасі регулярних військ Росії. Фокус уваги спеціально зосереджений на терористах, на яких російські спецслужби хочуть повісити всіх собак. За словами Невзорова, якщо хтось опиниться у т. зв. ЛНР/ДНР, то «ключових фігур там немає в принципі. Вони всі один одного ненавидять. Це абсолютні павуки в банці». Наприклад, ще 21 листопада 2014 року в інформаційний простір Росії було вкинуто інтерв'ю під назвою «Хто ти, Стрілок?». Розмову вели два дуже відомі у ЗМІ тролі — головний редактор газети «Завтра» О. Проханов і колишній міністр оборони т. зв. ДНР І. Стрелков (Гіркін). І Стрелков, і його інтерв'юєр Проханов — люди із системи російської влади, а тому їх бесіду не стали би поширювати просто так. Та й, судячи з усього, публікація розрахована на її сенсаційне прочитання і рясне цитування — її спеціально «розганяли» через провідні Інтернет-видання і пошуковики.

Чим же сподобалися кремлівській владі у поточному моменті ці дві одіозні фігури? А тим, що колишній головнокомандувач ДНР, за плечима якого дві чеченські війни, Придністров'я і Боснія, вдався раптово до сенсаційної заяви: «Спусковий гачок війни все-таки натиснув я. Якби наш загін не перейшов кордон, в підсумку все б скінчилося, як у

Харкові, як в Одесі. Було б кілька десятків убитих, обпалених, заарештованих. І на цьому б скінчилося. А практично маховик війни, яка досі триває, запустив наш загін» [161]. У цій фразі закладено основний сенс інтерв'ю й увесь задум цієї операції.

В інтерв'ю Гірка-Стрелкова викладено ще дві-три ідеї, що привернули увагу. Перша: на Сході України були задіяні російські військово-службовці, котрі приїхали туди, перебуваючи нібито у відпустках. Друга: здебільшого на Маріуполь наступали ось ці «відпускники». «Коли вони пішли, хиткими залишилися і лінія фронту, і можливості». І третя: сепаратистам і «відпускникам» нібито звідкись «зверху» заборонили захоплювати Маріуполь: «був наказ не займати. Не просто наказ зупинитися, а наказ ні в якому разі не займати».

Важко уявити навіть у страшному сні, що третьорозрядна фігура російських спецслужб раптово розв'язала війну проти сусідньої держави, де живе настільки уподобаний Путіним і Медведевим «братній український народ». І в цьому має рацію В. Портников, який пояснює, що ніякий Стрелков «самостійно» війну на Донбасі не розпочинав. Поява його диверсійного загону в регіоні пов'язана з тактикою «лиття бензину», яку було схвалено у Кремлі відразу після втечі з України В. Януковича. А Слов'янськ, який перебуває в центрі покладів сланцевого газу, був від початку обладнаний як база для подальшого наступу на великі міста східного регіону України, в т. ч. й Харків.

Заява І. Стрелкова, що саме він розпочав війну на Донбасі, — ще одне свідчення вимученого способу «зберегти обличчя» президента Путіна. І почалися ці пошуки відразу після його ганебного повернення з Австралії. Не дивно, що саме Стрелков отримав завдання «обілити» Путіна, адже в бесіді з Прохановим він називає себе «спецслужбистом». А головний сенс його інтерв'ю — підтримати версію про те, що президент Росії нібито не має жодного відношення до війни на Донбасі, що війська, які там перебувають, — не російські війська, і танки — не російські танки, і диверсанти — не російські диверсанти. І збивали малайзійський «Боїнг» зовсім не ракетами з російських «Буків». Таких непорозумінь значно більше. Щоправда, ніхто в ці байки не вірить. А коли канадський прем'єр Стів Харпер у Брісбені відкрито порадив Путіну якомога швидше забиратися з України, Путін остаточно зрозумів: диверсанти мають засвідчити, що це вони самі, без відома Кремля, розв'язали війну в Україні. І вже 20 листопада 2014 року — через тиждень після Брісбена — відповідне інтерв'ю зі Стрелковим було опубліковано.

Після Австралії Путін дійсно опинився в непростій ситуації, вихід з якої і досі не знайдено. Події показали, що плани донецького криміналу і його російських зверхників порушив насамперед героїчний спротив українських військових, національних гвардійців і добровольчих батальйонів, які дали належну відсіч загарбникам.

Крім того, Путін мав змогу переконалися, що своєю агресією не злякав, а лише насторожив Захід. Подальші воєнні дії на Донбасі не обіцяють йому жодних дивідендів. «Новоросія» вже повисла важким тягарем на шиї підупалої російської економіки. Після того, як український уряд призупинив соціальні виплати в окупованому регіоні, стало зрозуміло, що кожне нове захоплене бойовиками місто — це нові мільйони рублів на його утримання. А вільних мільйонів у Путіна, як виявилося, більше не стає. Наміру Росії відмовитися від шантажу України і Заходу не видно. Тверезе розуміння того, як виплутатися з ситуації, що склалася, теж не проглядається. Тому підручні кремлівських стратегів продовжують експлуатувати випробуваний прийом — тролінг. Інакше кажучи — «риболовлю на блешню».

Один троль — О. Невзоров — поділяє ту думку, що «брехня — це властивість розвинутого інтелекту і певне мистецтво ювелірно підмінити одну реальність іншою». При цьому він не відчуває жодних докорів сумління у своєму цинічному ставленні до російської аудиторії: «Це дуже погана звичка — вживати слово “народ” у позитивному сенсі. Адже якщо ми персоніфікуємо, то кого ми з вами побачимо — тих, хто забезпечує рейтинги “Дому-2”, що аж зашкалюють, і “Битви екстрасенсів”, побачимо 30 мільйонів алкоголіків, жахливу кількість безграмотних ідіотів з села, які не прочитали ніколи ні єдиної книжки і не підозрюють про існування цих предметів. Слово “народ” треба вживати з великої обережністю. Тому, коли люди посилаються на якісь божевільні рейтинги, я кажу: “Хлопці, ви подумайте, вас не бентежить, що у вас ідентичні уявлення про світ з усією цією ордою?”. Так, безумовно, ця орда гідна всілякого жалю й співчуття, але якщо вона в чомусь впевнена, то це найкраща ознака того, що в цьому впевненім бути не можна» [120].

Знавцеві й інженерові людських душ путінської Росії О. Невзорову видніше, що за народ воює проти України. І які ідейні переконання поділяє ця аудиторія — «рецепт рейтинговості в абсолютній примітивності, тупості й однозначності. Чим тупіший, чим примітивніший, чим однозначніший і брехливіший, тим вище рейтинг». Але з такими настановами ці тролі зомбують не лише російську, а й українську

аудиторію. Народ України має це добре усвідомлювати у своєму духовному опорі. І не забувати про те, що коли другий троль — І. Стрелков — дав свідчення щодо одноосібного розв'язання ним війни проти України, а третій троль — прес-секретар президента РФ Д. Песков — виступив з пропозицією обміняти замирення в Україні на її гарантії не вступати в НАТО, то це неспроста. І тактика тут нехитра: закинути приманку, а там, дивись, «на блешню» щось і зловиться.

3.5. «ЧОРНІ ЛЕБЕДІ» 2015 РОКУ

Нещодавно наш лексикон поповнився новим політичним образом-поняттям: «чорні лебеді». До 1697 р. вважали, що лебеді можуть бути лише білими. Однак голландська експедиція в Австралію, яку очолював Віллем де Вламінк, виявила популяцію чорних лебедів. У наші дні «чорний лебідь» — це метафора, що позначає одиничні і важко прогнозовані події, які ведуть за собою значні наслідки.

«Чорні лебеді» — не лише негативні події, а й непрогнозовані успіхи. З погляду автора цього терміна Нассіма Талеба, всі значущі наукові відкриття, історичні та політичні події, досягнення науки і мистецтва — все це «чорні лебеді». Такими є винахід Інтернету, Перша світова війна, розпад Радянського Союзу, атаки 11 вересня 2001 року. Отже, «чорні лебеді» — це події важко прогнозовані і водночас цілком імовірні.

Не обійшовся без них рік 2015-й в Україні. Це не було несподіванкою, якщо мати на увазі прогностичні міркування. Публікація хоча б «Financial Times»: «Володимир Путін — фахівець із дестабілізації. Маючи чорний пояс із дзюдо, він чудово знає, як збивати супротивника з ніг. Він чергує дружелюбні жести із загрозливими поглядами. Путін зумів вибити ґрунт з-під ніг західних лідерів. Вони знають, що він хоче відновити вплив Росії і зберегти Україну в її орбіті, але не можуть зрозуміти, як він хоче досягти своєї цілі» [19]. Ангела Меркель, котра чи не єдина із західних політиків глибоко розуміє, до чого веде Путін, після зустрічі з ним у Австралії дійшла висновку, що «цю кризу неможливо подолати швидко». Її збентежило й те, що «амбіції Путіна щодо відновлення впливу Росії не обмежуються Україною. На наступний день у Сідней вона відкинула звичну для неї обережність: «Хто б міг подумати, що через 25 років після падіння Берлінської стіни... подібне станеться посеред Європи?» — заявила вона у своїй промові.

Авантюра Путіна в Україні поставила під сумнів усю систему підтримки миру в Європі». Вона попередила також про те, що Росія може загрожувати не лише Україні, а й Грузії чи Балканам. Саме про це нагадав 19 лютого 2015 року європейській громадськості один з провідних білякремлівських ідеологів С. Караганов. Європа, на його думку, «вигравши в холодній війні, програє мир після неї. І вступає в наступну фазу міжнародних відносин роз'єднаною, такою, що знову стоїть на межі конфронтації, а то й великої війни» [75]. Слова про «велику війну» вимовлено — пробний камінь укинута. Щоб думка про «велику війну» не загубилася, наступного дня — 20 лютого 2015 року — з питанням про «можливість дійти до дуже великої війни» російський журналіст звернувся до російського фахівця з історії України О. Міллера. Відповідь, як це притаманно науковцю, була не однозначно-пласкою, а об'ємно-багатозначною. Він висловив припущення, що не дійде до польотів з обох сторін смертоносних ракет, бо в цьому виграти неможливо. Однак тепер чітко видно компоненти «великої війни» — ця війна справді й інформаційна, і кібернетична. Багато значить і коментар прем'єра Медведєва щодо ймовірності відключити Росію від банківської системи SWIFFT — він пригрозив Заходу «необмеженою реакцією».

На думку Міллера, «в деяких сенсах війна вже триває. Щоправда, Росія не може бути в цій ситуації провідним гравцем; на сьогодні вона в економічній війні із Заходом приречена на поразку. Але, гинучи, вона може завдати супротивній стороні досить істотного збитку... Дестабілізація в країні з такою кількістю зброї, в тому числі ядерної, — це “гра в покер” на дуже великі ставки» [115]. Виходу з ситуації, що склалася, О. Міллер не бачить, бо для розв'язання проблем війни і миру немає головної передумови — взаємної довіри, яка є основним соціальним капіталом не тільки у стосунках людей, а й у відносинах держав. Глибока взаємна недовіра, зумовлена не в останню чергу брехливим тролінгом, спричинила вже зневіру екзистенціальну: «Правляча в Росії еліта широко переконана, що якби Захід міг її знищити, він би це зробив. А західні еліти, напевно, думають, що було б добре позбутися цих опонентів. І хто тут правий, а хто винен — це вторинне, важливо те, що ніхто нікому не довіряє. І як з цього виходити, поки ніхто не знає» [115]. Невтішний висновок, однак, як для науковця, — щирий.

А тим часом пропагандисти робили свою справу — намагалися закріпити тему «великої війни» у масовій свідомості. Методика її здійснення знайшла досить оригінальне втілення: для засвоєння ключових тез публіку спершу необхідно належно «розігріти». І це було

зроблено. Упродовж тижня російські ЗМІ майже істерично обговорювали різноманітні чутки про загадкове зникнення президента РФ В. Путіна. Авторитетні джерела почали пояснювати, що «Путін любить тримати паузу» перед прийняттям кардинальних рішень. Інформаційним світом циркулювали версії щодо дворцевого перевороту партії «великої крові», яка заведе Росію в широку інтервенцію проти України. Немало було і заспокоїливих заяв, що всі чутки про кадрові зміни у верхах спеціально запущені в суспільство з метою перевірки реакції громадськості та виконавчих структур.

Керівник прес-служби президента РФ Песков, мабуть, у чомусь був правий, коли зауважив, що у всіх сталося «весняне загострення». І це теж було закономірним: знервовані кризою люди готові вірити будь-якій інформації перед тим, як «задіяти мізки». Таким видався масовий неврозеліти, наляканій кількістю «чорних лебедів», що пролітали над Кремлем. І ось через тиждень, після появи Путіна на телеекранах, прийшло полегшення: до аудиторії донесли головну думку про те, що в разі відходу від влади Путіна можуть прийти такі круті хлопці, які пустять таку кров, після якої часи Путіна здаватимуться райськими.

А білякремлівські політтехнологи потім досить цинічно розведуть руки: ну що тут поробиш, коли «наша політична система цілковито зосереджена на лідері. У нас немає надійної системи наступності, то чи можна звинувачувати людей у тому, що вони злякалися, коли Путін раптово зник з радарів» (М. Сванідзе). Ще відвертіше висловився згадуваний С. Караганов: «Він усіх тролить. Він — бос, він може це зробити. Його люди — верткі маніпулятори, і, подивіться, вони змусили всіх говорити про Путіна» [126]. У контексті цих подій Караганов беззастанно заявляє, що Росія може встановити світовий порядок, об'єднати Європу від Лісабона до Владивостока і тим самим забезпечити міцний мир, в т. ч. і в Україні. Насамперед, радить він, обом сторонам — Росії та Заходу — слід зробити інтелектуальний аналіз помилок, які, мовляв, призвели до теперішньої кризи.

Ідея аналізу помилок у принципі має право на існування. Але ж, як мовиться, диявол ховається в деталях. А деталі ці для України якраз і є визначальними. Головна лінія протистояння Росії і Заходу, пояснюють експерти Кремля, полягає в тому, що «ЄС прагнув розширити зону свого м'якого контролю, яку Росія вважала зоною своїх інтересів» [76]. Україна серед «зон російських інтересів» займає чільне місце. Ось за ці пострадянські країни і розгорнулася боротьба, що принесла в Україну смерть.

Нічого нового Караганов не сказав, а просто повторив одну із тез В. Путіна: Росія ще могла змиритися з відходом колишніх країн Варшавського договору до Заходу, однак про пострадянські республіки мови не може бути, адже вони — зона інтересів Росії. Якщо вже так, то чому про «зони впливу» мають домовлятися не Захід і Росія, а Київ із якимись там ЛНР/ДНР? Логічно випливає і друге запитання: про що Києву домовлятися із цими підставними особами Кремля?

Усе це — знову тролінг. Справжній шантаж полягає в меседжі, який Караганову доручили довести до громадськості Заходу. І шантаж цей із його вуст звучить майже як ультиматум: «Очікувати, поки ще сильний Захід спробує дотиснути Росію, Кремль навряд чи буде. Тому, якщо не вдасться зупинитися і домовитися, попереду — ще гостріша криза. Україну задушать, а в разі надання їй військової допомоги швидше за все — розгромлять. А далі будуть дивитися: чи не прийдуть до розуму західні лідери і народи, побачивши, що нинішні й минулі керівники привели Європу і світ до війни. Якщо політика не зміниться, можлива подальша ескалація. Вона, втім, може статися через чергового “чорного лебедя” — непередбачену катастрофу або провокацію» [76]. Вдаючись до неприкритого шантажу і погроз «великою війною», він пропонує Росії і Заходу знайти спільну мову за принципом: «визнання легітимності різних ціннісних установок за спільності базової культури» [76]. Більшого абсурду знайти важко. Абсолютно визнаючи принцип рівності народів, навряд чи можна вимагати поваги до таких «культурних цінностей», як звичай «полювання за головами» в Новій Гвінеї, гладіаторські бої в Давньому Римі, багаття інквізиції в середні віки, концентраційні табори в нацистській Німеччині і сталінському СРСР. Одні «цінності» ніяк не можуть бути сумірні іншим.

Далеко може зайти світ, приймаючи «ціннісні настанови» сучасної Росії, застосовані нею на Донбасі: «Гради» й «Урагани», «Смерчі» й «Буратіно». Якби Росією керувало прагнення знайти розв'язання проблеми, варто було б спинитися, перейти до мирного врегулювання, поважніше ставитися до Мінських домовленостей. Але «яструби» в Росії, як той же Стрелков-Гіркін, застерігають президента РФ не відходити від імперських цінностей: в іншому разі «доведеться нам сусідами стати... по камері в Гаазі. Якщо нас туди живцем довезуть, звичайно».

Проблема цінностей, пише Ф. Лук'янов, у Росії є. Всім зрозуміло, що певний набір цінностей й ідеологічних уявлень тісно гуртує колективний Захід навколо США. А ось Росія, на відміну від Заходу, ще не

здатна запропонувати свій проект майбутнього, а отже, не здатна й об'єднати навколо себе країни певною системою цінностей. Власне, ні Бразилія, ні Індія не потребують такої «гуманітарної допомоги» з боку Росії. А нав'язлива дружба Росії з Білоруссю і Казахстаном у рамках Євразійського союзу, спроби «винайти» ціннісні основи породжували штучні конструкції: «Спільні цінності або формуються природно та історично, або не виникають зовсім» [104].

Навіть спільне історичне минуле, як України і Росії, зовсім не передбачає наявності у них неперехідних спільних цінностей. Як ідеться у вірші А. Дмитрук: «У вас Царь, а у нас — Демократия, никогда мы не будем братьями». Хоч би якою була думка щодо «цінностей» — «яструба» Гірка чи «декоративного голуба» Караганова, — вирішувати проблеми національної безпеки і територіальної цілісності України доведеться самим українцям. І в цьому їхня налаштованість, переконаність і готовність захищати Батьківщину — визначальні. У грудні 2014 року, згідно з даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), більше половини (54,3 %) мешканців країни не були готові втратити Донбас. А якщо до цього додати 27,1 % «скоріше не згодних», то зрозуміло, що переважана більшість громадян виступає за Донбас у складі України.

Однак до розв'язання економічних проблем як Донбасу, так і України шлях неблизький. Вносить елемент оптимізму хіба що патріотичний настрій громадян України і дедалі глибше розуміння наших проблем світовим співтовариством. Як пише «Financial Times», «анексія Росією Криму й підтримка повстанців-сепаратистів у східних промислових районах країни зруйнували економіку і державні фінанси України» [190].

Економіці і фінансовій системі нашої держави реально загрожує дефолт. Тому, вважає Дж. Сорос, Європі слід було б насамперед звернути увагу на оцінку становища в Україні, оскільки «криза, що відбувається там, — це смертельний ризик для єврозони». Однак часто «європейські лідери ставляться до України просто як до чергової країни, яка потребує фінансової допомоги, не усвідомлюючи належно, що «криза на східному кордоні ЄС небезпечніша для європейської економіки і навіть для виживання Євросоюзу, ніж вибори в Греції» [180].

Небезпека криється, як це парадоксально, й у можливості дефолту в Росії, який завдасть відчутного удару європейським банкам, пов'язаним з Росією. Можлива фінансова криза в Росії таїть у собі стратегічну й економічну загрозу для Європи, враховуючи те, що політика Москви стане, ймовірно, ще більш агресивно націоналістичною.

Це не означає неминучості послаблення санкцій, котрі були і є «необхідним злом», щоб примусити російські війська покинути Україну. Суть справи в іншому. На думку Сороса, США і Європа зробили велику помилку, не зумівши підкріпити свої санкції масштабною програмою фінансової підтримки України, якій, за його оцінкою, вже в 2015 р. потрібно до 50 млрд доларів. Тому, стверджує Сорос, Європі необхідно «прокинутися» і визнати, що на території України Росія атакує ЄС, що «Росія пропонує альтернативний погляд на світ — силу замість верховенства закону». Принагідно варто нагадати мудрість древніх: «Не в силі правда, а в правді сила». У Росії такої сили правди немає, про що свідчить теза російського аналітика Ф. Лук'янова: «Для залучення союзників потрібна ідея розвитку. У Росії з цим біда».

На західному напрямку ситуація складається принципово інша: Європа ідею розвитку має, Україна йде їй назустріч, поділяючи європейські цінності. Саме тому, вважає Сорос, «надання допомоги Україні слід розглядати як заходи з оборони, до яких вдаються європейські країни».

3.6. ПРО БЛАГУ ВІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Національна ідентичність у сучасному світі — ознака хорошого тону. Тільки ледачий мовчить про необхідність плекати національні цінності перед загрозою глобалізму. Ось і брати Михалкови — Микита й Андрон — взялися «націоналізувати» російський фаст-фуд.

У Путіна завдання складніше — він узявся «націоналізувати» російську еліту — тих, хто володіє власністю, впливає на розвиток політики й економіки. Щоб вони перейнялися російською національною ідеєю, зазначає С. Караганов, «спершу слід відмовитися від власності та рахунків за кордоном» [79]. Коли у жовтні 2014 року на форумі дискусійного клубу «Валдай» головний помічник президента РФ заявив, що «немає Путіна — немає Росії», політолог С. Белковський зазначив: «Пошуки національної ідеї Росії, які розпочалися після краху Радянського Союзу, нарешті завершені. Тепер очевидно, що національна ідея Росії — це особисто Володимир Володимирович Путін як фізична особа» [216]. Ось така вона тиха чарівність авторитаризму, всупереч застереженням М. Салтикова-Щедріна: «Не потрібно плутати любов до Батьківщини з любов'ю до начальства».

У середовищі російської еліти незримо витає: «Вчитися, жити і працювати — по Путіну». За свідченням американських аналітиків Кліффорда

Гедді та Фіони Хілл (Інститут Брукінгса), останнім часом високопоставлені російські персони у бесідах з американськими візаві неугавно повторюють сентенцію, яку приписують Путіну: «У вас, американців, виникає проблема у спілкуванні з нами, тому що вам здається, що ви нас розумієте, хоча насправді це не так. Ви дивитесь на китайців і думаєте: “Вони від нас відрізняються”. Потім ви дивитесь на нас, росіян, і думаєте: “Вони схожі на нас”. Але ви помиляєтеся: ми не схожі на вас» [205].

Цими словами президент РФ із типовою путінською прямоотою і політичною некоректністю виклав одне із правил розвідників: слід остерігатися дзеркального відображення, бо ваш противник ніколи не буде мислити і чинити так, як ви. І Путін дотримується цього правила. Під час уторгнення американських військ в Ірак у 2003 р. президент РФ і керівники його розвідки добре знали, що Саддам Хусейн блефує, стверджуючи про наявність у нього хімічної та іншої зброї масового знищення. Після вторгнення в Ірак, де американці не знайшли ніякої такої зброї, Путін, як подекували в європейських дипломатичних колах, сказав приблизно таке: «Шкода, що так сталося з ЗМЗ [зброєю масового знищення]. Я б щось обов'язково знайшов».

Інакше кажучи, з погляду Путіна, розвідслужби й уряд США виявили крайню некомпетентність: якщо потрібен привід для агресії, натякає він, його неодмінно треба знайти. Що вже казати про «світову змову» проти Росії на шляхах різноманітних «кольорових революцій»! Тут Путін і його пропагандисти як заведені твердять, що революції в наш час не бувають спонтанними — їх цілеспрямовано організовують США серед різних народів світу. Це акцентував Путін у «кримській» промові в березні 2014 року: головний гріх Заходу, скоєний проти всього світу, полягає в тому, що США намагаються нав'язати іншим народам свої «стандарты, які в жодній мірі не відповідали способу життя, традиціям чи культурі цих народів». Тому замість демократії і свободи наступив хаос, почалися спалахи насильства і ланцюг революцій. Висновок один: і кому вона потрібна сьогодні та ваша демократія?!

У цьому контексті логічно може постати питання: невже й справді такі погані справи з демократією в Росії? Для цього доведеться ознайомитися з одним із найважливіших положень у російському розумінні демократії. Почесний голова президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Сергій Караганов є автором і таких слів: «демократія — це дуже приємний тип суспільного устрою, в таких умовах винятково комфортно жити. Але сама по собі вона не забезпечує розвитку. Навпаки, демократія його гальмує» [79].

Така впевненість, виявляється, впливає із російського національного досвіду. Коли в Росії взялися утверджувати демократію, зазначає Караганов, «відразу кинулися брати приклад зі світових країн-лідерів, а вони, як правило, мають демократичний устрій. Ось і ми, “як великі”, заснували у себе демократію, яка з цілком виправданою неминучістю завалилася. Не обваливши, на щастя, разом з собою і країну. ЗМІ, проте, і донині з завидною наполегливістю продовжують втовмачувати у свідомість думку, що тільки так можна забезпечувати розвиток і суспільне благополуччя. Хоча всі ми зримо спостерігаємо природний відкіт у бік авторитарного правління. Але і його потенціал, в силу внутрішнього роздвоєння, знову-таки не можемо грамотно використати. А він насамперед має бути спрямованим на розвиток людей» [79].

Наскільки природним є пропонований Карагановим «відкіт у бік авторитарного правління»? І тут починається тролінг — «риболовля на блешню». Караганов підбиває підсумки останнього десятиліття і віщує мало не остаточну й безповоротну дискредитацію демократичного шляху розвитку. Насамперед гнів падає на США, в яких, мовляв, запаморочення від успіхів довело до бездарно програних воєн в Іраку й Афганістані, до ослаблення політичної системи, а після кризи 2008—2009 рр. західна економічна модель і взагалі втратила свою привабливість.

Факт залишається фактом: американській адміністрації вдалося створити мільйони робочих місць, забезпечити десятки мільйонів людей медичним страхуванням, а інвестиції в технології видобутку сланцевих нафти і газу зробили США лідером енергетичного ринку. Америка, за словами Обама, зберегла провідні позиції й на міжнародній арені: «Ми є лідером коаліції, мета якої послабити і в результаті знищити ІДІЛ [Ісламська Держава Іраку і Леванту]. Коаліція, в яку входять арабські держави. Ми — лідери в коаліції, ціль якої — зупинити агресію Росії в Україні. Ми — лідери в боротьбі з епідемією Ебола» [168]. Нині саме Америка є сильною разом із своїми союзниками, а Росія — ізольованою зі своєю розірваною економікою.

У захваті Караганов вирішив заодно «поставити на місце» і Європу: «Одночасно почав тріщати по швах європейський проект. Виявилося, що більшість країн (крім німців і скандинавів) не хоче працювати так, щоб ефективно конкурувати у новому світі. Плюс тривалий демографічний спад, “витік мізків”, відставання в інноваціях і стагнація країн, поспішно прийнятих в ЄС. Привабливість європейського проекту також стала падати. Причому не тільки зовні, а й всередині — зростають лави скептиків, піднімається хвиля сепаратизму» [79].

У житті Європи справді є відмінності: люди різні, країни різні. Головне, на що орієнтуватися і на яких засадах об'єднуватися. Шукати спільного у негативах — невдячне і даремне заняття. Російський економіст Олександр Аузан вважає, що в Україні є серйозні відмінності від більшості країн ЄС, але багато що споріднює її з іншими — православними — країнами: Болгарією, Румунією, Грецією і навіть... з Росією: «у всіх цих країнах люди не люблять платити податки і вважають пристойним приховувати свої кошти від держави. Вони можуть визнавати уряд як демократично обраний, але при цьому не докладалися до “спільної справи”. У цьому виявляють себе довгі культурні хвилі, що сягають углиб історії. Є Європа латинського походження, є Європа візантійського походження, спроби стерти відмінності між ними приречені на провал, а єдина Європа взагалі можлива тільки в разі їх союзу і кооперації» [11].

Такі міркування є своєрідним зондуванням шансів Росії увійти до ансамблю європейських держав, але на цінностях, які не узгоджуються з римським правом. Коли ж і цей варіант не проходитиме, Росія має очолити світовий антизахідний фронт. І саме в цьому виявиться її історичне покликання.

С. Караганов заявляє, що «в тіні цих метаморфоз якимось непомітно для всіх раптом піднявся третій світ з вельми спокусливою для багатьох країн і народів альтернативною моделлю — напівавторитарного або напівдемократичного капіталізму. Символом стали країни БРИКС, і в першу чергу Китай. Представляючи більшість людства і його майбутнє — на сьогоднішньому, принаймні, етапі, вони стали займати все більш незалежні, а то й просто антизахідні позиції» [79].

Питання тільки, хто очолить цей світовий антизахідний напівавторитарний блок. І тут, за судженнями російських авторів, сталося знамення: військовий конфлікт в Україні і санкції проти Росії буквально виштовхнули її на цю роль. У цьому — історична приреченість Росії, її фатум. За словами Караганова, сталося диво: «Зневірившись в надіях стати частиною Заходу, Росія знайшла у собі сили відродитися майже з попелу. Та ще й невразливою у військовому плані, що володіє майстерною дипломатією і сильним лідером, який безумовно визнаний нинішнім світом. Переважна більшість — як усередині країни, так і за її межами — сприйняли це майже як диво. Що, до речі, вельми сприяло поверненню втраченої Росією харизми» [79]. І жодних сумнівів у готовності Росії до ролі світового лідера бути не може.

Однак не все так багатообіцяльно насправді. Економіка Росії переживає серйозну рецесію. Ситуація погіршується запровадженням

санкцій, які є гарантією того, що економіка країни ще декілька років не вибереться із кризи. Крім того, очевидно, ніякого Євразійського союзу вже не буде — хіба що склеїться щось подібне на Євразійський економічний союз. Є чітке розуміння можливостей потенціалу Росії й у воєнній сфері. Про це недвозначно висловився Збігнев Бжезінський: «Ми достатньо добре знаємо російську армію, щоб розуміти, що вона не готова вести навіть будь-яку локальну війну із Заходом, не кажучи вже про велику війну» [17]. Відразу ж виникає питання, на яку силу збираються зробити ставку новітні харизматики Росії у своїй месіанській діяльності із ошасливлення світу. Як відомо, Хлестаков, вихваляючись перед чиновниками, став описувати, як він керував департаментом: «Після бачать, нічого робити, — до мене. І в ту ж хвилину вздовж вулиць кур'єри, кур'єри, кур'єри... можете уявити собі, тридцять п'ять тисяч одних кур'єрів».

Яку ж благу вість несуть нинішні російські кур'єри? Так, журналіст видання «Банки и деловой мир» В. Коваленко не так давно поставив проблему-запитання: «Колись мене вразив такий факт: у країні було випущено 15 тисяч літаків Ту-134, і жоден не повторював попередній. Напевно, нам просто нудно робити серійну продукцію. Так, може, винести серійні виробництва до Китаю? У них це здорово виходить, а виграють обидві сторони». Пропозицію підтримав С. Караганов: «Абсолютно правильно. Треба тільки на березі вже чітко визначити, у чому наш інтерес, а в чому їхній, і як будемо вибудовувати довгостроковий співрозвиток... У союзі з Китаєм і загалом із виходом на ринки Азії нам гарантовано довгострокове стійке прискорення» [79].

Нібито й ділова розмова точиться, а насправді відбувається звичайний тролінг. Обидві сторони інтерв'ю — Коваленко і Караганов — відверто брешуть щодо випуску 15 тисяч літаків, де всі — оригінальної конструкції. Такого не буває. І до того ж із 1967 до 1984 р. було випущено всього 852 літаки моделі Ту-134. Потім їх випуск припинився.

Усе це — деталі, хоч і промовисті: головне в процесі тролінгу — не втрачати ініціативу і нахраписто гнути свою лінію. А зводиться ця лінія до того, що не Росія є агресором, а навпаки, — «Захід ще достатньо сильний. Але він веде ар'єргардні бої, щоб зберегти залишки колишніх позицій. Один із них, в Україні, націлений проти нас».

І всі знають, хіба що крім росіян, що все це — пропаганда. А правда життя полягає в тому, що, наприклад, для зриву у квітні 2015 року 71-ї річниці звільнення Одеси від фашистських загарбників було направлено 39 диверсантів для здійснення політичних убивств на території

Одеської області з метою створення сепаратистської т. зв. народної республіки. Угрупування складалося в основному з «козаків» і «афганців», деякі з яких уже встигли взяти участь у збройних діях на сході України. Вони налагодили постачання з Донбасу зброї, боеприпасів, вибухівки, оптичних прицілів, військової амуніції, георгіївських стрічок, російських прапорів і прапорів «Новоросії». Усі диверсанти були заарештовані СБУ.

З огляду на сукупність обставин зовсім закономірним виглядає рішення Верховної Ради України щодо заборони пропаганди комуністичного і нацистського режимів. Не дивно й те, що жоден депутат не проголосував проти цього законопроекту, який забороняє прапори, символи, зображення, гімни й міські топоніми, пов'язані з Радянським Союзом та нацистською Німеччиною. Ситуація війни до цього зобов'язує. Та й як можна бути солідарним із символікою комуністичного режиму, який спричинив більше смертей, ніж нацисти — жертв Голокосту... А Росія, звісно, спекулюватиме 9 травня на прапорі Перемоги, прикриваючи ним свої агресивні обладнання і військові операції проти суверенної України.

3.7. ПЕРИПЕТИЇ КОНСПІРОЛОГІЇ

У наукових колах і взагалі серед інтелігенції слово «конспірологія» породжує скепсис: мовляв знову «всесвітня змова», «світовий уряд», а там і до «протоколів сіонських мудреців» можна дійти... Однак навіть щонайкращу ідею легко спростити до її примітивних форм і, врешті-решт, звести до абсурду, карикатури на дійсність. Що було зроблено певною мірою з поняттям «конспірологія».

Проте в сучасному житті скрізь діє комерційна таємниця. Будь-яка пристойна фірма має свою службу безпеки, а комерційні гіганти — розвідку і контррозвідку. Що вже говорити про відповідні державні служби. І це при тому, що законспіровані цілі сектори суспільного життя, де циркулює маса документів під грифом «таємно» або «цілком таємно» тощо. Більше того — активно відбувається розробка стратегії досягнення конкретних цілей, тактика блокування аналогічних дій бізнес-конкурентів і навіть держав.

У світі справді існує безліч змов, але організатори однієї змови блокують діяльність інших змовників, а тому виходить щось третє, на що ніхто не сподівався, і починає домінувати якийсь визначальний тренд.

До того ж в умовах двополярного світу часів холодної війни посилилася тенденція до глобалізації. Транснаціональні корпорації почали дедалі інтенсивніше культивувати ідею глобального управління через створення відповідних наднаціональних інституцій. У політичному дискурсі все частіше стали порушувати тему «світового уряду». І все це, якщо підходити неупереджено, є не наслідком сваволі, а результатом об'єктивних суспільних зрушень. В інформаційному ж просторі Росії процес глобалізації подають як курс США на підпорядкування собі всього світу.

Звичайно, можна посилатися на те, що практичне опрацювання інтеграційної стратегії в масштабах світу було покладено на спеціально організовані для цього «мозкові центри». Як і те, що формально вони існують як недержавні науково-дослідні організації, зосереджуючи зусилля у галузі гуманітарних наук — політики, економіки, соціології. Що дослідницькі програми «мозкових центрів» передбачають вплив на політиків і осіб, які формують громадську думку з економічних, соціальних, політичних, екологічних питань і проблем безпеки. Врешті-решт, за деякими аспектами діяльність «мозкових центрів» наближена до стратегічної розвідки, а їх науково-інформаційний продукт надходить вищому політичному і військовому керівництву держави чи організації.

Усе це є, як і втаємничена та неприваблива глибинна робота, яка до останнього часу відбувається засекречено, що додає азарту й роботі конспірологів: вони проникають за куліси політичного театру, виносять актуальні проблеми на суд громадськості. Таким способом вони вносять посильну частку в пошук істини, водночас їхні журналістські розслідування часто збуджують суспільну свідомість і містифікують її настільки, що зводять інформацію до сенсаційності сумнівного стибу. А загалом відбувається цілеспрямована дискредитація конспірології як дослідницького напрямку.

Наприклад, зникнення президента РФ В. Путіна з телеекранів у березні 2015 року спричинило справжній вибух конспірології. В Інтернеті з'явилося п'ять найбільш поширених версій цієї події: Путін захворів; помер; став жертвою двірцевого перевороту; спланував своє зникнення, тому що готується до повномасштабної війни; живий і здоровий, а всі повідомлення — інсинуації. Розібратися у цьому сплетиві домислів простій людині було надзвичайно важко. А тут ще трапилося екстремальне тло, що вплинуло на сприйняття цих чуток: у Москві, на дзвіниці Ново-дівичого монастиря в неділю 15 березня увечері сталася пожежа. В Інтернеті тут же запульсувала інформація, що монастир часто відігравав

значущу роль у різноманітних дворцевих переворотах і смутах. Був він і в'язницею для високопоставлених осіб. Згадали і те, що перед вступом на посаду президента РФ Путін відвідав Новодівичий монастир, де був молебен, який ЗМІ подавали як богослужіння перед «вінчанням на царство». А тому ця пожежа — недобрий знак.

У цій моторошній обстановці, очевидно, добрим знаком могла б бути компетентна думка з гострих питань сучасності, у т. ч. щодо перспектив чи неможливості російсько-українських відносин. Такої виваженої думки гостро бракувало. Але чи можна докоряти експертам? Адже і їм ніщо людське не чуже, зокрема — прихильне чи неприхильне ставлення до влади. А впродовж 2014 р. офіційні телеканали РФ тільки й говорили про антидержавний переворот в Україні й захоплення влади хунтою, і це, мовляв, «на рівні рефлексів» зобов'язало Росію «навести порядок» у зоні своїх інтересів.

Якраз напередодні річниці Євромайдану, 20 лютого 2015 року, в інтерв'ю журналу «Spiegel» уповноважений із прав людини в Росії В. Лукін дав оцінку Майдану, яка у певних моментах принципово розходилася з офіційними оцінками Кремля: «В Україні виникла класична революційна ситуація, яка пояснюється загальною обстановкою в країні. Народ перестав вірити уряду. Люди були незадоволені своїм життям і величезною корупцією» [100]. Ці слова здивували німецького журналіста — настільки вони відрізнялися від неоковирних штампів про «довгу руку Америки», що здійснила державний переворот у Києві. Погляд Лукіна виявився значно ширшим: «Я не вірю в дешеві теорії змов. Але, з іншого боку, поза всякими сумнівами, найважливішою причиною Майдану, який і призвів до падіння Януковича, була таємна діяльність західної, східної, північної і південної частин країни, які прагнули до розширення повноважень. Звичайно, мали місце і спроби із-за кордону скористатися ситуацією у своїх цілях» [100].

Ідея децентралізації влади давно вже витала в регіонах, які стогнали від владної вертикалі Януковича. Але щодо «намірів закордону», то Лукін все-таки не зміг стати вище обставин, а тому і повторив шаблонну тезу про спроби Заходу «позбавити Росію її історичної сфери впливу в Україні, а в ідеалі і Білорусі... Експансія НАТО на схід була великою помилкою Заходу. Ми захищалися на рівні рефлексів. Наша інстинктивна захисна реакція призвела до величезного сплеску шовінізму та націоналізму». Із позиції Лукіна випливає, що Україна є лише «історичною сферою впливу Росії». І захищати її — це вже в росіян «на рівні рефлексу».

Далі з'явилася інформація, яка, з одного боку, геть-чисто спростовувала тезу про «самозахист Росії»: 24 лютого 2015 року «Новая газета» опублікувала план відторгнення Росією ряду територій України, який був складений орієнтовно між 4 і 12 лютого 2014 року — ще під час правління Януковича [155].

Згідно з експертним аналізом, у підготовці цієї записки брав участь «православний бізнесмен» К. Малофєєв, відомий «своєю активною підтримкою сепаратистів Криму і сходу України — ідеями, грошима і кадрами (зокрема, Гіркін-Стрелков і Бородай — люди, які працювали в його структурах)».

Ця інформація знову ж таки відводила вістря критики від Кремля і фокусувала увагу на «православному бізнесмені», який надав Кремлю велику послугу: його піарники і «реконструктори» розкрутили конфлікт у Криму і на Донбасі, передавши естафету добровольцям, «відпускникам» і позбавивши Росію, хоча б формально, статусу «сторони конфлікту». Тобто, нібито й опозиційна (принаймні — незалежна) «Новая газета» по-суті спрацювала на обілення офіційної Москви за анексію Криму і вторгнення на Донбас.

В опублікованій доповідній записці є цікаві спостереження щодо стратегії й тактики здійснення інтервенції в Україну. Остаточна її мета — «приєднання її східних областей до Росії. Домінантними регіонами для докладання зусиль мали стати Крим і Харківська область». І все це планували ще за правління Януковича.

Операцію хотіли здійснити під трьома основними гаслами: 1) федералізація (а то і конфедералізація); 2) незалежний від Києва вступ південно-східних областей до Митного союзу; 3) пряма суверенізація з наступним приєднанням до Росії. Масована пропагандистська кампанія мала позбавити світову громадськість приводів взяти під сумнів легітимність і чесність різних референдумів: «Необхідно аранжувати ці події PR-кампанією в російській та українській пресі».

Усі основні і супровідні події переконують, що Росія давно і цілеспрямовано планувала підривно діяльність проти України, й іронізувати з приводу конспірології і теорії змови не варто. У своєму коментарі до документа редакція «Новой газеты» пише: «Загалом можна помітити, що рекомендації авторів записки про поетапне втручання Росії в українські справи з остаточною метою захоплення ряду територій України в основному були реалізовані в практичних діях Москви» [155].

Поетапне втручання все-таки відбулося, але чи досягнуто цілей — ще питання. Річницю української Революції Гідності російські

телеканали відзначили крикливими ток-шоу, а в Москві організували багатотисячний антимайдан. Воно й зрозуміло, писав 24 лютого 2015 року один з діячів російського «Правого дела» Г. Бовт: «Це свято вже з нами надовго» [20]. Кількома днями пізніше, 28 лютого 2015 року, ЗМІ принесли гірку новину: Бориса Немцова розстріляли під стінами Кремля. А за декілька годин до того канал «НТВ» Росії анонсував чергову пропагандистську викривальну програму про нібито «підривну» роль Немцова у «підготовці російського Майдану». Сталося, писала «Новая газета», ще гірше: «Замість “Майдану” в Москву прийшов Донбас. Із 27 лютого 2015 року шість пострілів — чотири кулі в спину — такий останній аргумент у Російській Федерації». І далі: «убиство Немцова тому — це точка неповернення, радикальної дестабілізації внутрішньополітичної обстановки в Росії, наслідки якої поки неможливо передбачити. Можливо, ми побачимо показовий траур у виконанні вищих осіб держави, а потім полювання на відьом з боку спецслужб та прийняття нових надзвичайних законів щодо обмеження громадянських свобод» [27]. Більшість мислячих голів переконана, що вбивство Немцова приречене стати символом тієї країни, яку побудували за останні п'ятнадцять років.

Символом чого став для Росії український Майдан? Чи намітилися якісь зрушення в російській громадській думці й у переосмисленні росіянами свого ставлення до України? Здається, деякі зрушення є.

По-перше, наголошує Г. Бовт, приходить розуміння того, що, здобувши поки що Крим, росіяни надовго втратили Україну. Українські громадяни стали більш консолідованими у ставленні до гасел Майдану, а українське суспільство стало більш негативно (а то й вороже) налаштованим до Росії: «У тому є вина і тих, хто творив українську політику з Москви».

По-друге, якщо до Майдану лише трохи більше третини українців вірили у здатність нової влади налагодити життя в країні, то після російської агресії ідеї руху в Європу стали користуватися підтримкою більшості мало не в усіх регіонах України.

По-третє, колишні нав'язливі замороки зі статусом російської мови відійшли на периферію громадської думки, і вже «можна уявити, що будівництво оновленої української держави (коли і якщо до цього дійде) піде на монокультурний в політичному сенсі основи».

По-четверте, відбулася еволюція настроїв в Україні щодо НАТО: «З кожним місяцем прихильників стає більше, досягши в середньому по країні 53 % вже до кінця 2014 р. (за військовий союз з Росією — менше 10 %)».

По-п'яте, ідею федералізації України поділяє лише третина громадян за тенденції до пониження.

По-шосте, Україна стоїть перед необхідністю проведення жорстких заходів у сфері економіки, хоч це і загрожує посиленням соціальної напруги. Радикальна модернізація назріває: коли закінчуються гроші, починаються реформи [20].

Отже, попри масований тролінг, «риболовля на блешню» по-російськи не досягла тотального успіху. Не тільки Україна по-новому поглянула на Росію — і Росія поступово прозирає. Її сприйняття подій в Україні, хай поки що окремими експертами, стає все більш розсудливим. І в самій Україні ніхто не в захваті від ситуації в економіці й суспільно-політичному житті. Але, як мовиться, процес пішов. І це — головне. Майбутнє українських громадян насамперед залежить від них самих.

І тут уже місця для конспірології бути не може.

3.8. У «ПРОМІЖНОМУ СТАНІ»

Осягнути логіку російської зовнішньої політики дано не кожному. Однак директор Французького інституту міжнародних відносин (IFRI) Тома Гомар дійшов висновку, що «український конфлікт спонукає переосмислити місце Росії в європейській і міжнародній системі безпеки. Загалом амбіції західних лідерів не сягають далі збереження звичної для них світобудови, підірваної внаслідок їхніх власних помилок і зовнішніх викликів; Росія прагне перебудувати світовий простір» [40]. Далі він робить висновок на межі пророцтва: «Такі нові умови діалогу, який варто розпочинати, щоб зупинити розкол, який все поглиблюється». Тобто треба визнати й обмежені амбіції Заходу, й активну роль Росії як ревізіоніста глобальної політики і сісти за стіл переговорів для подолання української кризи. Іншого не вдієш — така вже країна ця Росія і такий народ її населяє... Таку невеселу перспективу представив Україні у сфері національної безпеки французький науковець.

Не дивно, що цю статтю від лютого 2015 року було оперативно перекладено російською мовою й опубліковано в журналі «Россия в глобальной политике» 24 березня та передруковано в номері від 7 липня 2015 року. І це при тому, що вона містить досить-таки критичні застереження щодо великодержавних амбіцій Росії. Чого варта лише така характеристика: «Москва мріє про спільне з Пекіном і Вашингтоном управління світом. Цю мрію здійснити поки не вдається: аж надто великим

виявився розрив між амбіціями Росії та її реальними можливостями. Навряд чи стратегія Кремля зможе залишитися дотеперішньою після падіння цін на нафту й обвалу рубля. Якщо Олімпіада в Сочі стала символом могутності Росії, що відроджується, то тепер Москві випадає відчувати на собі наслідки обраного нею зовнішньополітичного курсу, який жене її вперед, ігноруючи можливі проблеми» [40].

Про критику чи осуд агресивної політики Росії тут не йдеться. Тома Гомар не зміг протистояти усталеному колись в Європі кліше про шірокоу російську натуру, що «розгорнулася на півсвіту». А коли вже розгорнулася, то інші повинні були б і потіснитися. Та й куди вони подінуться, коли Росія поставила перед Заходом питання руба: хто з європейців чи американців готовий воювати за Україну? А якщо ні — Т. Гомар пропонує академічне обґрунтування особливої місії Росії: «Криза в Україні нагадує про складність відносин між Росією й Америкою. Вона демонструє асиметрію цілей двох країн, зачіпаючи безпосередні інтереси Росії й опосередковані — Сполучених Штатів» [40]. І що ж поробиш, коли для Росії володіння Україною є питанням екзистенції, а для Америки — ще один із сюжетів світової периферії.

Європі завжди складно було досягнути глибинні витoki російської поведінки: «Європі епохи модерну важко зрозуміти логіку, що є в основі російської системи». От Т. Гомар і пояснює європейцям, що російська система влади тримається на двох основоположних елементах — православ'ї і державності. Особливістю стилю В. Путіна якраз і є використання візантійської спадщини в російській дипломатії. Та й православна церква робить безпосередній внесок «у підвищення зовнішньополітичного впливу Росії, особливо в країнах ближнього зарубіжжя». Саме так торжествує високий зовнішньополітичний візантійський стиль.

Ідея державності, як і розгляд історії своєї країни винятково крізь призму геополітики, російській еліті на роду написані. «Джерела подібного ставлення слід шукати в давньоруських літописах, починаючи з «Повісті минулих літ», написаної у XII столітті. Мовляв, текст цього основоположного твору став об'єктом різних тлумачень, але... «Повість» привносить у російську історіографію «геополітичний складник», докладно описуючи шлях «із варягів у греки». Геополітичний підхід проходить через усю російську історію, в наші дні він виявляє себе в путінському проекті Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь і Казахстан), який набув чинності 1 січня 2015 року. [40].

Зрозуміло, для чого Т. Гомар так настирливо апелює до давньої історії. Він трактує *realpolitik* Путіна як даність, від якої нікуди подітися,

бо «насправді витoki того, що відбувається, слід шукати в давніх розбіжностях між Європою і Візантією». Виходить так, що на вибір політики експансії Путіна прирекла історія: «Через дев'ять місяців після “історичного возз'єднання” Криму з Росією, Володимир Путін вирішив звернутися до епохальної події. У своєму зверненні до Федеральних Зборів він оголосив про “стратегічну важливість” Кримського півострова, який є “духовним джерелом” формування російської нації. Президент згадав про хрещення князя Володимира у Херсонесі і наголосив у зв'язку з цим на символічному, сакральному значенні Криму для Росії, яке можна порівняти хіба що зі “значенням Храмової гори в Єрусалимі для прихильників ісламу та юдаїзму”» [40].

Після такої ідеологічної артпідготовки якраз і належить оспівати звияти Кремля з окупації чужих територій. Тому Т. Гомар пише: «З погляду геополітики Крим на Чорному морі і Калінінград на Балтійському є двома форпостами Росії, яким варто приділяти особливу увагу, оскільки їм суджено стати базами розміщення ядерної зброї. Ці два плацдарми автоматично посилюють військовий тиск Росії на Східну Європу» [40].

На завершення Т. Гомар відбувся констатацією факту: все за наукою — без гніву і пристрастей. Але з його погляду як дослідника не мав би випасти чинник наукової совісності. І ще — європейські цінності.

Напевно, супербезпристрасність підкупила головного редактора журналу «Россия в глобальной политике» Ф. Лук'янова, який двічі опублікував переклад цієї статті. Сам Лук'янов вважає, що історію пишуть переможці, а переможців не судять. Теперішні дискусії з питань історії, гадає він, «відображають відсутність загальноприйнятої картини світу і стійкого порядку. Головне звинувачення сьогодні полягає у перегляді правил гри. Але яких? Востаннє світоустрій виник у 1945 р. за підсумками світової війни. В історії інакше не бувало. Велике зіткнення виявляє тих, хто за правом переможця формулює норми поведінки. До наступного конфлікту» [101].

Тепер, вважає Лук'янов, право переможця — на боці Росії. Вона і покликана формулювати нові норми поведінки, що включають «не тільки воєнно-політичний баланс, а й моральні оцінки». І саме тим імпоує йому манера Т. Гомара, яка дистанціюється від сучасних європейських цінностей.

Росія справді використовує певну розгубленість Заходу і збирається саме на цьому зіграти свою партію. Логіка нескладна: що там уже панькатися з Європою, коли розкол між Росією і Заходом став завершеним фактом. Яскраве свідчення цього — другий поспіль без участі

Росії саміт «Великої сімки» у червні 2015 року. А ще ж недавно — до анексії Криму — Росія була обов'язково за одним столом із Заходом у числі «вісімки». Тепер Росія як агресор пожинає гіркі плоди і перебуває в стані депресії.

Саме цією проблемою і переймається голова Президії ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Ф. Лук'янов. Висновок його вельми тривожний: «Теперішній проміжний стан Росії безсумнівний. Країна відмовляється від наміру стати частиною Заходу, як пропонувалося на рубежі 1990-х... Але і новим Сходом ми не стаємо, оскільки здатність диктувати порядок денний очевидно обмежена. До того ж сучасний Схід культурно набагато чіткіший від минулого — він концентрується навколо Китаю, що для Росії неорганічно» [105].

Проміжний стан — це тривожний сигнал. Однак виникає питання: на що здатна Росія, на який ресурсний потенціал вона може розраховувати у своїй політиці великодержавної експансії? Її економічний потенціал не витримує жодного порівняння з економікою як Європи, так і Китаю. Тому, навіть переорієнтувавшись з європейського курсу на азіатський, «в партнерстві з Китаєм Росія неминуче буде молодшою». Але і в цій ситуації, обладіює Лук'янов, Москва спробує зіграти свою партію, володіючи таємною зброєю: «насамперед в силу російської більш відчайдушної психології і здатності вести дипломатичну гру» [105].

Суть цієї нью-візантійської дипломатії Росії виявляється у відмові від системи європейських цінностей. Вона й раніше їх не сприймала: «Москва все прагне довести щось Європі та Америці, переходячи на зовсім вже просторіччя, яке стає фірмовим стилем російського МЗС. Решта світу очікує, коли Росія запропонує щось, не спрямоване на самоствердження і не звернене до Заходу. У процесі болісного творення нового світоустрою цінують свіжі ідеї...» [106].

Час явити світові нову ідею настав, коли Росію виключили з «вісімки» і вона демонстративно зітхнула з полегшенням: у її складі «Росія стояла осібно і політично, і економічно. Звідси і постійні заклики (неофіційні, але гучні) виключити Москву за різні гріхи — від Чечні до Грузії, від “ЮКОСА” до “Pussy Riot”. Очікування, що Росія стане “однією з нас”, тобто буде трансформуватися у напрямі західної моделі, не виправдалися. Країна усвідомлено рухалася в інший бік. Крим дав привід позбутися дисонансу» [106].

Позбавившись оков європейських цінностей, Росія взяла курс на очолення країн БРІКС (Бразилія, Росія, Китай, Індія і ПАР). Перевага

нового об'єднання в розумінні російських ідеологів якраз і полягає у відсутності між цими країнами європейської системи цінностей — тут кожен живе, як хоче, і діє на світовій арені, як заманеться. Ф. Лук'янов пише: «Вважається, що перешкода для консолідації БРІКС — відсутність спільних цінностей, які є в "сімці". Але ціннісні альянси — особливість тільки західного співтовариства, іншим варто спиратися на протилежне — в багатополярному світі важливіша здатність не скріплювати всіх одними уявленнями, а працювати спільно понад культурно-політичними відмінностями» [106]. Різноманітність БРІКСу можна зробити і його перевагою. У цьому, як розуміє Лук'янов, полягає основна ідея й історична місія Росії. У швидкозмінному світі універсалізація за західними правилами не відбулася, на місце колишнього порядку приходить нове розшарування. Росія претендує на авангардне місце у цьому процесі всесвітнього розколу. Російські стратеги намагаються за всяку ціну переломити ситуацію собі на користь. Самоізоляція Росії у світі, на яку вона себе прирекла, змушує до переоцінювання цінностей. Усе рідшають розмови про сакральне значення Криму для Росії як нового Єрусалима. Усе частіше йдеться про нову лінію розмежування в Європі — уже між населеними пунктами Донбасу: «Новий "Захід"», що сильно просунувся на схід, і новий "Схід", що відступив до Середньоросійської височини» [105].

І що найгірше, зазначає Ф. Лук'янов, — зробивши ставку на криміналітет Донбасу, Росія в цій війні за «Новоросію» втратила імідж великого глобального гравця: «За всього трагізму подій в Україні та відчайдушної безвиході, в яку занурюються через них люди, неможливо позбутися відчуття містечковості всього, що відбувається. Периферійної омани, яка відволікає від усе більш масштабних і важливих процесів. Вона від цього не стає менш небезпечною, але наслідки світового значення можливі лише через цілковиту безвідповідальність учасників, якщо увесь цей безлад призведе до ланцюга незворотних випадковостей, ефекту доміно» [105].

Натепер, на переконання Лук'янова, головна перевага Росії — союз із Китаєм, оскільки «сьогоднішній Схід — це Азія на чолі з Китаєм». Перевага радше потенційна, ніж реальна, оскільки «росіяни і китайці знають одні одних мало, розуміють недостатньо, досвіду щоденних взаємодій не нагромадили. Наростання непорозумінь тут легко передбачуване. Але це єдиний шлях, інакше довготривалі відносини не вибудувати». Якщо серйозно сприйняти те, що «в XX столітті Росія сама перетворилася на Схід», то союз із Китаєм не стане каменем

спотикання для її великодержавних проєктів, оскільки «тут Росія з її давньою традицією великодержавної експансії має перевагу перед наразі обережними і навіть боязкими у зовнішньополітичному плані китайцями» [105]. А вже згодом, коли Китай стане «великою сестрою» політично ангажованої Росії, а вона розв'яже собі руки в тіні економічної могутності Китаю, тоді й «українське питання» можна довести до запланованого результату: «Якщо здатності контролювати процес вистачить, Україна залишиться тим, що по-англійськи називають *sideshow* — щось побічне, другорядне порівняно з по-справжньому важливим».

Ось такою є нинішня «візантійська дипломатія» Росії — вирішувати свої справи під прикриттям могутнього азійського сусіда, бо Європа вже знає справжню ціну російським «цінностям». Ф. Лук'янов цинічно розраховує, що Китай, власне, ніяких дивідендів із цієї афери не отримує, зате Росія отримує все: «Китай готовий до великих капіталовкладень у потрібну йому інфраструктуру, при цьому він абсолютно не зацікавлений у жодних політичних загостреннях і сахається будь-яких конфліктних зон у Євразії, на зразок України, щоб, не дай Боже, не бути туди втягнутим. Коли китайці кажуть про гармонію — вони не лукавлять, а сподіваються обігнути всі точки чиїхось протиріч... Китай ще не дозрів, не був готовий братися всерйоз за свій “кидок на Захід”. Росія в будь-якому разі стає опорною частиною стратегії, хоча б із географічних причин. А далі все залежить винятково від нас самих — або Росія залишиться транзитною зоною для інших зростаючих економік, або зуміє поставити їхнє зростання собі на користь» [105].

Справа за малим: чи пристане Китай на визначену йому Росією роль.

3.9. РОСІЯ: ВІДСТУП... У МАЙБУТНЄ?

Те, що агресія Росії щодо України є злочином, не викликає сумніву. Однак російський політолог Д. Орешкін вважає: «те, що зробив Путін, гірше, ніж злочин. Це помилка». У трактуванні Орешкіна Путін просто попався на авантюру російського пропагандиста О. Дугіна, який придумав таку собі територію, як «Новоросія» у складі восьми регіонів України. Після анексії Криму Путін розраховував, що південний схід України, «як зріле яблуко, впаде йому в руки, і тоді все буде чудово. Буде сухопутний міст до Криму, сухопутний міст до Придністров'я і па-

фосний переможний хід... Думаю, тепер він проклинає ці свої рішення. До речі, тепер Дугіна запхали в найдальшу кишеню, з якої він не вилазить», — зазначає Орешкін [53].

Усе це зовсім не означає, що зловмисник покараний, а президент Росії щиро жалкує і глибоко переживає моральну травму з приводу скоєного і — як істинний миротворець — шукає шляхів виправити ситуацію. Усе набагато складніше. Факт залишається фактом: Росія є агресором, Україна — жертвою агресії. А президент РФ В. Путін — заводій цієї війни. Причини цього кроку Путіна М. Ходорковський побачив такі: «У чому причина війни? Путін зрозумів, що створений ним державний капіталізм більше не здатний забезпечувати зростання. Держави подібного типу створювали тільки для воєн. Щоб виправдати існування нинішньої системи влади, він був змушений цю війну розпочати» [213].

Тома Гомар вважає основними зовнішньополітичні причини. На його погляд, понад усе Москва побоюється назрівання глобального конфлікту між ісламським світом та Заходом, в який буде втягнута і Росія. Не радить він нехтувати й ідеологічним аспектом конфлікту: «Для президента Путіна найважливіше — історія російської величі. Впевнений в неминучості швидкого занепаду Заходу, Путін вирішив стати символом антизахідних настроїв всього світу. Це змусило його віддалитися від Європи і винайти особливу геополітичну концепцію» [40]. Усе це разом і призвело до того, що основою російської системи — «влада плюс власність» — у руках силовиків була і є військова машина, боєздатні збройні сили, а джерелом фінансових надходжень — енергетичний сектор. В основі воєнної доктрини Росії — тактична і стратегічна ядерна зброя, яка є альфою й омегою російської політики безпеки. Ставку на зброю пояснюють протистоянням Росії і НАТО з його системою протиракетної оборони на західному фланзі; викликом ісламського екстремізму сунітського трактування, здатним дестабілізувати ситуацію на Кавказі і в Центральній Азії — на південному фланзі.

Проблема України виникла, стверджує Т. Гомар, внаслідок зацікавленості Росії в анексії Криму задля розміщення там ядерної зброї: «Крим збільшує оборонний і наступальний потенціал Кремля. Територія півострова здатна служити хорошим природним аеродромом у Чорному морі, що розширює можливості обмежувати іншим країнам доступ до чорноморського регіону і дозволяє підійти до Близького Сходу. До 2020 р. в Криму може бути розміщено від 7 до 10 військових

частин. Із військового погляду безкровне захоплення півострова можна вважати, безумовно, успішною операцією» [40].

Порушення норм міжнародного права, територіальної цілісності й непорушності кордонів України не на жарт насторожило й обурило світ. До Росії як до агресора вжито міжнародні санкції, її позбавлено членства у «Великій вісімці». Більше того — для подальшого її стримування Міноборони США оголосило плани перекидання до Східної Європи танків, БМП та інших видів важкого озброєння на додачу до тих п'яти тисяч американських військовослужбовців, які вже розквартировані в країнах Балтії.

Коментуючи цю інформацію, газета «The New York Times» наголошувала, що розміщення у Східній Європі американських важких озброєнь стане наймасштабнішим кроком із тих, до яких США і НАТО вдалися останнім часом. У Білому Домі сподіваються, що таке рішення має бути сигналом президенту РФ В. Путіну щодо наближення військового блоку до кордонів Росії. Путін і далі продовжує гнути свою лінію. Усвідомивши, що ідея «Новоросії» виявилася мильною бульбашкою, а Росія опинилася в міжнародній ізоляції, він в інтерв'ю італійським журналістам знову вдався до традиційної для себе тактики звалювання проблем на своїх опонентів. Країни Східної Європи, заявив він, штучно роздмухують «російську загрозу», оскільки «деякі хочуть грати роль таких прифронтових країн, яким за це потрібно чимось додатково допомагати: або у військовому плані, або в економічному, фінансовому, якому завгодно іншому». Інші, наприклад США, просто шукають зовнішні загрози, щоб зберегти своє лідерство: «Їм потрібна зовнішня загроза, потрібен обов'язково зовнішній ворог для того, щоб забезпечити лідерство. Одного Ірану тут вочевидь недостатньо — не та загроза, не дуже страшно. Ким лякати? Звідки не візьмись — криза в Україні. Росія змушена реагувати. Може, це спеціально зроблено, я не знаю» [165].

Усі ці заяви весни-літа 2015 року, більше схожі на словесні виверти, доводять: спроби Заходу дати Путіну шанс «зберегти обличчя» і вийти з ситуації на шляху неухильного виконання Мінських домовленостей — не знайшли розуміння з боку Росії. Путін реально міг вплинути на т. зв. «народні республіки» щодо припинення ними воєнних дій, виступити у ролі миротворця і захисника «руського мира» і в такий спосіб «спустити проблему на гальмах». Такою нагодою, як видно, він не був здатен скористатися. Тож «м'яка сила» Заходу стала змінюватися на «жорстку». І це Росія не могла не враховувати.

Задля пошуку каналів порозуміння із Заходом влада Росії стала вдаватися до послуг різноманітних громадських організацій. Ще у 2011 р. згідно з розпорядженням В. Путіна створено Російську раду з міжнародних справ, яку очолив Андрій Кортунів. Як людина ретельна у виконанні делікатних доручень, Кортунів 14 квітня 2015 року в інтерв'ю порталу BaltNews.lv поділився думками щодо врегулювання ситуації в Україні і висловився про те, яким шляхом «Росія воліє відступати у своє майбутнє».

Інтригувала навіть назва його інтерв'ю: «Росія не може уникнути відповідальності». Вражав і несподіваний зачин: «Навряд чи можна очікувати, що керівництво Росії визнає якусь провину зі свого боку». Себе ж Кортунів ідентифікував як представника недержавної, некомерційної громадської організації, заявивши, що не представляє ні МЗС Росії, ні російського уряду, а тому «ми у чомусь, напевно, можемо дозволити собі більше, ніж вони. Ми не пов'язані якимись жорсткими інструкціями. Ми маємо свої погляди на різні міжнародні проблеми, і в цьому полягає специфіка нашої роботи». Визнавши, що Росія винна в українській кризі, Кортунів перекладає цю вину на всю світову спільноту: те, що трапилося в Україні, — спільна проблема, рівнозначно як і Росії: «Можна говорити про прорахунки і про помилки російської позиції, можна говорити про недооцінювання ситуації, яка склалася в Україні. Я думаю, що як велика держава, що межує з Україною, Росія не може уникнути відповідальності» [89]. Але від оцінки того, що це є факт агресії, Кортунів ухиляється. Хіба що зауважує: «Я думаю, що Росія, напевно, могла б на ранніх стадіях кризи відіграти якусь більш конструктивну роль. Зараз можна говорити про багато допущених помилок, але, напевно, важливіше думати про майбутнє, про те, як виходити з кризи» [89].

Пропонував А. Кортунів і «дорожню карту» у розв'язанні української проблеми. Підкуповувала відразу ж перша її засада — всі сторони, в т. ч. Росія, повинні докласти максимум зусиль для виконання Мінських домовленостей. Росія має використати свій вплив на ополченців для того, щоб з боку сходу (не ЛНР і ДНР, і не «Новоросії»!) не було порушення Мінських угод. Щоправда, ані слова не сказано про відведення російських військових частин з окупованих територій. Тому навіть такий зовні конструктивний дебют уже насторожував.

Друга позиція ще розмитіша: йдеться про комплексне розв'язання проблеми, що передбачало б «не лише припинення вогню, а й початок політичних реформ в Україні». Тут Кортунів упритул не бачить, що

політичні реформи в Україні тривають постійно. А коли йдеться про перетворення на окупованих землях, то вони мають бути спершу звільнені, кордони України відновлені, а потім уже прийде час для демократичних перетворень.

Третя позиція теж більше схожа на підводні камені, ніж на чисте русло переговорного процесу. Картунов пропонує розширити норманський формат домовленостей, оскільки дуже важливо, щоб за столом переговорів був присутній Європейський Союз. Однак, як показує практика, погодження позицій з 28 членами ЄС не прискорює, а гальмує процес ухвалення рішень. І якщо відповідні повноваження передані з боку ЄС на розгляд Німеччини і Франції, то, мабуть, у цьому був свій сенс.

Четверта позиція — про зміну норманського формату переговорного процесу шляхом залучення до нього Сполучених Штатів і навіть Китаю. Не виключено, що формат може змінюватися. Однак складається враження, що декому в Росії хотілося б повторити своєрідну Ялту і Потсдам, де роль переможеної держави мала б уже відігравати Україна, поділена, як колись Німеччина, на частки, над якими Росії хотілося б встановити протекторат країн — учасниць переговорного процесу. За такого підходу Росія могла б сісти на рівних (а не як агресор) за стіл переговорів зі США і Китаєм, подолавши свою міжнародну ізоляцію, а на додачу отримати ще й підконтрольну зону на території України. Саме на цю думку наводила і пропозиція Картунова створити на багатосторонній основі постійно діючу «контактну групу», яка б працювала в Києві і на найвищому рівні «була б уповноважена приймати рішення і нести відповідальність за їх подальше виконання, щоб вона на повсякденній основі працювала з київським керівництвом».

П'ята позиція стосується проблеми російськомовного населення, яке Росія трактує як «співвітчизників». У країнах Балтії цю тему завжди сприймають насторожено. А тому Картунов в інтерв'ю балтійському порталу представив її в несподіваному для Росії ліберальному ключі: ця категорія населення вже сильно інтегрована в політичні та економічні відносини країн проживання. Тому Росії слід підходити до неї з крайньою відповідальністю, «не намагаючись ставити перед російськими діаспорами питання щодо вибору їхньої лояльності між країною проживання та Росією» [89].

Сам А. Картунов, виконавши довірене йому доручення щодо України, в інших своїх матеріалах висловлювався досить песимістично

щодо перспектив порозуміння між Росією і Заходом: «І було б наївним вважати, що існують якісь магічні ліки, здатні радикально переламати перебіг хвороби. Ні можливі компроміси з українських питань, ні майбутня зміна команди у Білому Домі, ні потенційні гострі кризи в різних точках планети не приведуть до швидкого й остаточного зцілення... Ці процеси неминуче розтягнуться на довгі роки, якщо не на десятиліття» [88].

Передбачити всі перипетії долі світу, як і майбутнє Криму, непросто. Д. Орешкін вважає, що «Путін вже програв Придністров'я й Україну, а також проковтнув безкоштовний сир, який називається Крим, і потрапив у мишоловку. Мишоловка полягає у тому, що РФ опинилася в міжнародній ізоляції і під санкціями».

Повернення півострова Крим — імператив для патріотичної частини України, хоча ніхто не стверджує, що це може бути здійснено найближчим часом. Опозиційна Росія не приховує своєї стривоженості ймовірними наслідками розпочатих процесів. М. Ходорковський, наприклад, висловив припущення, що кордони у цій частині Європи можуть зазнати змін у разі загального перегляду пострадянських меж, оскільки Путін вочевидь веде Росію до її територіального розпаду. Хоча поки що над цим мало хто задумується.

3.10. РОСІЙСЬКИЙ ВИБІР: СТРАТЕГІЯ З ПОДВІЙНИМ ДНОМ

У суспільстві дедалі більше утверджується думка, що, анексувавши Крим, Росія втратила добросусідські відносини з Україною. Можливо, назавжди, у всякому разі, на кілька поколінь. І запізніле усвідомлення наслідків цього, якщо не стало шоком, то викликало справжній ступор серед певної частини російських політологів. Провідний експерт Фонду прогресивної політики (Росія) А. Гришанов щодо цього констатує: «Серед довгострокових ефектів, спровокованих українськими подіями, не останнє місце займає загальна примітивізація дискусії про завдання зовнішньої політики РФ. Стрімкість приєднання Криму і нелінійний розвиток донбаського конфлікту породили запит на емоційно забарвлене трактування зміненої російської стратегії. Спроби її об'єктивного аналізу все частіше губляться у штампах, кліше і лозунгах не тільки професійних демагогів місцевого розливу, а й окремих лідерів європейського масштабу» [44]. А. Гришанову начебто і не до лиця сумувати з приводу плодів російської просвіти на Заході. Адже давно

відомо — що посієш, те й пожнеш. А засіває Росія густо: 400 млн доларів, виділені на 2015 р. зовнішньополітичний пропагандистській структурі «Russia Today», багато про що свідчать. На цьому тлі мізерні 5 млн доларів, передбачені для українського іномовлення, — крапля в морі.

Безперечно, головний український капітал — правда. Саме на цьому наголошує голова Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення Ю. Артеменко: «Є прості правила побудови інформації — це правда, об'єктивність, кілька думок поспіль, можливість відокремлювати думки від інформації, а позиції автора, особисті судження — від фактів. Це стандарти будь-якої журналістики. Зрештою, правда восторжествує, тому, що коли людям показують одне, а навколо себе вони бачать інше, вони починають позбуватися нав'язаних їм поглядів» [197].

У Росії, судячи з усього, інші принципи — нагромаджувати все антиукраїнське, а там — щось буде спростовано, а щось і залишиться. Але тоді виникає питання: навіщо Гришанов журиться з приводу штампів і кліше окремих лідерів європейського масштабу, якщо самі російські ЗМІ і вишукують цих діячів, перекладають їхні статті або організовують виступи, аби лише там прозвучали антиукраїнські заяви. Наприклад, экс-президент Франції Валері Жиска́р д'Естен, поза всяким сумнівом, — людина видатна: в минулому — наймолодший член уряду генерала де Голля, а в 1974—1981 рр. — президент Франції. За віком він — на горизонті дев'яти десятків літ, а його пам'ять зберігає відбитки кліше минулих часів. Усі ці стереотипи й інтерпретовані відповідно до його життєвого досвіду. Звідси — його судження в інтерв'ю російському виданню від 7 березня 2015 року: «Не забувайте, що Україна довго залишалася російською, Київ був столицею Русі. Коли на прохання генерала де Голля, будучи міністром фінансів, я відвідав Радянський Союз, то був прийнятий Хрущовим у Києві...» [215].

Навіть елементарних знань з історії достатньо для розуміння того, що одна річ Русь, а зовсім інша — Росія. А те, що Хрущов приймав у Києві, аж ніяк не означає, що Київ — російська столиця. Можна взяти ще одне екзотичне судження Валері Жиска́р д'Естена — уже щодо «історичної справедливості» нинішнього «повернення» Криму до Росії: «Крим був завойований при Катерині II, головним чином зусиллями князя Потьомкіна, коли Росія розширювалася на південь у бік Туреччини з наміром відвоювати Константинополь. Підкорення Криму було достатньо жорстким. Воно відбулося не на шкоду Україні, якої не існувало, а на шкоду місцевому суверену, який залежав від турків. Відтоді

там проживали тільки росіяни. Микита Хрущов захотів надати СРСР більшу вагу в рамках новоствореної Організації Об'єднаних Націй, він "винайшов" Україну і Білорусію, щоб додати СРСР ще два голоси, і наділив Україну новою владою над Кримом, що було безпрецедентно. Вже тоді я думав, що ця штучна залежність буде нестійкою. Останні події були очікувані. Втім, повернення Криму Росії виявилось широко підтримане населенням. І тільки коли проблема перекинулася на схід України, про це стали турбуватися...» [215].

Історичний факт ліквідації Росією Кримського ханства д'Естена зовсім не цікавить. Головне, що в Кримі начебто проживали виключно росіяни — а кого ж виселяли в травні 1944 року? Невже він забув, що Україна і Білорусія увійшли до ООН задовго до керівництва радянською країною М. Хрущовим? А сприйняття підтримки референдуму в Кримі під дулами російських автоматів за прояв демократії вже зовсім спантеличує.

Задум цієї публікації полягає в тому, щоб хтось від імені Франції сказав слова, які розходилися б з офіційною позицією щодо російської агресії проти України. І ці слова пролунали з вуст Валері Жискар д'Естена: «Україна у тому вигляді, в якому вона існує на даний момент, не здатна функціонувати демократичним чином. Тому необхідно, щоб вона реорганізувалася. Я хочу, щоб французька дипломатія очолила зусилля європейців, спрямовані на пошук політичного рішення в Україні. Складається враження, що для України таким рішенням може стати багатонаціональна конфедерація за зразком швейцарських кантонів, яка об'єднувала б російськомовну частину, польську частину і центральну частину. Система, що є одночасно федеративною і конфедеративною, фінансована європейцями і підтримувана Організацією Об'єднаних Націй» [215].

Ця позиція нічим не відрізняється від марення Жириновського в його зверненні до польського уряду щодо поділу України між Росією і Польщею. Як показали подальші події, міркування Валері Жискар д'Естена про Україну не були настільки вже безвинними і безкорисливими. Через якісь два місяці, у травні 2015 року, він відвідав Москву, щоби представити публіці свою нову книгу про Наполеона «Перемога великої армії», видану російською мовою. Березневе інтерв'ю і презентація в Москві відчутно прислужилися популяризації книги. Загравання з Росією на тому не закінчилося: у травні «колишній глава держави виступив у ролі дипломата, зустрівшись з президентом Росії В. Путіним на тлі "квазі-холодної війни", викликаній конфліктом в

Україні». Про це вже писала французька газета «Le Figaro» [214]. Висловивши побажання «врегулювати конфлікт до кінця року», екс-президент виявив істинно французьку елегантність стосовно призвідника агресії Путіна, а тому «з питання санкцій Жискаар д'Естен з жалем відзначив, що європейці дозволили США повести їх за собою». Більше того, «він висловив сумніви щодо “пацифістських намірів” США в українському конфлікті».

Зрозуміло, що В. Путін максимально скористався цим моментом і свого не упустив: він «знову підтвердив свою прихильність мирному процесу в Україні і торкнувся питання про децентралізацію на території Донбасу за зразком Каталонії в Іспанії». А потім «російський президент знову дорікнув Києву щодо недостатньої участі в роботі переговорних груп, створених під егідою ОБСЄ, і небажанні сідати за один стіл переговорів з лідерами ЛНР і ДНР».

З'ясування ролі т. зв. лідерів ЛНР і ДНР у реалізації Росією стратегії «подвійного дна» багато що може прояснити. А. Гришанов, взявшись за інвентаризацію стратегії і тактики російської пропаганди, запропонував засудити спроби демонізувати дипломатію Москви і спростувати чутки про ірраціональність цієї дипломатії. Для цього він бачить необхідним висвітлити змістову сторону російської дипломатії, розкрити «істинні мотиви і прагматичні устремління Кремля на українському напрямі» [44].

Тривалий час монополією на оприлюднення справжніх мотивів і прагматичних устремлінь Кремля володіли лише президент РФ В. Путін і глава МЗС С. Лавров. Обидва наполегливо твердили, що Росія неухильно виконує Мінські домовленості, а от Україна їх порушує. Люди вже навчилися зіставляти слова і справи, тому, міркує Гришанов, сталося несподіване і неймовірне, а для Росії неприпустиме: «Після чотирьох місяців з моменту укладення Мінських угод міркування про їхній неминучий крах стали загальним місцем, і в їх основі — невіра у здатність Володимира Путіна відмовитися від конфронтаційної моделі поведінки і запропонувати комплексне розв'язання проблеми Донбасу» [44].

На перший погляд, незбагненно, як у сучасній Росії можна зважитися на такі висловлювання. Жити в Росії і не вірити у здатність В. Путіна до комплексного вирішення будь-яких проблем — акт на межі національної зради. Така логіка відразу виводить на сліди підривної роботи. Проти Путіна, мовляв, і його ідеолога — В. Суркова — нібито об'єдналися представники «партії війни» в Україні та Росії. І в цей вирішальний для Росії час сформований у країні образ Путіна як

«мачо» на зовнішньополітичній арені ввергає світ у стан страху перед «російською загрозою». Висновок претендує на сенсаційність: образ Путіна як «крутого мачо» декого в Росії вже не влаштовує. Постала нагальна необхідність у створенні образу Путіна як істинного миротворця.

Біда тільки в тому, що тінь на світлий образ Путіна кидають сепаратисти абортіваної «Новоросії»: «Для вчорашніх лідерів Новоросії, у свою чергу, практична реалізація Мінських домовленостей рівнозначна відмові від мрії про власну жадану демаргіналізацію. В основі їхньої ідеології — прагнення розміняти російський вплив на всю Україну на існування відокремленого оазису донбаського сепаратизму, позбавленого окреслених перспектив і можливостей для ефективного розвитку. З Донбасу такі діячі намагаються зробити стартовий майданчик для побудови власних політичних кар'єр або для запуску тіньових бізнес-схем, заради чого вони цілком готові пожертвувати майбутнім російсько-українських відносин» [44].

Як з'ясувалося, бачили і раніше, на який криміналітет зроблено ставку, і плекали його, а Царьова навіть проголосили в Росії «людиною року». А тепер не знають куди цей виплеканий криміналітет подіти. І ось тут виявляється справжня сутність «стратегії подвійного дна»: «Вбудовування у політичну конструкцію України, що змінюється, нинішніх ДНР і ЛНР» як таке, що «здатне стати точкою відліку для деформації всього ландшафту, створеного Майданом» [44].

У цьому контексті відмова Путіна від конфронтаційної моделі поведінки і пропозиція комплексно вирішити проблеми Донбасу, на думку Гришанова, може мати таку мету: «Змусити Київ — всупереч його бажанням — проковтнути чужорідне тіло, яке він не зможе перетравити, і спровокувати незворотні зміни у всьому організмі. Реалізація такого сценарію, як мінімум, призведе до здобуття Україною власного Ольстера, без знаходження компромісів з яким навіть гіпотетичні надії на побудову безхмарного майбутнього будуть невинуватеними. Як максимум — знову перетворити Донецьк і Луганськ на центр тяжіння для всього проросійського спектру українського політикуму. Десять років тому Донбас уже виступав у цій якості, ставши платформою для обрання Януковича на президентський пост. Нині він має всі шанси допомогти російській дипломатії перейти від нав'язаної їй оборонної моделі до хоча б часткового повернення втрачених позицій на принципово важливому напрямі» [44].

При цьому Росія розраховувала на появу сил, здатних надати гламурної оболонки криміналітету Донбасу. Легітимізувати їх можна

тільки за результатами виборів. Складалося враження, що вибори у жовтні 2014 року до Верховної Ради України давали надії Росії на появу нових «рятівників» України, оскільки вони «продемонстрували електоральний потенціал конструктивно налаштованих сил південного сходу країни, насамперед “Опозиційного блоку”, створеного колишніми “регіоналами”. Рівень їхнього впливу може значно збільшитися з проведенням обіцяної Порошенком децентралізації та конституційної реформи» [44].

Щоправда, агресія Росії дечого навчила жителів Донбасу і представників їхніх політичних сил. Та й у Києві був час глибше вникнути в суть проблем, що спричинили збройне протистояння в Донбасі. Не виключено, що якась частина українського політикуму справді очікує на прихід свого часу, щоб перехопити естафету з рук різних «моторол» і «бісів». Але не слід скидати з рахунків і настрої виборців, адже їхні голоси визначають врешті-решт підсумок виборів. Та все ж з важливою поправкою — вибори в обласні, міські і місцеві ради мають відбуватися не під дулами автоматів сепаратистів, а на вільній від воєнних дій території.

Головне завдання поточного моменту — не допустити федералізації, а тим більше конфедералізації країни. Як запевнив президент України П. Порошенко під час виступу у Верховній Раді 4 червня 2015 року, децентралізація нічого спільного не має з федералізацією. Україна була і буде унітарною державою. Ще рік тому ворог планував, що Україна зникне з карти Європи. У Кремлі розраховували, що посіяні російськими спецслужбами бацили сепаратизму розколють нас як народ. Не вийшло. Навіть у тимчасово окупованих районах Луганської та Донецької областей сепаратисти тримаються за владу лише завдяки російським багнетам. Тверде рішення українців звернути з історичних околиць на сучасний європейський автобан — незмінне. Не останню роль у цьому відіграло те, що наші друзі в Європі та Америці твердо тримають єдину консолідовану позицію, в якій Росія так і не змогла зробити пролому. А нова Стратегія національної безпеки України, всупереч всім лжепророцтвам і домислам, ставить своєю метою членство в НАТО. Нехай навіть і в трохи віддаленому майбутньому — час покаже. І навпаки — автори і промоутери проєкту «Новоросія» на переломі весни-літа 2015 року власноруч поставили над ним велику могильну плиту [143].

На порядку денному — активізація роботи щодо деолігархізації, дерегуляції та децентралізації.

ЗОНА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Замість висновків

Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна быть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

Тарас Шевченко

14 липня 2015 року Австралія, Бельгія, Малайзія, Нідерланди й Україна офіційно звернулися до Ради Безпеки ООН з проханням створити міжнародний трибунал для притягнення до відповідальності винних у катастрофі літака «Малайзійських авіаліній» на Донбасі. У свою чергу Верховна Рада України попросила Організацію Об'єднаних Націй та світову спільноту підтримати створення Міжнародного трибуналу для судового переслідування винних у катастрофі «Боїнга», збитого проросійськими терористами в Донецькій області 17 липня 2014 року. Трибунал має відбутися — така вимога людей доброї волі, політичних представництв багатьох країн, а також сімей, які стали жертвами терористів. Зі свого боку Президент України П. Порошенко в день роковин катастрофи принципово і однозначно заявив: «На жаль, цей цивільний літак і 298 людей на борту став ціллю безжальної терористичної атаки з території, окупованої підтримуваними Росією бойовиками на сході України. Високотехнологічна зброя, з якої було збито літак, могла потрапити до рук терористів тільки з Росії. Це не могло статися без участі, без прямого наказу від вищого політичного і військового керівництва сусідньої держави» [64].

Усі крапки над «і» розставлено: вже рік тому камуфляж гібридної війни був скинутий. Світові було явлено ідентичність личини агресора — Російської Федерації (у минулому нібито стратегічного союзника і «старшого брата» України). Ось таким шляхом «проб і помилок» приходиться прозріння українського народу щодо того, «хто є хто» у цьому світі.

Немає нічого дивного в тому, що МЗС Росії виступило проти ідеї створення міжнародного трибуналу, називаючи її «несвоєчасною і контрпродуктивною». Страх перед міжнародним трибуналом дається взнаки. Тому глава МЗС С. Лавров із властивими йому лицемірством і категоричністю заявив, що він проти кваліфікування краху малайзійського «Боїнга» на сході України як загрози міжнародному миру і безпеці, а також посилається на те, що «ніколи в ситуаціях катастрофи цивільних авіалайнерів ніяких трибуналів Рада Безпеки не створювала» [95].

С. Лавров впритул намагається не бачити того, що ініціатори резолюції виходять із тлумачення розділу VII Статуту ООН, де щодо загрози миру сказано: «Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії і дає рекомендації та вирішує, які заходи слід вжити для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки». Знищення «Боїнга» — одна із цілеспрямованих операцій у загальній агресії Росії проти України. Агресії, яка і є загрозою миру.

29 липня 2015 року Росія наклала вето на резолюцію Ради Безпеки ООН щодо створення міжнародного трибуналу, який дозволив би притягнути до відповідальності винних у катастрофі малайзійського «Боїнга». За неї проголосували представники 11 делегацій, а три країни — Китай, Ангола і Венесуела — утрималися. І це зовсім не означає, що розв'язання цього питання остаточно заблоковано.

За словами прем'єр-міністра Великої Британії Д. Кемерона, «...якщо ми не зможемо створити трибуналу в рамках ООН, то ми скористаємося іншими способами». Однак в ініціаторів усе ще залишається можливість винесення питання щодо створення міжнародного трибуналу на Генеральну Асамблею ООН. Для прийняття такого рішення Генеральній Асамблеї потрібно 2/3 голосів (130 держав). Це буде не просто, оскільки досі всі міжнародні кримінальні трибунали засновували або резолюцією Ради Безпеки ООН (так було з міжнародними трибуналами щодо колишніх Югославії і Руанді), або міжнародним договором (Міжнародний кримінальний суд, заснований Римським Статутом, але Росія в ньому не бере участі).

Російська сторона, безсумнівно, наполягатиме на тому, що, згідно з главою VII Статуту ООН, Генеральна Асамблея ООН формально не має жодних повноважень у сфері прийняття примусових заходів. Однак не слід забувати і те, що коли в 1950 р. Радянський Союз залишив засідання Ради Безпеки (у зв'язку з війною в Кореї), виник т. зв. параліч вето. І тоді

Генасамблея визнала можливим прийняти резолюцію «Єдність заради миру», вважаючи себе вправі визначити наявність загрози миру, порушення миру або акту агресії і рекомендувати державам-членам застосування сили, «якщо Рада Безпеки через відсутність одноголосності не в змозі здійснювати свою відповідальність за підтримання миру і безпеки». Тому, за словами українського міністра закордонних справ П. Клімкіна, «вето Росії — це явка з повинною. Ми все одно переможемо».

День сьогоднішній засвідчує, що, виявившись безуспішною для Росії у формі гібридної війни, агресія проти України все більше набуває форми підривних дій і дестабілізації внутрішньої ситуації в країні. Тому в багатьох регіонах України почали влаштовувати вибухи мін і розтяжок; тому-то, не в останню чергу через війну, загострилися соціальні проблеми на Закарпатті, в Житомирській області та інших регіонах України. Із цього приводу Президент України заявив: «Формат гібридної війни за останній час змінюється. І після того, як спільними зусиллями ми значно зміцнили обороноздатність держави, потужність і ефективність ЗСУ, замість того, щоб йти в лобову атаку, Росія буде підривати стабільність України зсередини» [150].

Причин обрання Росією нової тактики декілька. Найістотніші з них проаналізував колишній посол США в Україні, а нині директор програми в Брукінзькому інституті з контролю над озброєннями С. Пайфер. По-перше, у разі відкритого вторгнення в Україну російських збройних сил кремлівська легенда про сепаратистів уже не буде спрацьовувати. Швидше за все, це підштовхне Захід до запровадження додаткових санкцій, яких Кремль намагається уникнути. По-друге, закономірне зростання кількості жертв російських військових у разі боїв на українській території неминуче змінить ставлення російського населення до політики Росії в Україні. По-третє, Росія змушена враховувати і те, що в бюджеті США на 2016 р. передбачено 300 млн. доларів на військову підтримку України, у т. ч. і на постачання зброї [184].

Із цими аргументами згоден і Дж. Фрідман — керівник розвідувальної фірми «Stratfor». Він вважає, що РФ чекатиме внутрішньої кризи в Україні, щоб спробувати посилити там свій вплив, не вдаючись до військової сили. Тим більше, що можливості Росії обмежені, а в російській армії виникли проблеми. Тому, вважає Фрідман, «зараз майбутнє України перебуває в руках українського керівництва. Якщо воно збереже свою цілісність, якщо зможе утримати контроль над країною, росіяни змушені будуть відступити. Але якщо в країні буде розлад, у росіян з'являться варіанти» [3].

У ситуації провалу російського «бліцкригу» проти України в Кремлі різко підвищився попит на політтехнологів, що спеціалізуються на ідеологічних диверсіях, у яких головна ставка робиться на тролінг — системну брехню, наклепи і витончені провокації. Наприклад, намагаючись зганьбити європейський вибір України, С. Караганов затягує невід глибше, переконуючи, що справа не тільки в Україні, а в тому, що Європейський континент взагалі опинився перед загрозою стратегічної деградації: «Або карикатурний повтор військово-політичного розколу на супротивні блоки, або період тривожної невизначеності». Йдеться передусім про Євросоюз, який, на думку Караганова, переживає «системну кризу», і про Росію, що нібито вступила лише у фазу «уповільненого розвитку». Євросоюз і Росія «...перебувають у пошуку нової духовної та геополітичної ідентичності» [74].

Очевидним є те, що питанням геополітичної ідентичності, як і геополітики, в Росії приділяють надмірно велику увагу. Академік РАН О. Арбатов навіть вважає, що це «...нова мода для напівосвічених людей. Раніше говорили: “зовнішня політика”, “міжнародні відносини”, а тепер весь час твердять про “геополітику” — здається, що так звучить красивіше і багатозначніше. Тим часом стисла суть доктрини геополітики полягає в тому, що національні інтереси і політика держав визначаються їхнім географічним положенням» [128].

У цьому судженні закладено значний раціональний сенс. В умовах глобалізації та інформаційної революції, нових технологій, вільного переміщення товарів і фінансів, людей та ідей географічний чинник втрачає свою колишню значущість, залишаючись таким хіба що в контексті локальних військових операцій. У контексті ж можливої широкомасштабної війни, а тим більше ядерної, якою погрожує Росія, географічний чинник буде, очевидно, відігравати вже зовсім незначну роль. А тому, вважає О. Арбатов, «Боротьба за Україну — це політична та ідеологічна боротьба Росії і Заходу, в тому числі — внутрішньополітична. Навіть Крим, за всієї символічної важливості цього питання з географічного погляду, не відіграє великої ролі». Адже Чорне море — замкнене море, доступ до нього перебуває в руках Туреччини. А політичні зрушення внаслідок анексії Криму вже відбулися, і то досить негативні для Росії: розв'язавши війну, вона позбавила себе хоч якихось значущих союзників. «Деяке зміцнення воєнних позицій Росії, — пише Арбатов, — наявне одночасно з ускладненням її зовнішньополітичного становища, і це не може не турбувати. Тим більше що подібні зміни відбуваються і на Балтійському морі, де на-

віть традиційно нейтральні країни — Швеція, Фінляндія — стали тяжіти до НАТО» [128].

За твердженням О. Арбатова, Мінські домовленості спричинили навколо української кризи справжню «геоідеологічну» війну, яку з погляду довготривалих інтересів Росія вже почала програвати. Поставивши завдання запобігти зближенню Києва з Заходом, Москва вдалася до жорстких дій, які переросли в «гібридну війну» проти України. Але вже вкотре спрацював чинник «іронії історії». «І ось тепер, — пише Арбатов, — Україна, Грузія, Молдова, Балтія, Східна Європа, в цілому НАТО — наші противники, а решта пострадянських республік і союзників не поспішають нас підтримати, нерідко ведуть із Заходом свої ігри. Ми побоювалися ворожого оточення, але доводиться з великим занепокоєнням констатувати, що на даний момент ми його й отримали, в усякому разі — на західних і південно-західних рубежах». Найгнітучіше для Росії в цій ситуації, акцентує увагу Арбатов, що США «беруть курс на довгострокове протистояння з Росією в Європі і на Далекому Сході. Не на гарячу війну, не на глобальну конфронтацію і не на безмежну гонку озброєнь, яка була в роки холодної війни, а на довгострокове протистояння в ряді регіонів» [128].

Україна якраз і належить до одного з цих регіонів. І неспроста: уроки української Революції Гідності сильно впливають на громадську думку Росії. Звичайно, різні верстви російського населення мають різне сприйняття і роблять різні висновки із ситуації. Але якщо абстрагуватися від «психології совка», то на академічному рівні росіянам доводиться враховувати, що суспільні настрої можуть несподівано і радикально змінитися. Тому, вважає О. Арбатов, «влада повинна зробити все, щоб не допустити соціального вибуху, причому діяти за допомогою реформ, які поліпшать становище людей, дадуть їм почуття власної гідності, можливість впливати на політику через демократичні інститути і норми. Не дай нам Боже дожити до нашого Майдану!» [128].

Думка гідна уваги. Подібне просвітлення умів характерне поки що для вельми незначного сегмента російського суспільства. Більшість ідеологів зациклена на роздмухуванні побоювань щодо «кольорових революцій», вбачаючи в них або об'єктивно визрілі, або інспіровані суспільні збурення, на які потім накладаються зовнішні втручання для повалення неугодних режимів. При цьому ймовірність загрози «кольорових революцій» у Росії непомірно перебільшують, доводячи себе до самозалякування. Мовляв, демократія в пострадянських умовах — це шлях до анархії, дезорганізації суспільного життя і врешті-решт до

війни. А Україну в цьому контексті намагаються виставити у ролі своєрідного «наочного посібника».

За відсутності міжнародного порядку та занепаду Європи, перекоонує С. Караганов, Україна стала каменем спотикання між двома цивілізаційними блоками: «Коли справа дійшла до втягування України в західну зону впливу і контролю, сталося те, про що два десятиліття попереджав багато хто... — спалахнув збройний конфлікт. Він мав, природно, і внутрішні українські корені, але по суті став загальноєвропейським». За цю ситуацію Караганов готовий покласти частину провини і на Росію: вона, мовляв, проявила слабкість і довірливо повелася на європейські цінності, замість того, щоб показати характер стосовно НАТО і щодо розпаду Югославії. Через те справа дійшла до України: тепер «дискусія про те, як будувати нову систему безпеки, крутиться поки навколо питання про врегулювання української кризи» [74].

У цій брудній ідеологічній кампанії С. Караганов поки що вирішив не світити аргументи Росії, якщо вони взагалі є: «Росія поки що не пропонує свого сценарію системного виходу з кризи». Але, про всяк випадок, він вирішив вдатися до блефу: «Все ще можливою є й ескаляція військово-політичного конфлікту навколо України», тим більше що «зараз (червень 2015) Захід, побачивши небезпеки і те, що Росія не поступається, став потихеньку відігравати назад». А це, на його думку, свідчить про можливість варіантів для згоди між Росією і Заходом щодо України. Мова про теоретичну «можливість ще більш далекосяжного варіанта, який протягом багатьох років пропонувала Москва: створення загальноєвропейського людського та економічного простору — Союзу Європи, в якому Україна стала б територією спільного розвитку» [74]. При цьому Караганов наче обмовляється, що Росія не проти цього варіанта, але за умови набуття в такому Союзі Європи права вето на розширення «військово-політичних союзів», тобто на процес входження нових країн до НАТО.

Ось на який крок готова Росія за здобуття своєї зони відповідальності на «території спільного розвитку», яка, відповідно до її інтересів, повинна виникнути на карті Європи замість України після переділу світу. Та й як не отримати цю зону, мудрує Караганов, якщо «Росія з її глобально мислячою елітою, досвідом, висококласною дипломатією, географічним положенням може з вигодою для себе і для партнерів активно сприяти будівництву такого світу» [74].

За законами театральних жанрів завжди слід враховувати принцип «єдності місця, часу і дії». В аналізі трагедії, в яку була втягнута Украї-

на агресією Росії, цей принцип допомагає побачити справжню суть віртуального фарсу, який С. Караганов намагається навіяти довірливим головам. Його стаття, опублікована 19 червня 2015 року, — своєрідний, хоч і не єдиний, пробний камінь: як відреагує світ на ідеї, які бродять кремлівськими коридорами і кабінетами.

За даними ЗМІ, вночі 25 червня 2015 року президент Росії В. Путін зателефонував американському президентові Б. Обамі. Такі кроки, звичайно ж, не бувають імпровізацією — їх ретельно готують. Із належною розсудливістю їх проаналізував В. Портников. Важливо те, вважає він, що Путін зателефонував перший, і зателефонував людині, яка демонстративно не проявляє ніякої зацікавленості в спілкуванні з російським президентом приблизно з часу кримської кризи. І дзвонив Путін на тлі жорсткості західної позиції щодо Москви, бо, всупереч твердженню Караганова, ніхто на Заході не збирався «відігравати назад». Санкції продовжуються, власність арештовують, ПАРЕ визнає Росію агресором, НАТО заявляє про підтримку України та зміцнення обороноздатності на Сході, а Сполучені Штати посилюють свої контингенти у сусідніх з Росією країнах.

І в такій ситуації Путін зважується на дзвінок президенту США. Судячи зі звітів, він пропонував домовитися з актуальних для США питань. У їх числі — Ісламська держава й атомна проблема Ірану. Але щодо України, вважає В. Портников, у Путіна з Обамою розмови не вийшло: «Для того щоб американський і російський президенти могли розмовляти всерйоз, Путіну доведеться піти на поступки в українському питанні. Обама чітко окреслив суть цих поступок — відхід з Донбасу. Що Обамі відповів Путін, ми не знаємо. Але це й неважливо — слова Путіна нерідко перекреслюються його справами. І судити про справжні мотиви, що спонукали російського президента зателефонувати американському, ми зможемо тільки по цих справах» [151].

Згодом, коментуючи цю подію, прес-секретар президента РФ Д. Песков вдався до такого хитромудрого формулювання: розмова президентів була «досить тривалою і досить конструктивною при всьому збереженні потенціалу розбіжностей у думках щодо деяких подій». При подальшому роз'ясненні з'ясувалося, що «Обама звернувся до Путіна з тактовним проханням прибрати зі східних територій України російські війська і військову техніку». На це «...російський президент в черговий раз заявив, що російських військ на території України немає». А Песков пояснив потім журналістам, що відбулася конструктивна розмова «в плані безальтернативності діалогу,

обговорення проблем, щоб спробувати якось вийти на правильний результат» [142].

І це притому, що, за даними Штабу АТО, станом на 26 червня 2015 року на території Донецької та Луганської областей, а також біля кордону з Україною перебували 54 тисячі російських військових, з яких безпосередньо на території України — 9 тисяч військовослужбовців [108].

Ідеологічна війна розгортається за внутрішніми законами жанру. І завжди в ній проявляються деякі цікаві нюанси. Через тиждень після телефонного дзвінка Путіна в журналі «Россия в глобальной политике» було опубліковано статтю О. Арбатова, в якій він висловлює стурбованість активним обговоренням на Заході проблеми «російської ядерної загрози». До честі автора, він намагається показати, що для стурбованості Заходу Росія дала достатньо приводів. На Заході наводять висловлювання президента Путіна про підвищення ядерного потенціалу та рівня його боеготовності, обговорюють інформацію про пуски стратегічних ракет і польоти важких бомбардувальників, про масштабні навчання військ загального призначення з імітацією застосування тактичної ядерної зброї. Більше того, з'явилася інформація про засідання російських і західних відставних воєначальників (з них менше питають, а пробні камені закидати вони можуть). Ось ці відставні представники Москви, нібито маючи санкцію вищого керівництва, «прямим текстом попереджали про готовність Росії застосувати ядерну зброю у збройному конфлікті з НАТО в Україні та в деяких інших випадках» [8].

Не слід забувати, що навколо української кризи воєнно-політичну напруженість нагнітали до немислимого рівня і на офіційному рівні Росії. Ще у серпні 2014 року в одному з інтерв'ю президент Путін заявив: «Наші партнери незалежно від ситуації в їхніх країнах або їхньої зовнішньої політики повинні мати на увазі, що з Росією краще не зв'язуватися. Я нагадаю, що Росія є однією з найбільших ядерних держав. Це не просто слова, це реальність, і більше того, ми зміцнюємо наш потенціал ядерного стримування». Ще більший ажіотаж викликав документальний фільм «Крим. Шлях на Батьківщину», де було закладено думку про підвищення боеготовності ядерних сил Росії в ході анексії Криму. Щодо можливості застосування цих сил Путін сказав: «Ми думали про це», що було розцінено на Заході як однозначне підтвердження намірів вдатися до ядерної зброї [8].

Далі О. Арбатов висловив занепокоєння тим, що цю делікатну тему з ентузіазмом підхопили деякі російські посадовці, парламентарі та

незалежні фахівці, закликаючи зупиняти регіональну загрозу застосуванням ядерної зброї. Сам же Арбатов вважає, що будь-яке застосування ядерної зброї, окрім останнього засобу в крайніх ситуаціях, — «це авантюризм, злочинний щодо своєї країни», і «катастрофа для всього іншого світу» [8].

Про причини активізації ядерної риторики в Росії можна лише здогадуватися, бо мотивів осіб, які приймали рішення, ніхто точно не знає. Багато фахівців сходяться в тому, що головною причиною є заклопотаність російського керівництва перевагою НАТО в силах загального призначення, особливо в новітніх ударних та інформаційно-керуючих системах. Так, відомий військовий фахівець М. Ходарьонков в 10-му випуску журналу «Військово-промисловий кур'єр» за 2015 р. писав, що «...на південному сході України по суті воюють дві радянські армії різного ступеня модернізованості, але без використання нових озброєнь або нових прийомів ведення війни. Але якщо чисто гіпотетично припустити, що на боці української армії почали б воювати “добровольці і відпускники із США та Західної Європи... на своєму штатному озброєнні”, то підсумки такого протистояння передбачити було б неважко — збройні формування південного сходу протрималися б кілька годин» [8].

Така оцінка ситуації серед фахівців знаходить своїх прихильників. І ядерна риторика правлячих кіл Росії отримує цілком прийнятне пояснення: «Вона є політичним сигналом США і НАТО ні в якому разі не втручатися своїми збройними силами у ситуацію в Криму і на південному сході України. Очевидно, поставлено не військове, а політичне завдання: довести до відома інших держав виняткову важливість подій у зазначеному регіоні для російської національної безпеки і готовність Москви далеко піти у відстоюванні своїх інтересів незалежно від того, вважають ці інтереси на Заході легітимними чи ні» [8].

Не зовсім зрозуміло, наскільки заяви керівників США і НАТО про свою неучасть у прямому військовому втручанні в події навколо України залежали від декларацій Москви. Однак позиція вималювалася однозначна: все свідчить про те, що Захід не має наміру йти на ризик прямого збройного конфлікту з Росією через Україну. Це визначає рамкові умови пошуку миру і є свідченням того, наскільки він крихкий навіть у відносинах між великими державами. У цьому контексті слушною видається думка Лілії Шевцової про те, що в існуючій ситуації настільки сильне прагнення українців до Європи стало несподіванкою для самої Європи. Поточний перебіг подій показує, що всупереч

деклараціям і заявам, котрі прозвучали від імені Європи, тривалий час складалося враження, що європейці не знали, що з Україною робити. Їхній прагматизм упродовж двох десятиліть незалежності України довго втілювався в пошуки якоїсь формули політичної угоди, щоб дати надію Україні на якусь аморфну інтеграцію і не дратувати В. Путіна, залишивши Україну у сфері впливу Москви. Не один рік про цю загрозу писали в Україні, вживаючи формулу: «Україна як подвійна периферія Європи та Росії» [191].

Відчайдушний опір української армії, активність добровольців і волонтерів у захисті своєї держави прискорили процес формування української національної ідентичності, яка основана на прагненні вирватися з-під впливу Росії і приєднатися до Європи. Своїм опором на південному сході українці поставили оборудку-компроміс між Росією і Європою під знак запитання. А поворотним чинником стала загибель малайзійського «Боїнга». Це докорінно змінило позицію європейських лідерів, які почали шукати шляхи стримування Росії. Процес ще далекий від прийняття остаточного рішення, проте посилюється усвідомлення того, що Україна в «сірій зоні» отієї самої «подвійної периферії» — це постійний чинник відтворення нестабільності у світі. Саме на відтворення цієї нестабільності і націлена політика Росії, яка намагається вбудувати в нову українську державність проросійський елемент у вигляді ДНР/ЛНР, змусити Київ соціально забезпечувати його, а він утримуватиме Україну в рамках компромісної формули «і Росія, і Європа». Ця формула стала відображенням російського ультиматуму Києву про федералізацію, який був певною мірою легітимізований німецько-французьким тандемом. На якийсь час це принесло і деякі позитивні плоди — було досягнуто тимчасове затишшя, корисне саме по собі. Однак за відсутності консенсусу сторін щодо остаточного політичного рішення цей компроміс виявився нетривалим.

Поки що Київ уникнув влаштованої Москвою мінської пастки, продемонструвавши свою готовність надати сепаратистам «особливий статус» і самоврядування, але тільки після виборів за українськими законами і під наглядом ОБСЄ та інших моніторингових сил, а також після виведення з території Донбасу всіх військових формувань. Київ не погодився «бути на повідку», хоча ситуація, як і раніше, залишається не до кінця визначеною.

Даючи оцінку обговорення «особливого статусу Донбасу» у Верховній Раді України, Президент України П. Порошенко наголосив на значущості безальтернативного варіанта: «повернення окупованих райо-

нів Донбасу під український суверенітет винятково дипломатичним шляхом». Каменем спотикання під час обговорення питання у Верховній Раді України, за його словами, стала норма, яка міститься в перехідних статтях Конституції. А саме — речення, в якому згадується закон про окремий статус окремих районів Донецької та Луганської областей. Порошенко зазначив: «Набрати чинності такий закон може тільки після виконання цілого ряду попередніх умов. Ці умови включають і роззброєння бойовиків, і виведення російський військ, і відновлення нашого контролю над всією лінією російсько-українського кордону, і проведення чесних, вільних та демократичних місцевих виборів». У свою чергу «...і на Донбасі, і в усіх регіонах України місцеві громади отримають значно більше повноважень і можливостей» [149].

Загальну ситуацію, що склалася навколо України, Лілія Шевцова, яка представляє в Росії незалежну аналітичну думку, бачить по-своєму: «Так, Захід в даному разі не виправдав надій українців. По-перше, Захід не готовий дати їм чітку перспективу інтеграції в ЄС і НАТО. По-друге, Захід поки не може чинити на Путіна більш жорсткий тиск через побоювання втратити свою єдність і небажання подальшого загострення напруженості, остерігаючись путінського падіння та подальшої непередбачуваності. По-третє, Україна все ще розраховує на допомогу Заходу оборонною нелетальною зброєю. Але ясно, що Німеччина, яка контролює процес розв'язання конфлікту, ніколи на це не погодиться. Нарешті, ще чимало західних політиків типу Кіссінджера вірять у неможливе: що Україна може бути мостом між Росією і Заходом, що ніколи і не було можливим» [98].

Складається враження, що Україні, як після Першої і Другої світових воєн, не поталанило із самовизначенням: Європа, як тоді, так і тепер, виявилася не готовою ні зрозуміти, ні сприйняти прагнення України до незалежності від Росії — не лише прямої, а й опосередкованої. До того ж, у наші дні Європі складно вийти із своєрідного періоду постмодернізму «кінця ідеології», коли досягнутий рівень добробуту затьмарив людям проблему європейських цінностей. У свою чергу Америка ніяк не може самовизначитися і вирішити, потрібна їй решта світу чи ні. А загалом, відзначає Лілія Шевцова, «...ліберальне співтовариство виявилось не готове ні передбачити події, ні реагувати на нову реальність, яку створив Путін. Кремль своїм “придбанням” Криму скинув зі столу шахівницю, зруйнувавши систему взаємних зобов'язань і гарантій, починаючи з Гельсінського процесу та Паризької хартії» [98].

Другий несприятливий для України чинник — залежність Європи від російського газу і боязнь втратити російський ринок. По-третє, Росія — член Ради Безпеки і єдина держава, здатна знищити США в ядерній війні. Четвертий чинник полягає в тому, що Європа звикла до постмодернізму і пацифізму, до компромісного розв'язання делікатних питань. Кремль повернув її до стереотипів і методів ХХ, а в чомусь і ХІХ ст., заскочивши цим її зненацька і розгубленою. Та не все так погано: «Незважаючи на всі коливання і небажання випробовувати Кремль на міцність, Захід загалом і Європа зокрема продовжують зберігати єдність щодо санкцій. У Європі єдність утримує Меркель. Усі спроби Кремля внести розкол у європейські ряди і через задобрювання, і через погрози ні до чого поки що не привели» [98].

Ідеологічні потуги «всієї королівської раті» Росії переконати світову громадську думку в тому, що Росію «образили», «принизили» і «намагалися поставити на коліна», не мають жодних об'єктивних передумов. Російська еліта перевела на Захід мільярди доларів, закупила престижні райони Лондона, відправила туди вчитися дітей і в той же час намагається переконати свій російський народ у тому, що його було нібито «принижено» Заходом. А тому народ повинен згуртуватися навколо Путіна в «обложеної фортеці». Дивне, навіть расистське ставлення до свого народу: «Він виходить з того, що росіян мають принижувати не їхній рівень і якість життя (звикли!), а те, що вони не можуть придушити навколишні народи в рамках "сфер інтересів". А отже, росіяни не можуть і не повинні жити в рамках нормальної держави, побудованої на основі права, а можуть існувати лише як нація, що, очевидно, генетично не може відмовитися від кліше ХІХ століття» [98].

Мова навіть не про повернення до радянської системи. Комуністичний експеримент був все-таки орієнтований на майбутнє — нехай ілюзорне. Нинішній путінський проект апелює до відверто архаїчного порядку денного, що веде до деморалізації суспільства, його розкладання, посилення в ньому фобій і ненависті. Проект «Крим наш» був покликаний консолідувати суспільство імітацією безкровної перемоги. Але і цього виявилось мало — в хід пішла випробувана тактика мобілізації суспільства через «фортецю, обложує зовнішнім ворогом». Таким ворогом оголошено Україну, де на фронті боротьби з нею відбувається розв'язання багатьох завдань. По-перше, знищити ідею Майдану як вірус, що може поширитися в російських межах. По-друге, довести згубність революції для держави. По-третє, знайти т. зв. «червону лінію», через яку Росія не повинна переступати без загрози ви-

кликати силове стримування Заходу. Адже після року війни американці, судячи з усього, зрозуміли, що Україна — це поле для стримування Кремлем Заходу і виклик не тільки Європі, а й Америці. І європейців українська криза змусила думати про те, що донедавна їм і в голову не приходило, — про європейську армію і можливість озброювати Україну. Питання тільки в тому, чи зможе і чи захоче Захід, передусім Америка, переорієнтуватися на більш тверде стримування Росії. Поки що воно залишається відкритим.

В осмисленні ситуації можна звернутися до думки російського політолога Дмитра Орешкіна, згідно з якою Захід, судячи з усього, займає оптимальну для себе позицію. Вона полягає в тому, що єдина сфера, де в Путіна є щось подібне на паритет або баланс сил, — військова. У всіх інших сферах — будь то економіка, соціальні програми, освіта, медицина і навіть інформаційний вплив — Путін безнадійно програє. Тому Захід і не намагається змагатися з Кремлем за правилами воєнного конфлікту: «Захід веде свою політику до заморожування конфлікту, до мирного співіснування. Їм зрозуміло, що буде далі. Вони бачать таке не в перший раз. Їм зрозуміло, що Донбас — чорна діра. І, в принципі, зручно, якби ця гиря була на шиї Володимира Володимировича Путіна... Навіщо йому [Заходу] загострювати відносини з Росією, якщо в мирному, економічному, ціннісному, соціальному просторі і змаганні він 25 років тому легко переміг Радянський Союз» [171].

У цих роздумах є резон. Свого часу ще А. Тойнбі дійшов висновку, що держава, яка робить ставку на мілітаризацію і пошук ворога, рано чи пізно самовиснажитья і зійде нанівець. Та й СРСР своєю історією наочно показав, що ні суспільство, ні держава не можуть витримати мілітарний тягар, особливо в змаганні з настільки багатою цивілізацією — Заходом. Тим більше нинішня Росія — з її обмеженими ресурсами (передусім інтелектуально-технологічними) і дірявим, як сито, бюджетом — неспроможна виграти цю гонку. Тому мілітаризація найімовірніше зробить те, що робила завжди в історії, — прискорить падіння системи, яка вже вмирає, хай і повільно.

Російська держава-цивілізація, про яку так багато говорив Путін, демонструє нині всі ознаки занепаду та згасання. Питання лише про час і спосіб остаточного падіння. Намагаючись продовжити життя системи російської влади, але не маючи змоги відповісти на виклик часу (слабка економіка, корупція і деградація освіти), Кремль переводить увагу суспільства на зовнішні загрози за рахунок підміни викликів і відволікання уваги. Звідси випливають давні кліше: гегемонія США,

загроза НАТО й «українська хунта». І не можна не погодитися з Лілією Шевцовою: «Нам потрібно тільки усвідомити, що мова про обман, чергову містифікацію. Але сам факт, що Кремль скинув Росію у час війни, вже говорить про те, що самодержавство перебуває на стадії вичерпання ресурсів. Власне, Кремль активно зайнявся державним суїцидом, активізувавши соціальні сили архаїки і прискоривши процес деградації» [98].

Немає нічого далшого від істини, ніж погляд на Революцію Гідності в Україні як на результат роздачі на Майдані «печива від Держдепу США». Ця революція є одним із фрагментів глобального політичного пробудження, сильно відчутного останніми роками: йдеться не тільки про «дугу нестабільності» від Північної Кореї до Малі, від Бразилії до Болгарії і від Греції до Оссуру Wall Street у США. Мова, мабуть, про глобальне суспільне невдоволення, яке стосується різних систем, у т. ч. й демократичних. А якщо так, то, очевидно, слід тримати в полі зору нове покоління, яке раніше чи пізніше сформулює свій порядок денний і запропонує нову когорту лідерів, зокрема й харизматичних.

І якщо український Майдан приведе до нормального функціонування держави і суспільства, він може стати прикладом для багатьох.

Київ, липень 2015 року

ЛІТЕРАТУРА

1. 95 % жителей Украины считают ее Родиной — опрос [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://religions.unian.net/religionssociety/892806-95-jiteley-ukrainyi-schitayut-ee-svoey-rodinoy-opros.html>

2. Америка должна стать нормальной страной — российская газета [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rg/printable/2006/02/02/politolog-usa.html>

3. Американський політолог Фрідман: Путін чекає, що Україна розвалиться зсередини [Електронний ресурс]. — Режим доступу : `data:text/html;charset=utf-8,%3Cp%20style%3D%22boxsizing%3A%20borderbox%3B%20margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%200px%20...`

4. Американский профессор: «Если в России независимых голосов слишком мало, то на Западе их чересчур много» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.facenews.ua/news/2014/252279/view_print/

5. Анатолий Вассерман: Украину ждет воссоединение с Россией [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.aif.ru/euromaidan/prediction/1038863

6. Андрій Ілларіонов: «В. В. Путін за фактом заявив про новий етап війни з Україною» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : `data:text/html;charset=utf-8,%3Cp%20itemprop%3D%22name%22%20style%3D%22margin%3A%205px%200px%200px%3B%20color%3A%20rgb(0%20...`

7. Антикризисным мерам правительства пророчат повал из-за недоверия народа [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rus.news-ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html>

8. Арбатов А. Навіщо Росія загрожує Заходу ядерною зброєю [Електронний ресурс] / Арбатов А. — Режим доступу : <http://www.globalaffairs>

ru/ print/global-processes/Zachem-Rossiya-ugrozhatn-Zapadu-yadernym-oruzhiem-17561

9. Арбатов А. Ставки растут по мере развития событий [Электронный ресурс] / Арбатов А. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Stavki-rastut-po-mere-rasvitiya-sobytii-17295>

10. Арбатов А. Украина и реальная политика [Электронный ресурс] / Арбатов А. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754

11. Аузан А. «Две Европы должны договориться» [Электронный ресурс] / Аузан А., Филина О. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Dve-Tvropy-dolzhny-dogovoritsya-17402

12. Баррозу і Путін домовилися про тристоронні консультації в контексті підписання УА з Україною [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3378022-barrozu-i-putin-domovylysia-pro-trystoronni-konsultatsii-v-konteksti-pidpysannia-ua-z-ukrainoui>

13. Беглярова И. Демографическая ситуация — производная состояния общества [Электронный ресурс] / Беглярова И. // Российская Федерация сегодня. — 2007. — № 11. — Режим доступа : ricolor.org/rus/zn/ts/demograf_nabat/1/

14. Бжезинский З. В борьбе с российским шовинизмом : стенограмма выступления [Электронный ресурс] / Бжезинский З. — Режим доступа : <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>

15. Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Электронный ресурс] / Бжезинский З. — Режим доступа : <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>

16. Бжезинский З. Новый глобальный политический порядок [Электронный ресурс] / Бжезинский З. — Режим доступа : <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>

17. Бжезинский З. Стратегическая дилемма Америки: ревизионистская Россия в сложном мире [Электронный ресурс] / Бжезинский З. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Strategicheskaya-dilemma-Fmeriki-revisionistskaya-Rossiya-v-slozhnom-mire-17395

18. Бжезинский З. Характер игры меняется. Запад принимает твердую позицию по России [Электронный ресурс] / Бжезинский З. — Режим доступа : <http://obozrevatel.com/politics/31597-bzhezinskij-harakter-igryi-menyaetsya-zapad-sejchas-prinimaet-tverduyu-pozitsiyu-po-rf.htm>

19. Битва за Украину. Расследование Financial Times. Эпизод I-II [Электронный ресурс]. — Режим доступа : data:text/html;charset=utf-8,%3Cdiv%20class%3D%22post-header%22%20style%3D%22margin%3A%200px%2020px%3B%20padding%3A%200...

20. Бовт Г. Праздник, который с нами надолго [Электронный ресурс] / Бовт Г. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Prasdnik-kotoryi-s-nami-nadolgo-17331

21. Болотное дело глазами россиян и москвичей [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/print/07-06-2013/bolotnoe-delo-glazami-rossiyan-i-moskvichei>

22. Большинство украинцев осуждают Путина и рады соглашению с ЕС — опрос [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/article/print/politika/ukraincy-osuzhdaut-putina-i-rady-soglasheniyu-s-es-opros-356329.html>

23. Брисбен стал шоком для Путина. Его холодное бешенство может получить выход в военной акции в Украине, — российский политолог [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://nv.ua/print/publications/brisben-stal-shokom-dlya-putina-ego-holodnoe-beshenstvo-mozhet-poluchit-vyход-v-voennoy-akcii-v-ukraine-rossiyskiy-politolo...>

24. Быков И. А. Проблема влияния на экспертное сообщество и журналов через специальные мероприятия (На примере международного дискуссионного клуба «Валдай») [Электронный ресурс] / Быков И. А. — Режим доступа : bykov.socionet.ru/public/Bykov_Valdai.html

25. В ожидании чуда: российское общество после крымских событий. Беседа политолога Эмиля Паина и социолога Льва Гудкова // Политическая концептология. — 2014. — № 1. — С. 72.

26. Валдай после Мюнхена: Владимир Путин призвал к обретению и укреплению национальной идентичности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : oko-planet.su/politikrus/print:page,1,211001-valday-posle-myunhena-vladimir-putin-prizval-k-obreteniyu-i-ukrepleniyu-nacionalnoy-identichnosti.html

27. Вместо Майдана в Москву пришел Донбасс. Бориса Немцова расстреляли под стенами Кремля [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/columns/67449.html?print=1>

28. Всего за два десятилетия из России через офшоры вывезли почти 800 млрд долларов [Электронный ресурс] // Против коррупции. — Режим доступа : <http://protivcorr.org/2012/08/05/za-20-let-iz-rossii-viveli-800-milliardov/>

29. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» [Электронный ресурс] // Российская газета. — Режим доступа : www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html

30. Выступление Збигнева Бжезинского на вручении премии Токвиля [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/usa/20111102/177005474.html>

31. Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхенской конференции по безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mid.ru/bdomp/ns-dos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>

32. Выступление Путина: «Новороссия» и другие яркие цитаты [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuplenie-Putina-Novorossija-i-drugie-jarkie-citaty>

48. Гудков Л. Резервация «совка» — это индустриальная Россия и Восточная Украина [Электронный ресурс] / Гудков Л. — Режим доступа : <http://glavcom.ua/articles/7509.html>

49. Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССАЭН), 2011. — 630 с.

50. Давос между деньгами и футурологией [Электронный ресурс] // Коммерсантъ Украина. — № 9 (1928). — 23.01.2014. — Режим доступа : <http://www.kommersant.ua/doc/2390056>

51. Демографический прогноз: Украина уже скоро может исчезнуть как отдельное государство [Электронный ресурс] // Аналитика: Накануне. TV. — Режим доступа : <http://www.nakanune.ru/service/print.php?articles=8461>

52. Дерлугьян Г. Эволюция Российского государства в миросистемной перспективе, 1000–2010 гг. н. э. [Электронный ресурс] / Дерлугьян Г. — Режим доступа : http://samlib.ru/m/militarew_w/derlugyan-rossia.shtml

53. Дехтяренко А. Российский политолог Орешкин о беде Путина, будущем Донбасса и ошибке с Новороссией. Какое будущее ждет ДНР, ЛНР и оккупированный Крым [Электронный ресурс] / Дехтяренко А. — Режим доступа : data:text/html;charset=utf-8,%3Cheader%20class%3D%22article_header%22%20style%3D%22margin%3A%200px%200px%200px%3B%20padding%3...

54. Джон Миршаймер: «Почему в украинском кризисе виноват Запад» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ruposters.ru/archives/9027>

55. Дубровик А. Як повернути вкрадені в українців гроші? / Дубровик А. // День. — 2014. — № 81 (7 мая). — С. 6.

56. Ежедневный журнал: Медиафрения. Демаркация [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ej.ru/?a=note_print&id=25038

57. Если Путин не совершит ошибок, его режим может продержаться еще 20 лет, — Ходорковский [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unian.net/world/987536-esli-putin-ne-sovershit-oshibok-ego-rejim-mojet-proderjatsya-esche-20-let-hodorkovskiy.html>

58. За призывы вернуть Крым Украине в России будут бросать в тюрьму на пять лет [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unian.net/politics/900135-za-prizyvyi-vernut-kryim-ukraine-v-rossii-budut-brosat-v-tyurmu-na-pyat-let.html>

59. Завгородний А. Путин — современный рэкетиер [Электронный ресурс] / Завгородний А. — Режим доступа : <http://vesti.lv/news/putin-sovremennyi-reketir/print>

60. Задушить в братских объятиях [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/article/print/analitika/zadushit-v-bratskih-obyatyah-402012.html>

61. Зальцберг Б. Давос-2014: три способа изменить мир [Электронный ресурс] / Зальцберг Б. — Режим доступа : <http://forbes.ua/opinions/1363796-davos-2014-tri-sposoba-ismenit-mir#print>

76. Караганов С. Европа: поражение из рук победы? [Электронный ресурс] / Караганов С. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Evropa-porazhenie-iz-ruk-pobedy-17290>

77. Караганов С. Причина этого конфликта — заблуждение Запада, поэтому русские не сдадутся [Электронный ресурс] / Караганов С. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Prichina-etogo-konflikta-zabluzhdeniya-Zapada-poetomu-russkie-ne-sdadutsya-16975>

78. Караганов С. Первые контуры Большой Евразии [Электронный ресурс] / Караганов С., Авченко В. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Pervye-konturu-Bolshoi-Evrazii-17480>

79. Караганов С. Готовы ли элиты к новой парадигме? [Электронный ресурс] / Караганов С., Коваленко В. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Sergei-Karaganov-Gotovy-li-elity-k-novoi-paradigme-17404>

80. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Электронный ресурс] / Кастельс М. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Duks/Polit/kastels/08.php

81. Киссинджер Г. Как сконструировать Новый мировой порядок [Электронный ресурс] / Киссинджер Г. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Kak-skonstruirovat-Novyi-mirovoi-poryadok-16911>

82. Киссинджер Г. Генри Киссинджер: Обама скорее идеолог, чем стратег [Электронный ресурс] / Киссинджер Г., Хейлбран Дж. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Genri-Kissindzher-Obama-skoree-ideolog-chem-strateg-17659>

83. Кобзев А. Сейчас мы для Китая «старшая сестра» [Электронный ресурс] / Кобзев А., Кортунов А. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Seichas-my-dlya-Kitaya-starshaya-sstra-17326>

84. Коваль П. Україні потрібен новий План Маршалла / Коваль П. // День. — 2014. — № 14. — С. 3.

85. Козелек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії : пер. з нім. / Козелек Р. — К. : Дух і літера, 2006.

86. Кардозу Ф. Е. Тільки демократія може вкоротити ринок [Электронный ресурс] / Ф. Е. Кардозу. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

87. Кардозу Ф. Э. Только демократия может укоротить рынок [Электронный ресурс] / Ф. Э. Кардозу. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

88. Кортунов А. Пошли на поправку? [Электронный ресурс] / Кортунов А. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Poshli-na-popravku-17473>

89. Кортунов А. Россия не может уйти от ответственности [Электронный ресурс] / Кортунов А. — Режим доступа : <data:text/html;>

charset=utf-8,%3Ch1%20class%3D%22b_article-title%22%20style%3D%20margin%3A%20px%20px%20px%3B%20padding%3A%20...

90. Кортунів А. Семь шагов за горизонт кризиса [Електронний ресурс] / Кортунів А. — Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Бль-ырфпщм-яф-пщкшящте-лкшяшыф-17300>

91. Коэн А. Новый поворот: какую национальную идею Путин предложил России на Валдае [Електронний ресурс] / Коэн Ариэль. — Режим доступу : www.forbes.ru/print/node/245090

92. Кредит МВФ майже вдвічі дешевший для України, ніж російська позика [Електронний ресурс] // Finance.ua — Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/~1/2014/03/28/322371/printable>

93. Кремень В. Україна: ідентичність в добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / Кремень В., Ткаченко В. — 2-ге вид., доповн. — К. : Тов. «Знання» України, 2013.

94. Кремль зупинятися в Криму не збирається. Політика Путіна як класичне руйнівне імперське розширення, що служить лише зміцненню внутрішньої влади // День. — 2014. — № 48 (18 березня). — С. 8.

95. Лавров не вважає збитий над Донбасом Boeing загрозою миру і безпеці [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rus.news-ru.ua/world/16jul2015/lavrov_ne_bachyt_zagrozy_print.html

96. Левада-Центр. Присоединение Крыма к России [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.levada.ru/print/02-09-2014/prisoedinenie-kryma-k-rossii>

97. Леви Б.-А. «Если потонет Украина — потонет вся Европа. Наши судьбы сегодня полностью связаны» / Леви Б.-А. // Зеркало недели. — 2014. — № 18 (164) (23 мая). — С. 5.

98. Лілія Шевцова: «Своїм відродженням Захід буде зобов'язаний Путіну» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : data:text/html;charset=utf-8,%3Ch1%20style%3D%22margin%3A%20px%20auto%3B%20padding%3A%2038px%20px%2010px%3B%20border%3A%2...

99. Лосев І. Лицемеры «миротворчества» / Лосев І. // День. — 2014. — № 130—131 (18—19 июля). — С. 21

100. Лукин В. «Во дворце Януковича была паника» [Електронний ресурс] / Лукин В. — Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Vlddimir-Lukin-Vo-dvortce-Yanukovicha-byla-panika-17324>

101. Лукьянов Ф. Весь этот мировой джаз [Електронний ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Ves-etot-mirovoi-dzhaz-17458>

102. Лукьянов Ф. Внутренняя империя [Електронний ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступу : <http://cjmascwring.ru/interesno/vse-novosti/mir/rossia/print:page,1,334456-vnutrennyaya-imperiya.html>

103. Лукьянов Ф. Консерватизм сближает [Електронний ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Konservatism-sblizhaet-17019>

104. Лукьянов Ф. Одинокий гигант: почему мир потерял интерес к России [Электронный ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Odinokii-gigant-pochemu-mir-poterial-interes-k-Rossii-17325>

105. Лукьянов Ф. Рефлекс выбора [Электронный ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Refleks-vybora-17506>

106. Лукьянов Ф. Семерка навсегда [Электронный ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Semerka-navsegda-17507>

107. Лукьянов Ф. Ялта местного разлива [Электронный ресурс] / Лукьянов Ф. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Yalta-mestnogo-razliva-17294>

108. Люксембург заступився за Україну і пригрозив Росії війною [Электронный ресурс]. — Режим доступа : data:text/html;charset=utf-8,%3Cdiv%20class%3D%22fstory-ftext%22%20style%3D%22margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%3B%20color%...

109. Макаренко В. Уроки Ханы Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организационной лжи (статья 1) / Макаренко В. // Политическая концептология. — 2015. — № 1. — С. 8.

110. Макаренко В. П. Русская власть и модернизация: общие тенденции на фоне новейших исследований [Электронный ресурс] / Макаренко В. // Политическая концептология. — 2014. — № 1. — С. 20. — Режим доступа : www.politconcept.sfedu.ru

111. Марченко Н. Русский пир «нерукопожатных» / Марченко Н., Франчук М. // День. — 2014. — № 130—131 (18—19 июля). — С. 20—21.

112. Меркель усомнилась в адекватности Путина [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://lb.ua/news/2014/03/03/257911_merkel_usomnilas_adekvatnosti.html?print

113. МИД РФ: «Российских военнослужащих на Украине не было и нет» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ru/print/article/1087758/>

114. Мид У.-Р. Возвращение геополитики [Электронный ресурс] / Мид У.-Р. — Режим доступа : http://inosmi.ru/foreignaffairs_org/20140501/219969078-print.html

115. Миллер А. Главная проблема — никто друг другу не верит [Электронный ресурс] / Миллер А. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Aleksei-Miller-Glavnaya-problema-nikto-drug-drugu-ne-verit-17328

116. Моисеева В. Негативный имидж России препятствует ее развитию / Моисеева В. // Независимая газета. — 2003. — 11 апреля.

117. Мостовая Ю. Купеческое слово. Президентское дело / Ю. Мостовая // Зеркало недели. — 2014. — № 21 (167) (14—21 июня). — С. 1, 3.

118. На Мюнхенской конференции Лаврова подняли на смех [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <data:text/html;charset=utf-8,%3Ch1%20style%3D%22margin%3A%20163x%200px%3D%20padding%3A%205px%200px%2010px%3B%20border%3A%20...>

119. Национальная идентичность на Валдае [Электронный ресурс] // Вестник Кавказа. — Режим доступа : www.vestikavkaza.ru/articles/Nationalnaya-identichnost-na-Valdae.html

120. Невзоров А. Правда имеет единственное преимущество перед ложью — она проще в исполнении [Электронный ресурс] / Невзоров А. — Режим доступа : data:text/html;charset=utf-8,%3Cdiv%20class%3D%22post_header_single%22%20style%3D%22border-bottom-width%3A%201px%3B%20border-bottom%3A%20...

121. Некомпетентность правительства волнует украинцев в 1,5 раза больше, чем полгода назад [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zn.ua/article/print/POLITICS/nekompententnost-pravitelstva>

122. Николай Злобин: «С царем во главе, без царя в голове» [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал ПРОФИЛЬ. — Режим доступа : www.profile.ru/article/nikolai-zlobin-«s-tsarem-vo-glave-bez-tsarya-v-golove»-77377

123. Николс Т. Лидер России — не реалист и не националист [Электронный ресурс] / Николс Т. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crysis/Lider-Rossii—ne-realist-i-ne-nationalist-16962

124. Никольский С. Н. Русские как имперский народ [Электронный ресурс] / Никольский С. Н. // Политическая концептология. — 2014. — № 1. — Режим доступа : www.politconcept.sfedu.ru

125. Обама: Россия — вторая угроза после вируса Эбола [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://grani.ru?Politics?Russia/m.233343.html>

126. Обзор зарубежных СМИ: Путин всех троллил — The Christian Science Monitor [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <data:text/html;charset=utf-8,%3Cp%20stule%3D%22margin%3A%200px%3B%20padding%3A%208px%3B%20border%3A%200px%3B%20outline%3A%20...>

127. Обращение Президента Российской Федерации 18 марта 2014 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://news.kremlin.ru/news/20603/print>

128. Олексій Арбатов: «У США виходять з того, що Путін пробуде до 2024 року» [Электронный ресурс]. — Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Aleksei-Arbatov-V-SShA-iskhodyat-iz-togo-chto-Putin-probudet-do-2024-goda—17599>

129. Опитування: Деякі політики і публіцисти стверджують, що відмінності культури... [Электронный ресурс]. — Режим доступу : http://razunkov.org.ua/ukr/print.php?lng=UKR&&poll_id=7198&&address=poll

130. Опитування: До якої культурної традиції ви себе відносите? (динаміка 2006–2007) (регіональний, віковий розподіл за національністю)

[Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://rasumkov.org.ua/ukr/print.php?lng=UKR&&poll_id=6938&&address=poll

131. Опитування: З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285

132. Опитування: Чи є Україна європейською державою? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/print.php?lng=UKR&&poll_id=673&&address=poll

133. Опитування: Яка культурна традиція переважатиме в Україні в майбутньому (через 20–25 років)? (динаміка 2006–2007) (регіональний, віковий розподіли та розподіли за національністю) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php&poll_id=700

134. Опитування: Яка мова для вас є рідною (динаміка 2006–2008) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll_id=290

135. Опитування: Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної української держави? (динаміка 2011–2012) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=779

136. Опрос: Россияне считают протесты на Украине государственным переворотом [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/11-02-2014/opros-rossiane-schitaut-protesty-na-ukraine-gosudarstvennym-perevorotom>

137. Особенности российской интеграционной политики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://snosmi.ru/social/20110626/171253118-print.html>

138. Отношение украинцев к России и ЕС [Электронный ресурс] // Общество / The Kiev Times. — Режим доступа : <http://thekievtimes.ua/societe/343324-otnoshenie>

139. Отношение украинцев к России радикально улучшилось — опрос [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://news.liga.net/print/news/politics/1633262-otnoshenie_ukraintsew_k_Rossii_ukhudshilos_opros.htm

140. Отпущенный из психлечебницы Панин обругал Земфиру за акцию с украинским флагом [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [data:text/html;charset=utf-8,%3Ch1%20itemprop%3D%22name%22%20style%3D%22margin%3A%205px%200px%200px%3B%20color%3A%20grb\(0%22...](data:text/html;charset=utf-8,%3Ch1%20itemprop%3D%22name%22%20style%3D%22margin%3A%205px%200px%200px%3B%20color%3A%20grb(0%22...)

141. Песков рассказал о зашкаливающем рейтинге Путина [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://lenta.ru/news/2014/03/07/rating/>

142. Песков: Путін роз'яснив Обамі, що російських військ в Україні немає [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <data:text/html;charset=utf-8,%3Cp%20style%3D%22box-sizing%3A%20border-box%3B%20margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%200px%20...>

143. Повний текст щорічного послання Порошенка до Верховної Ради [Електронний ресурс]. — Режим доступу : data:text/html; charset=utf-8,%3Cdiv%20class%3D%22breadcrumb%20breadcrumb_politics%22%20style%3D%22text-transform%3A%20uppercase%3B...

144. Пол Кругман: Вихід із кризи є! [Електронний ресурс] / Пол Кругман. — Режим доступу : http://thelib.ru/books/pol_krugman/vyход_iz_krizisa_est-read.html

145. Пол Кругман: Выход из кризиса есть! [Электронный ресурс] / Пол Кругман. — Режим доступа : http://thelib.ru/books/pol_krugman/vyход_iz_krizisa_est-read.html

146. Полищук О. Путиноборец Тарута / Полищук О. // Власть денег. — 2014. — № 10–17. — С. 34.

147. Полная версия пресс-конференции Путина по ситуации в Украине [Электронный ресурс] // Страна / Вести. — Режим доступа : <http://vesti.ua/strana/40907-polnaja-versija-press-konferencii-putina-po-situacii-v-ukraine>

148. Попель С. Падение рынка труда Украины: влияние демографических, социальных и экономических факторов [Электронный ресурс] / Попель С. — Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/progtct/page19237.html>

149. Порошенко прокоментував норму про «особливий статус Донбасу» в Конституції [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <data:text/html; charset=utf-8,%3Carticle%20class%3D%22post%22%20style%3D%22margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%3B%20border%3...>

150. Порошенко розкрив новий план Росії з підриву України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tsn.ua/article/print/ukrayina/poroshenko-roskriv-noviy-plan-rosiyi-z-pidrivu-ukraini-437805.html>

151. Портников: Щоб президенти США і РФ могли домовитися всерйоз, Путіну доведеться піти на поступки в українському питанні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <data:text/html; charset=utf-8,%3Cp%20style%3D%22box-sizing%3A%20border-box%3B%20margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%200px%20...>

152. Послезавтра: «Агрессия Путина в Крыму изменит отношение к русским» (обзор прессы) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://poslezavtra.com.ua/aggressiya-putina>

153. Почти 70 % украинцев выступают против второго государственного языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://delo.ua/ukraine/pochti-70-ukrainctv-vystupajut-protiv-vtorogo-gosudarsvennogo-j-234322>

154. Почти половина украинцев планирует эмигрировать // Вести. — 2014. — 18 марта. — С. 5.

155. Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/politics/67389.html?print=1>

156. Президент Путин, обидевшись на Запад, занялся геополитическим рэккетом и вредительством — эксперт [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [data:text/html;charset=utf-8,%3Cspan%20class%3D%22meta%22%20style%3D%22color%3A%20rgb\(153%2C%20153%2C%20153\)%3B%20margin%3...](data:text/html;charset=utf-8,%3Cspan%20class%3D%22meta%22%20style%3D%22color%3A%20rgb(153%2C%20153%2C%20153)%3B%20margin%3...)

157. Президент України затвердив стратегію національної безпеки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fakty.ua/print/200382>

158. Прес-секретар Обама: США не готові воювати заради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fakty.ua/print/200384>

159. Примаков Е. Украина: тяжелое сегодня и сложное завтра [Электронный ресурс] / Примаков Е. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crysis/Ukraine-tyazheloe-segodnya-i-slozhnoe-zavtra-16954

160. Промова Президента України Петра Порошенка (повний текст) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tsn.ua/article/print/politika/promova-prezidnta-ukraini-petra-poroshenka-na-inav>

161. Проханов А. «Кто ты, «Стрелок»? [Электронный ресурс] / Проханов А., Стрелков И. — Режим доступа : <http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/>

162. Путин о ситуации в Украине. Выступление на совещании послов 1 июля 2014 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.solonin.org/doc-putin-o-situatsii-v-ukraine>

163. Путин увидел в Австралии лишь «теплый прием» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://world.lb.ua/news/2014/11/18/286467_putin_uvidel_avstralii_lich_teplyi.html?print

164. Путин: «Украина — это даже не государство!» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://censor.net.ua/resonance/294/putin_eto_daje_ne_gosudarstvoquot_

165. Путин: только нездоровый человек может себе представить, что Россия нападет на НАТО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <data:text/html;charset=utf-8,%3Ch1%20itemprop%3D%22headline%22%20style%3D%22font-style%3A%20normal%3B%20font-variant%3A%20normal%3...>

166. Путін: у Росії немає і не може бути агресивних планів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <data:text/html;charset=utf-8,%3Cp%20style%3D%22box-sizing%3A%20border-box%3B%20margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%200px%20...>

167. Радио ЭХО Москвы: Особое мнение: Николай Злобин. — 20.09.2013, 19:08 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.echo.msk.ru/programs/personalno/1160024-echo/

168. «Разорванная в ключья» экономика РФ и мощь США: основные тезисы речи Обамы [Электронный ресурс] // Актуальные вопросы / Вопрос-ответ / Аргументы и факты. — Режим доступа : http://www.aif.ru/dontknows/aktual/glavnie_tezisy_Obamy_v_poslanii_kongressu_USA

182. Соціопитування: Рейтинг Путіна виріс до 89 % [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <data:text/html;charset=utf-8,%3Cp%20style%3D%22box-sizing%3A%20border-box%3B%20margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%200px%20...>

183. Статус русского языка оказался на 31 месте среди приоритетов украинцев, НАТО — на 33-м [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zn.ua/article/print/SOCIETY/status-russkogo-yazyka>

184. Стивен Пайфер: «У Кремлі нервують через збільшення числа загиблих і зростання напруги всередині країни» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : data:text/html;charset=utf-8,%3Cdiv%20id%3D%22main_menu%22%20class%3D%22main_menu%22%20style%3D%22padding%3A%200px%3B%20mar...

185. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. — К., 2003.

186. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение» [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.xhtml

187. Так не доставайся ж ты никому! О спекуляциях на тему разделения Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://lenta.ru/articles/2014/01/25/seperated/>

188. Тейлер Дж. Готов ли российский президент начать третью мировую войну? [Електронний ресурс] / Тейлер Дж. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/russia/20140905/222815358-print.html>

189. Теория развитого капитализма [Електронний ресурс] // Expert.ua. — Режим доступа : <http://www.expert.ua/print/83/58/1621/>

190. The Financial Times предрекла Украине дефолт [Електронний ресурс]. — Режим доступа : Госэкономика: Финансы: Lenta.ru

191. Ткаченко В. Суверенна бюрократія України: у зоні подвійний периферії / Ткаченко В. // Вісник громадської думки. Дані. Аналіз. Дискусії. — 2010. — № 2 (104). — С. 80–88.

192. Тойнби А. Постигание истории / Тойнби А. — СПб. ; М., 1991. — 607 с.

193. Токарев А. Украина изнутри [Електронний ресурс] / Токарев А. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crysis/Ukraine-iznutri-17296

194. Трет ь россиян считает соглашение Украины с ЕС предательством [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/print/25-11-2013/tret-rossian-schitaet-soglashenie-ukrainy-s-es-predatelstvom>

195. Угода з МВФ негайно здешевить зовнішні позики України на 1,5 %, — експерт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/~1/o/all/2013/10/15/310948/printable>

196. У Корзуна — Андрей Илларионов / Украина в поисках идентичности [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://marina-herriott.livejournal.com/523173.html>

197. Украина создаст государственный канал иностранного вещания, — глава Нацсовета [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <data:text/html;charset=utf-8,%3Cheader%20style%3D%22margin%20px%20px%2010px%3B%20padding%3A%20px%3BB%20border%3A%20px%...>

198. Украинская армия: три пути после агрессии России [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://news.liga.net/print/articles/politics/1015403-ukrainskaya_armiya

199. Украинские деньги, выведенные в офшоры, можно вернуть только в теории, — юрист [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://newsradio.com.ua/rus/2014_04_03/Ukrainskie-dengi-vivedennie-v-ofshori-mozhno-vernut-tolko-v-teorii-jurist-8895/?print=1

200. Украинцы относятся к России лучше, чем россияне к Украине (опрос) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unian.net/society/770639-ukraintsi>

201. Украинцы поддерживают вступление в ЕС и унитарную страну, — опрос [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://focus.ua/society/304099>

202. фон Шуберт Е. Вольфганг Ишингер: мы не полностью оценили значение Мюнхенской речи Путина... [Электронный ресурс] / Е. фон Шуберт. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Volfgang-Ishinger-my-ne-polnostyu-otcenili-znachenie-Myunhenskoi-rechi-Putina-16942>

203. фон Шуберт Егор. Эдвард Люттвак: «У русских есть стратегический талант» [Электронный ресурс] / Е. фон Шуберт. — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Edvard-Lyutttvak-U-russkikh-est-strategicheskii-talant-16805>

204. FT: Маневры Меркель обеспечили ужесточение санкций против Путина [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://nvua.net/print/world/FT-manevry-merkel-obespechili-uzhestochenie-sankciy-protiv-Putina-5770.html>

205. Хилл Ф. Что Владимир Путин знает об Америке [Электронный ресурс] / Хилл Ф., Гэдди К. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/russia/20150328/227111474-print.html>

206. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Хрох М. // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. — М. : Праксис, 2002. — С. 138–139.

207. Чарп С. Как избежать новой холодной войны [Электронный ресурс] / Чарп С., Шапиро Дж. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Kak-izbezhat-novoi-kholodnoi-voiny-17041

208. Шахназаров Г. Х. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе» [Электронный ресурс] / Шахназаров Г. Х. и др. — Режим доступа : <http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf2/shakhn.html>

209. Шевцова Л. Валдайская доктрина Путина [Электронный ресурс] / Лилия Шевцова. — Режим доступа : <http://www.ej.ru/?a=note&id=23280>

210. Шевцова Л. Россия: логика упадка [Электронный ресурс] / Шевцова Л. // Новая газета. — 2011. — № 101-102 (12–14 сентября). — Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/data/2011/101/19.html?print=20111409180>

211. Широпаев А. Украинский и российский пути в истории: толчок к размышлениям [Электронный ресурс] / Широпаев А. — Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=298307&mainland=rus>

212. Що ви відчуваєте, коли незнайома людина звертається до вас українською/російською мовою? [Электронный ресурс] // Центр Разумкова. — Режим доступа : <http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll-id=896>

213. Эксперт: Россию ждут три войны и развал [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://fakty.ua/print/198410>

214. Экс-президент Франции Валерии Жискара д'Эстен не верит в мирные намерения США на Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://russian.rt.com/inotv/2015-05-30/Eks-president-Francii-ne-verit-v>

215. Экс-президент Франции: Давайте будем реалистами [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crysis/Exs-prezident-Frantcii-Davaite-budem-realistami-17346

216. Эхо Москвы: Интервью: Станислав Белковский. — Время выхода в эфир : 23 октября 2014, 14:40.

217. Юбилейный Валдай [Электронный ресурс]. — Режим доступа : Nikolas-Lambert.livejournal.com/373945.html

218. Юго-Восточная Украинская Автономная Республика — Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>

219. Яковенко И. Украина и Россия: сюжеты соотнесенности [Электронный ресурс] / Яковенко И. // Вестник Европы. — 2005. — № 16. — Режим доступа : <http://magazines/russ/ru/vestnik/2005/16/ia5-pr.html>

220. Яценюк: Из финансовой системы Украины на оффшорные счета было выведено \$70 млрд [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://frazz.ua/print/27.02.14/189360/jatsenjuk_iz_finansovoj_sistemi_ukrainy

221. Яценюк: предыдущие власти вывели в офшоры 70 миллиардов долларов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://news.tut.by/world/388660.html>

Т48 **Ткаченко В.** Росія: ідентичність агресора : монографія / Василь Ткаченко. — К. : ВЦ «Академія», 2016. — 256 с.

ISBN 978-966-580-475-8

Центральний мотив книги — агресивна сутність «путінізму», його соціальні та ідейні витоки, еволюція від ідеї європейського вибору до євразійства, плекання психотипу «совка» як соціального агента системи російської влади, дискредитація нового світового порядку і нав'язування «іншого світу». У ній також висвітлено агресивну сутність ідеологічної війни Росії проти України, практику масового цинізму, моральної деградації і зневаги до загальнолюдських цінностей.

Для науковців, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами українсько-російських відносин.

УДК 327(470+571)
ББК 66.4(2Рос)

Наукове видання

ТКАЧЕНКО Василь Миколайович

**РОСІЯ:
ІДЕНТИЧНІСТЬ
АГРЕСОРА
МОНОГРАФІЯ**

Редактор Г. Т. Сенькович
Коректор Н. А. Ганжа
Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 16,0. Зам.

Видавничий центр «Академія»,
м. Київ, вул. Дегтярівська, 38—44.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia.book@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ТОВ «Задруга»
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 86.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2000 від 03.11.2004 р.